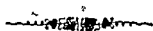


दत्तकमौमांसा दत्तकचन्द्रिका च ।



गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्वसंस्कृतशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिहृत-

बालसंबोधिनी टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण

पुनर्मुद्रिता सम्बर्द्धिता च ।



DATTA KA MIMANSA

AND

DATTA KA CHANDRIKA

WITH A COMPLETE COMMENTARY

BY

PUNDIT BHARAT CHANDRA SEROMONI,

The late Professor of Hindu Sanskrit College

SECOND EDITION.

REPUBLISHED BY

LOGANESWARA BHATTACHARYA,

CALCUTTA

PRINTED BY D. N. NANDI AT THE VALMIKI PRESS,
ROSAID CHOWDHURY'S LANE.

दत्तकमीमांसा ।



श्रीधर्माधिकारि-रामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डित विरचिता

गवर्णमेष्ट सङ्घतविद्यालयस्य भूतपूर्वसूतिशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यकृत-

बालविवेधनी-टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्य्येण

सम्पद्धिता पुनर्मुद्रिता च ।

कलिकाताराजधान्यां

बाल्लोकियन्त्रे मुद्रिता ।

शकाब्दा १८०० ।

दत्तकमीमांसा ।



बालविवोधनीटीकासहिता ।

अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदवन्दविनायकम् ।

पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥

अतनुर्दृशधा तनूदधत् धरणिं यः शतभोऽवहेलया ।

प्रतिपालयति स्म राघवं समजं नैमि विभुं बुभूत्वया ॥

ज्ञाता दत्तकमीमांसाटीका बालविवोधनी ।

भरतेन विजिनेयं यथामति सतां मुदे ।

यस्यास्मिन् विप्रविधाताय देवतानामोच्चारणरूपं शिष्टपरम्परा-
चरितं मङ्गलमाचरन् अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाश्च प्रदर्शयन् पुत्रीकरण-
मीमांसामुद्दिशति अभिवन्द्येति । नास्मा सद्गीर्तनमुद्देशः, अत्राभिधेयः
पुत्रीकरणं, प्रयोजनं पुत्रीकरणतत्त्वनिश्चयः । तच्च गौणं प्रयोजनं, सुख-
तद्गौणदुःखाभावानां मुख्यप्रयोजनत्वात् । सम्बन्धश्च यस्याभिधेययोर्ज्ञा-
प्यज्ञापकभावलक्षणः यस्याप्रयोजनयोः प्रयोन्यप्रयोजकभावलक्षणः अभि-
धेयप्रयोजनयोर्विधयविधयिभावलक्षणः । अनेन यस्यादौ वक्तव्या
अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धा व्याभिर्हिताः । तथाचोक्तं, 'ज्ञातार्थं ज्ञातस-
म्बन्धं ज्ञातुं ज्ञाता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः सप्रयोजन
इति । अस्या तृतीयचरणे सम्बन्धः साभिधेयक इति कथितं पाठः ।

केन कीदृक् कदा कस्मै कक्षात् कः क्रियतां सुतः ।

विविच्य नोक्तं यत् पूर्वसदशेषमिहोच्यते ॥

तेन चातार्थमित्यर्थशब्देन प्रयोजनार्थस्यापि लाभः, अर्थोऽभिधेयो
देवस्तुप्रयोजननिवृत्तिश्चित्तमरकोघात् । नचात्र युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः ।
अन्योऽर्थस्तु संरक्ष्योति याज्ञवल्करवचनथाख्याने विधानेन्यराचार्ये-
राग्नैरपि युगपद्वृत्तिद्वयस्याङ्गीकारात् तेषां मीमांसकसद्विवन्धुत्वेन तद-
वाक्यस्यापि प्रामाण्यात् । वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थसंयुक्त-
वचनः प्रमाणमित्यादिसंरचनात् । 'धर्मार्थसंयुक्तवचनं' मीमांसकसद्विवन्धु-
वाक्यं, 'पार्थ' धर्मापदेशस्य वेदशास्त्राविरोधिना यस्मिन् नानुसन्धते
स धर्मो वेद गेतर इति मानवाच्च । 'अभिवन्धु' नमस्कृत्य । जगद्वन्धं
जगतां वन्दनीयं पदद्वन्द्वं यस्य स चासौ विनायकश्चेति तन् । 'पुत्रीकरण-
मीमांसा' पुत्रीकरणस्य पुत्रप्रतिनिधिबिधानस्य मीमांसा सदसद्विचारो
निरूपणमिति यावत् । नन्दपण्डितस्तन्नामा विष्णुस्मृतिटीकाकारः
कश्चित् सुधी । ननु अहङ्करोमीति वक्तव्ये 'कुरते नन्दपण्डित' इति
आत्मनि परोक्षवन्निर्देशः कथमिति चेन्न आचार्याणामाहोपबुद्धिका-
दोपपरीक्षायां साभिप्रायस्य परोक्षवन्निर्देशस्य प्रसिद्धेः ।

अनु पूर्वाचार्यनिरचितदत्तकादिविषयकनियन्धाः सन्ति तस्या-
दरणीयाः किमर्थमयमारम्भस्तेश्च इत्यत आह केनेति । केनाधिकारिणा
अपुत्रेण्येत्याद्युक्तेनापुत्रेण । 'कीदृक्' नैकपुत्रेणेत्याद्युक्तः । 'कदा'
अपुत्रत्वे । 'कस्मै' नामधेयवर्जनाय प्रियेऽदत्तवर्मणे च । 'कक्षात्'
यक्षात्तस्मात्प्रकृतम् । 'क' याज्ञवल्काणां सप्तलेखित्याद्युक्तम् । 'पूर्वः'
पूर्वपण्डितैः, अन्यत् सुगमम् । यदिच पूर्वान्वयः सन्ति सन्तु, तेषु
केनाधिकारिणा कस्य इत्यादि विविच्य नाभिहितं, समाक्षिप्तं विप्र-
क्षतेऽभिधानमन्यतेऽप्येवमस्मिन् समादरणीय एवेति भावः ।

तच्चाह्वानिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नत इति ॥

“अपुत्रः” अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा, पुत्रार्थं समुपोय्य चेति शौनकीयात् । बन्ध्यो मृतपुत्रो वापीति पाठान्तरम् । अपुत्रेणेति अपुत्रताया निमित्तताश्रवणात् पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते । पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तल्लोपस्य प्रत्यवायनिमित्ततापर्यवसानात्, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रसामान्याभाव एवालोकताश्रवणात् जायमानो हवै ब्राह्मणस्तिभिर्ह्येकैश्चणवान् जायते ब्रह्मचर्येण अपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अदृष्टो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेत्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यादृष्टहेतुताश्रवणाच्च ।

अपुत्रेणेति । अत्रापुत्र इत्यस्य अजातपुत्रो मृतपुत्रेवैत्यर्थकत्वेन नञ् प्रागभावध्वंसाद्यन्ताभावकल्पसंसर्गभावबोधकत्वं कथितम् । तेन पुत्रप्रागभावसत्त्विऽपि पुत्रीकरणं शास्त्रीयम् । अतएव तस्मिन्नेति प्रतिगृहीते धौरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादुक्त इति वशिष्टवचनात् दत्तकपुत्रग्रहणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तिं सङ्गच्छते, सङ्गच्छते च बन्ध्याश्रमेऽधिवेश्येत्यादिवत् अत्रावधि प्रतीक्षाभावमिति बह्यमाणस्यत्यक्तत्वन्दर्भ इति सधोभिर्विभावनीयम् । बन्ध्य इति अजातपुत्र इत्यर्थः । अस्मत्पुत्राज्जातपुत्रत्वाविशेषात् पुत्राद्यन्ताभावकानित्यर्थकत्वे तु अजातपुत्रो मृतपुत्रोऽपि सौख्यविरोधः स्यात् । प्रत्यवाय इति प्रत्यवायजनकी भूताभावप्रतियोगिनी निवृत्तादिति भावः । जायमान इति गृह्यस्य सम्पद्यमान इति हेतुनिर्णयः । ‘त्रिभि’ ऋषिदेवपितृभ्यै रित्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘जायमानं’ उच्यते इत्यर्थः, द्वितीयं नैवास्तीत्यन

अपुत्रेष्वैवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकारो बोधितः । अनेन
 “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि” इत्यापत्पदमपि मान-
 वीयं व्याख्यातम् व्याख्यातश्चापरार्कणमपि । तथा आपदि प्रतिग्रही-
 तुरपुत्रत्व इति । यदा आपदि दुर्भिक्षादौ आपद्ग्रहणादनापदि
 न देयो दातुरयं प्रतिषेध इति मित्ताचरा । तथा च कात्यायनः ।

इति मनुवचनात् उपनीतस्यापि जायमानत्वाविशेषात् द्विज इति
 योगाच्च । ‘ऋषिभ्यः’ ऋष्यभ्यः । एवं पित्रभ्यः देवेभ्यः मुच्यत इति
 शेषः । एष वेति पूर्वविवरणमिति केचित् व्ययदा श्रुत्यन्तरमिदम् ।

पुत्रवत इति । द्यौरसपुत्रेण पुत्रवत इत्यर्थः । पुत्रपदस्यौरसे
 मुख्यत्वेन तस्यैव प्रथमोपस्थितिकत्वात् लक्षणाया अयुक्तत्वात् । अतएव
 दत्तकसत्त्वेऽपि यदन्योदत्तकः परिगृह्यते तदासावपि सिद्ध्यत्येव । यद्यथा
 वह्नवः पुत्रा यद्यप्येको गयां त्रजेदित्याद्यर्थवादात् । तेन लोकेऽपि महा-
 जनकर्तृकपुत्रद्वयपरिग्रह्यवहारो दृश्यत इति । किञ्च तस्मिन् जाते
 सुते दत्ते इत्यस्य आख्यानावसरे सत्त्वोरसे परिगृहीतस्य न धनभाक्त्वं
 मित्यर्थः । पुत्रोत्पत्त्यादौरसाभावस्यापि निषेधकत्वात् । तथा दत्ते
 यथाविधि परिगृहीते सति योऽङ्गतविधानकः पुत्रस्तयोश्च दत्तएव
 धनभाक् इति वक्ष्यमाणमर्थकारणित्वेन तथार्थत्वाभादिति
 बोध्यम् । आपत्पदमिति आपदपुत्रत्वमित्यर्थः । ‘अपरार्कणं’ तद्वासा
 निबन्धकारेण ।

ननु माता पिता वा दद्यातामित्यत्र यद्यन्तविपरिणामिन उपस्थित-
 येरेव मातापितरपदीत्येवार्थो युज्यत इत्याह यदेति । दातुरयं
 प्रतिषेध इति । तथाच दुर्भिक्षादिकं विना पुत्रदाने दातुः प्रत्यवाय-
 मार्च न दानासिद्धिः, विधुक्तहृत्वे प्रत्यवायस्यावश्यभावात् । प्रतिग्रहीतुः

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्त्तव्य-
मिति शास्त्रविनिश्चय इति । मन्तरपि । अपुत्रेण सुतः कार्यो
यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय
च । अपुत्रोत्पन्नेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकामिति ॥

यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रह-
लिङ्गदर्शनं तदपुत्रणैवेत्यादिश्रुतिविरोधात् श्वजाघनीभक्षणदिवन्न

युनः प्रत्यवाधो नास्तीति भावः । मातापित्रोर्दुर्भिक्षादिहृष्यायामापदि-
दाने प्रमाद्यमाह तथाचेति व्यापदिति । तथाच आपत्काल इत्यस्य
दानं कर्त्तव्यमिति क्रियायाः कर्तृत्वेनोपस्थितेन दात्रा संशान्वयो युक्तो
न त्वनुपस्थितेन प्रतियक्षेत्रेति भावः । यादृक् तादृगिति द्वितीयान्त-
मथ्यम्, प्रयत्नत इत्यस्य सामानाधिकरण्यान्यथानुरोधात् । प्रयत्नत
इति प्रयत्नसामान्योपादानेऽपि क्षेत्रजादीन् सुतानेतानित्येकादश-
पुत्रप्रतिनिधियवणात् एकादशप्रयत्ना बोद्धव्याः । पिण्डोदकेति,
‘मिलितानामेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकं, तेन सर्वाद्येभेकएव पुत्रीकार्यं
इत्यपि वक्ष्यति ।

यत्त्विति, देवरातेति । यद्य शुनःश्रेयो विश्वामित्रस्याद्विमाससाद-
सहोवाच जागर्त्तः सोऽयं वशिष्ठऋषिः पुनर्मे पुत्रं देहीति, नेति
होवाच विश्वामित्रो देवावामह्यमवासेतेति, सहदेवरातो विश्वामित्र
व्यासेति वङ्मृच ब्राह्मणादिति शेषः । ‘तदपुत्रेणेति’ अपुत्रेणैव कर्त्तव्य
इति स्मृत्यनुमितश्रुतिविरोधादित्यर्थः । ‘श्वजाघनीभक्षणादिवदिति’
क्षुधात्तृत्वात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीमिति मनुवचनेनेति शेषः ।
‘तथाच तेषाम्भित्वात् देवकल्पत्वाद्वा तदाचारो न पुरस्कारणीयो
नापि तिरस्कारणीयः । तदुक्तं, कृतानि यानि कर्माणि देवतैर्मुनिभि-
स्तथा । नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेदिति । नचेति ।

श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयम् । न च स्मार्त्ता श्रुतिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न
वाधिकेति वाच्यम् । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षश्रुत्युपपत्त्येन
तस्या एव बलवत्त्वात् । अथापि स्मार्त्तश्रुतितः श्रौतलिङ्गबलवत्त्व
एव श्रीमतामायहातिशयश्चेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्रवतोऽप्यस्तु
पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः । यन्न पिता सञ्जानीते तस्मिन्निष्ठामहे
वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्महेति श्रौत-
लिङ्गात् । नचेद ज्येष्ठीकरणे लिङ्गं न पुत्रीकरण इति वाच्यम् ।
तस्य तदभावेनैवासिद्धेरित्यलं पक्षवितेन ।

अपुत्रेणेति पुत्रपद पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षकम् । पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्तरमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्था-
प्रोति पिष्टपमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रतिपादनेन नापुत्रस्य

‘स्मार्त्ता श्रुति’ अपुत्रेणैवेति स्मृत्यनुमिता श्रुतिरित्यर्थः । ‘श्रौतस्य
लिङ्गस्य’ देवरातादिपुत्रप्रतिपादकश्रुत्युक्तस्य पुत्रवत् पुत्रग्रहणक्षमस्य
लिङ्गस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतीति । ‘श्रुत्युपपत्त्येन’ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति
श्रुत्युपक्रमेण, तन्मूलकत्वेनेति यावत् । ननु देवरातादिपुत्रप्रतिपादक
पथ्यमानश्रुते अपुत्रेणैवेति स्मृत्यनुमेयश्रुतेर्दुर्वलत्वाङ्गीकारे विश्वा-
मित्र श्वजाघनीमित्यादिमनुस्मृतेर्वैदमूलकत्वाभावाशङ्कायां पुराण
मानवो धर्मः साङ्गोवेदश्चिकित्सितमिति स्मृतिवाधापातात् पुत्रवता-
मक्तु पुत्रान्तरपरिग्रह इत्याह अथेति । इमां दर्शयति यन्न इति ।
‘संजानीते’ अश्रुतश्रुते इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् । तस्मिन्निति
पिष्टपतनियमे । तिष्ठामहे इति प्रतिज्ञायामात्मनेपदम् । ‘पुरस्तात्
कुर्महे’ योगक्षेमकरं ज्येष्ठ त्वा कुर्महे इत्यर्थः । ‘अन्वञ्चो’ अनुगता
सः । तस्येति ज्येष्ठीकरणस्येत्यर्थः । ‘तदभावेन’ पुत्रीकरणभावेन ।

लोकोऽस्तीत्याद्यलोकतापरिहारात् । न च पिण्डोदकदानार्थे
तत्करणमिति वाच्यम् । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृवन्त-
तिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात् ।

अपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते ।
अतएव वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यचानु-
ज्ञानाद्भर्तु रिति । अनेन विधवाया भर्तृनुज्ञानासम्भवात् अर्थाधि-
कारो गम्यते । न च सधवाया, स्वभर्तृनुज्ञापेक्षापारतन्त्र्यात् न
विधवाया इति वाच्यम् । स्त्रीयामान्योपादनेन पारतन्त्र्यस्या
प्रयोजकत्वात्, अभावे ज्ञातयस्तेषामिति ज्ञातिपारतन्त्र्यस्य
सद्भावाच्च ।

तर्हि ज्ञात्यनुज्ञयैव तस्या पुत्रीकरणमस्त्विति चेन्न भर्तृप-
दस्योपलक्षणापत्तेः प्रयोजनाभिद्वेष्टेः । प्रयोजनन्तु भर्तृनुज्ञानस्य ।

असिद्धेरिति पुत्रीकरणाभावे सिद्धे स्त्रीणीकरणस्याप्रसङ्गेति
भावः । तयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थः । 'तयो' पौत्रप्रपौत्रयोरित्यर्थः ।
'पुंस्त्वश्रवणादिति' पुंस्त्वस्य विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादिति
भावः । 'अनेनेति' भर्तृनुज्ञानासम्भवेन भर्तृभावेनेति शेषः । भर्तृनु-
ज्ञानासम्भवादित्यनेन सति भर्तृरि पूर्वं तदनुमताया अधिकारो
भवत्येवेति बोध्यम् । 'पारतन्त्र्यादिति' रक्षेत् कन्या पिता विद्वां
पतिः पुत्राश्च यार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री सातन्त्र्यमर्हतीति
याश्च वक्ष्यवचनादिति शेषः । स्त्रीयामान्योपादनेन न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति वचने इति शेषः ।

ननु अभावे ज्ञातयस्तेषामित्यनेन भर्तृभावे ज्ञातिपारतन्त्र्यव-
शात् अन्यचानुज्ञानाद्भर्तु रित्यत्र भर्तृपदस्योपलक्ष्यता पुन्यते इत्याह

स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः । अतएव अयोद्वेचज-
 क्विंमपुत्रिकापुत्रस्त्रीदारजासुराद्यूदजदक्षिणाजानां पित्रोश्चेति
 सत्यापादसूत्रे स्त्रीदारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितः । मातु-
 रुत्तरं पितुः प्रथममिति सूत्रेणापि । पितृगोत्रसम्बन्धस्य पितुः
 पुत्रत्वेन । पुत्रत्वञ्च पित्रतुज्ञानेनैव न परिग्रहेण । तस्य तत्र
 स्त्रीकर्तृकत्वात् । 'ऊदः' सहोदः । 'स्त्रीदारजः' स्त्रीयाचितः,
 स्त्रीसत्ताकः । यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तायां कन्यायां जातः
 'दक्षिणाजः' । अन्ये प्रसिद्धाः इति शबरस्वामिनः ।

अत्र च स्त्रिया दारताभिधानेन द्वारी पुरुषो लभ्यते अन्यथा
 स्त्रीपरिग्रहीतस्य तन्मात्रपुत्रत्वेन तद्वर्तृगोत्रसम्बन्धाभावात् तद्वर्तृ-
 क्रियायामनधिकारापातात् तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पितृगोत्रा-

प्रथोजनासिद्धेयेति । 'भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरिति' यतएव स्त्रीकृतपरिग्रहेण
 भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरतएवेत्यर्थः । 'तस्येति' तस्य पुत्रपरिग्रहस्य । 'स्त्रीकर्तृ-
 कत्वात्' स्त्रीमात्रकर्तृकत्वात् इत्यर्थः । 'स्त्रीसत्ताकः' भर्तृविप्रवासादिना
 स्त्रीमात्रसत्ताकः नतु पतिसत्ताकः । तथात्वे प्राधान्येन भर्तृकर्तृकस्य दण-
 न्योऽधित्यात् स्त्रीकर्तृकस्य दणस्य प्रसक्तेरित्यर्थः । 'प्राप्तायां कन्यायां'
 पश्चादुद्गायामिति शेषः । दक्षिणाज इति । यज्ञेन दैवविवाह उक्तः,
 यज्ञे तु वितते सत्यञ्च ऋत्विजे कर्म कुर्वते । अथ श्रुत्य कृतादानं दैवं
 धर्मं प्रचक्षते इति मनुवचनात् । अतो दक्षिणाजस्य नातिरिक्तपुत्रत्वं,
 तस्य तावदैवमेव नार्भावात् नास्ति पुत्रदादशसत्याविरोध इति
 बोध्यम् । अन्ये इति क्षेत्रज्ञादय इत्यर्थः ।

ननु स्त्रीदारजस्य स्त्रीमात्रकर्तृकस्य दणत्वात् भर्तृश्रीपाराभविन कथं
 तदुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि अन्येति । तथापि स्त्रीदारजेतिथिमात्रं सदर्श-

यनुस्तेष्वप्रसङ्गाच्च । यद्येवं तर्हि भर्तुरपि स्वतुजापेक्षा स्यात्
प्रयोजनतौल्यादिति चेन्न । भर्तृप्राधान्यात् तत्परिग्रहेणैव स्त्रिया
अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः भर्तृपरिग्रहीतवस्त्वन्तरस्त्ववत् । किञ्च
व्यादतिभिर्ज्ज्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निष्ठमेव प्रतिग्रहीयादिति
समानकर्तृकताबोधककाप्रत्ययश्रवणात् होमकर्तृरेव प्रति-
ग्रहसिद्धेः स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति
वाचस्पतिः ।

न च शौनकीये आचार्यवरणान्नात् तद्वारा होमसिद्धि-

लाभ इति भावः । 'अन्यथेति' आदौ गोत्रसम्बन्धिनामेवाधिकार-
दर्शनात् अतद्गोत्राणामनधिकारापत्तादित्यर्थः । नन्यत्तु अन्यधिकारः का
क्षतिरित्यत आह तद्विवाहादाविति । तथाच मातृमात्रकर्तृकग्रहणेऽपि
मातुर्भर्तृगोत्रसम्बन्धं विना गोत्रान्तरसम्बन्धासम्भवात् मातृगोत्रसम्ब-
न्धेऽपि भर्तृगोत्रप्राप्तेरविरोधात् क्षतिविरहेऽपि भर्तृपुत्रत्वेन भर्तृगोत्र-
सम्बन्धाभावात् पित्रपेक्षैव गोत्रायुल्लेखस्य शास्त्रीयत्वात् न मातृपे-
क्षया । अतो भर्तुः पुत्रत्वाभावेन पुत्रत्वेन तत्क्रियायामनधिकारप्र-
सङ्गः । सुतरां तस्य पित्रभावेन विवाहादौ मातृनैरपेक्षेयं पित्रगोत्रा-
यनुल्लेखप्रसङ्गश्च स्यात् । आदौ फलभागिनां गोत्रायुल्लेखदर्शनात्
तदितरञ्च तदुल्लेखाचारसमाचारविरोधादिति भावः । 'प्रयोजनतौ-
ल्यादिति' पुत्रत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनसाम्यादित्यर्थः । 'भर्तृपरिग्रही-
तेति' दम्पत्योर्मध्यगं धनमिति वचनादिति भावः । स्त्रीणां सात-
त्वेऽप्यनधिकारे वाचस्पतिसंवादं दर्शयति किञ्चेति । ऊतेति स्नाथव-
शात् होमानन्तरं प्रतिग्रह इति सिद्धम् । प्रथमं अदूरवान्धवं सन्नि-
हितसपिण्डं तदभावे बन्धुसन्निष्ठं सपिण्डतपिण्डमित्यर्थः ।

"शौनकीये इति आचार्येति" आचार्योऽधर्मसंयुक्तं वैश्वं वेद-

रिति वाच्यम् । होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण प्रतिग्रहा-
विहेः । तदाह भौनकः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परि-
ग्रह्य च । अङ्गादेहेत्येवं जप्त्वा आधाय शिशुमूर्धनीति । न चैवं
शूद्राणामनधिकारप्रसङ्गः शूद्राणां शूद्रजातिस्थितिं व्यवस्थापक-
लिङ्गेन तदधिकारकल्पनात् । एतेन शूद्राणां होमप्रतिग्रहमन्त्रा-
नधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः
परास्तः । विधवानां स्त्रीणान्तु यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्
न पुत्रपरिग्रहाधिकार इति सिद्धम् । न चैव सधवानामप्यनधि-
कारापत्तिः होममन्त्राद्यनधिकारादिति वाच्यम् । अन्यत्रानुज्ञाना-
ङ्गर्तुरिति प्रतिप्रवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिकृताधिकारात्
होममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणामन्यत्कर्मिति मन्त्रपर्युदाससिद्धे-
रन्यत्कर्मप्रतिग्रहमिहिः वस्तुन्तरप्रतिग्रहवत् । किञ्च न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहीयादेत्यौत्सर्गिकनिषेधश्च अन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुरि-
त्यपवादकः प्रतिप्रमयः । तत्र च निमित्तं भर्तृनुज्ञानं । ततश्च विध-
वाया भर्तृभावेनानुज्ञानामगमवात् निर्निमित्तकप्रतिप्रमवाप्रवृत्त्या
मापकान्तराभावाद्यानधिकार इति सर्व्यवादिमस्मतिपक्षमेव । न
चैवमलोकतापरिहारो न स्यादिति वाच्यम्, सृते भर्तृरिमाध्वी
न्यो ब्राह्मणस्यैवमेवेति श्रुतिः । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्राह्म-

वाक्यमिति वचनात् । “अधिकृताधिकारादिति” अपिष्टे प्रतिग्रहे
अधिकारादित्यर्थः । “होममन्त्रादिप्राप्तौ” इति अङ्गत्वेनेत्यादि ।
“न्येति” इति । “न्येति” इति । “न्येति” इति । “न्येति” इति ।

चारिण इति भवना ब्रह्मचर्येणैव तत्परिहाराभिधानादिति सकलमकलङ्कम् ।

अमुत्प्रेष्येत्येकत्ववचनाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः कर्तव्य इति गम्यते । नन्वेवं दत्तकादीनां ह्यामुष्यायणत्वस्मरणं विरुद्धेति । तथा च प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरम् । ह्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः शुद्धगैशिरयोर्यथेति । मैवं । ह्यामुष्यायणत्वस्य जनकपरिग्रहीतृद्वयाभिप्रायः कृत्वात् । निषेधश्च परिग्रहीतृद्वयमभिप्रेत्येति न विरोधः । प्रतिनिधिश्च चेन्नजादिरेकादशविधः । चेन्नजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः क्रियालोपासनीपिण इति मानवात् । तत्र च येषु दम्प्योरन्यतरावयवसम्बन्धस्तेषां न्यायादेव

चापुत्रेणेति । तथाच एकत्वस्य विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वादितिभावः । “न द्वाभ्यामिति” प्रतिग्रहीतृद्वयाभिप्रायको निषेध इति वक्ष्यति । “प्रतिनिधिश्चेति” तत्र च द्यौरसपुत्रिकयोर्मुख्यत्वेन न प्रतिनिधित्वं तदुक्तम् । आख्यं विना यथा तेषां संज्ञा प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रान्तु पुत्रिकौरसयोर्विनेति केचित् । “क्रियालोपादिति” तथाहि एते प्रतिनिधयः क्रियालोपप्रसङ्गात् उपादीयन्ते । तथा चापत्यसुत्पादनीयेषु इत्ययं तावदगृहस्थाश्रममधिकृत्य विधिः प्रवर्तते । जायमानोऽह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भर्तृगैर्भर्तृगवान् जायते इत्यादि श्रुते । वस्तुतस्तु पुत्रिकाया अपि प्रतिनिधित्वमस्ति, तस्या स्त्रीत्वेन प्रमुख्यत्वात् । सतः पार्वण्यिन्द्रादृष्टत्वाभावाच्च । सूर्योऽरसादृष्टत्वादुपकारापचयाभिप्रायत्वात् प्रतिनिधिव्यवहारस्य तदेवाप्यते चेन्निति । “न्यायात्” सोसादृश्यत्वात् । “वचनन्तु नियमार्थे” सिद्धे सत्कारम्भा नियमयेति न्यायादिति

प्रतिनिधित्वं वचनन्तु नियमार्थं । येषु पुनरवयवसम्बन्धाभाव-
 स्तेषां वाचनिकं प्रतिनिधित्वं । यथा चेन्नजपौत्तिकेयपुत्तिका-
 कानीन-पौनर्मव-सहोदज-गूढजानां कश्चित् मातृमात्रसम्बन्धात्
 कश्चिच्च विकलोभयमसम्बन्धाद्विकलावयवत्वेन मुख्यं प्रतिनिधित्वं,
 दत्तकक्रीतृकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति
 प्रतिनिधिशब्दस्योभयत्रापि भूत्वा सृष्टोरुपदधातीतिवत् ।

यत्तु मेधातिथिना नक्षेपां प्रतिनिधिता सम्भवति प्रारब्धस्य
 कर्मणोऽङ्गापचारे प्रतिनिधिः । नच पुनः कर्मज्ञं अपत्योत्पादन-

श्रेयः । तथाचावरुद्धादास्याद्युत्पन्नस्यावयवसम्बन्धेऽपि तस्य न प्रति-
 निधित्वमिति भावः । “यथेति, कश्चिदिति” । चेन्नजकानीनसहोद-
 जगूढजेषु मातृमात्रावयवसम्बन्धः पौनर्मवेव तु मातापित्रवयव-
 सम्बन्धः । नचेवं पौनर्मवस्यैरसत्तुल्यत्वमाशङ्कनीयम् । तन्मातुः पर-
 पूर्वात्वेन जघन्यत्वात् तज्जन्यतया स्यैरसत्तज्जन्यत्वमिति बोध्यम् ।
 पुत्तिकायां पौत्तिकेये चोभयीयावयवसम्बन्धः पुत्तिकायां साक्षात्
 पौत्तिकेये परम्परया इति विशेषः । कृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां दम्प-
 त्यैरन्यतस्स्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् सौसाहस्रन्यायानवसरेण वचनव-
 लात् प्रतिनिधित्वमिति भावः । “भूमेति” “उपदधाति” व्यपदिशति
 इत्यर्थः, तथाच यथाकाशदिष्णालादीनामसृष्टित्वेऽपि सृष्टित्वपदेशः
 तथा पृथगेऽपीत्यर्थः । इदन्तु न्यायनयमभिप्रेत्योक्तं । विदान्तमते तु व्याका-
 शादेरपि सृष्टित्वाभिधानात् । तथाच श्रुतिः, एतस्मादात्मन व्याकाशः
 सम्भूतः व्याकाशादायुष्टित्वादिति । मनुरपि व्याकाशं जायते तस्मादिति ।
 “पुत्तः कर्मति, व्यङ्गमिति” शत्रुगमनेन पुत्तं भावयेदिति विधौ तस्य
 विधेयत्वेन मुग्धत्वादङ्गत्वाभावादिति भावः । “अगुणकर्मत्वात्” अगुण-

कर्मणोऽगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव चेच्चजादीनां पुत्रशब्दे प्रतिनिधि-
त्ववचनमौरसप्रशंसार्थं उपकारापत्त्याभिप्रायत्वात् प्रतिनिधि-
व्यवहारस्य, यथौरसो भूयांसमुपकारं कर्तुं शक्नोति न तथेतर
इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यं । दत्तकादीनां । प्रतिनिधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्-
पादनकर्मणोऽनङ्गत्वस्य हेतोरपत्तधर्मत्वात् तेषां भिद्वत्वेनोत्पाद-
नयोग्यत्वात् । अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वम् ।
सत्यं अनङ्गत्वं किन्तूत्पादनविधावेव न तु विध्यन्तरे । एष वा अदृष्टो
यः पुत्रीत्यादिवाक्येषु पुत्रेणानृणाः भावयेदिति विधिपर्यवसानेन
पुत्रस्यादृष्टकरणतया अङ्गतामिहेः । उक्तञ्च साक्षादेव मनुना
पुत्रस्य करणत्वं पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिना । यद्येवं तर्हि
पौत्रप्रपौत्रयोरपि आनन्त्यव्रध्निपिष्टपमाश्रये पुत्रप्रतिनिधिः
स्यात् । आस्तां नाम किन्नश्चिन्नम् ।

कर्मत्वादित्यर्थः । 'पुत्रशब्दे' पुत्रशब्दवाच्यत्वे इत्यर्थः । 'चिन्त्यं, दूष्यत्वे-
नेति शेषः । 'दत्तकादीनामिति' दत्तकादिर्न प्रतिनिधिः अपत्यात्पादनक-
र्मणोरनङ्गत्वादित्यनुमाने अपत्यात्पादनस्यानङ्गत्वरूपहेतोः पक्षस्य दत्त-
कादेरुत्पन्नत्वेनानाश्रयत्वात् पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमहेतोः पर्व-
तपक्षाश्रयत्ववत् नाचास्तीति भावः । 'पुत्रोत्पादनविधाविति' ऋतुगम-
नेन पुत्रं भावयेदिति विधावित्यर्थः । "भाव्यत्वेन" विधेयत्वेन । 'न तु
विध्यन्तरे, एष वा अदृष्टो यः पुत्रीत्यादिश्रुतिबोधितपुत्रेणानृण्यं भाव-
येदिति विध्यन्तरे इत्यर्थः । तत्र पुत्रस्य दतोयाबोधितकरणत्वेनाङ्गत्वात्
प्रतिनिधित्वं स्यादिति भावः । 'पुत्रप्रतिनिधिः' पुत्रवत् सथोरपि प्रति-
निधिः स्यादित्यर्थः । आनन्त्यव्रध्निपिष्टपमाश्रयं प्रतिनिधिः स्यादिति

नचोभयैकवाक्यतयैकविधित्वसम्भवः । ऋतुगमनपुत्त्रयोः कर-
णयोः पुत्त्रानृण्योर्भावयोश्चैकविधावनन्वयात् अन्ये च त्रिरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । तस्मादानृण्यभायिकायां भावनायां पुत्त्रस्य करण-

कचित् पाठः । तदा व्यक्तेरुत्तरार्थः । 'आस्तां नामेति' अस्तीत्यपदप्रयो-
गन्तु एतस्यां व्यवस्थायामनास्थासूचनार्थमिति बोध्यम् ।

न चेति । तथाच क्रियाद्वयवशात् उभयोर्भिन्नवाक्यादिति
भावः । गनु चमावास्याया आर्द्धं कुर्यात् रात्रौ आर्द्धं न कुर्यात् इत्यच-
ण्कवाक्यत्वेऽपि एकक्रियाया भाषकत्पनेनेव ऋतुगमनपुत्त्राभ्यां पुत्त्रा-
नृण्ये भावयेदितिविधिपर्यवसानेनान्ययसिद्धौ कथमनन्वय इत्यत आह
अन्ये चेति । 'त्रिरुद्धत्रिकद्वयेति' तथाहि ऋतुगमनेन पुत्त्रं भावयेदिति
विधौ पुत्त्रस्योद्दिश्यमानत्वम् अनूद्यमानत्वं प्रधानत्वम् एते त्रयो धर्मो-
पपन्नन्ते । पुत्त्रेणानृण्यं भावयेदितिविधौ पुत्त्रस्य उपादेयत्वं विधेयत्वं
शेषत्वम् एते त्रयो धर्मोपपन्नन्ते । प्रथमविधिस्तु पुत्त्रोद्दिश्यक ऋतुगमन-
साध्यकः प्रवृत्तिजनकः । तस्योद्दिश्यत्वं पुत्त्रे वृत्तन्ते । एवं पूर्वविधौ पुत्त्र-
गनूय ऋतुगमने विधीयते । अतः पुत्त्रगनूद्यमानत्वम् । एवं ऋतुगमनस्य
करणत्वेनाङ्गत्वं पुत्त्रस्य कार्यत्वेन प्रधानत्वं इति प्रथमविधौ पुत्त्रे त्रिकं,
द्वितीयविधिस्तु पुत्त्रसाध्यकानृण्योद्दिश्यकप्रवृत्तिजनकः, तस्य साध्यत्वरूपो-
पादेयत्वं पुत्त्रे वृत्तन्ते । एवं द्वितीयविधौ आनृण्यमुद्दिश्य पुत्त्रो विधी-
यते इति पुत्त्रे विधेयत्वं प्रथमोक्तविषयत्वरूपम्, एवं द्वितीयविधौ
भाष्यस्यानृण्यस्य करणत्वात् पुत्त्रेऽङ्गत्वरूपं शेषत्वम् एतत्त्रिकद्वयविदो-
धात् तयोर्विधोरैक्यं न सम्भवतीति भावः । उद्दिश्यमानत्वं भाष्यत्वं तदि-
यदम् उपादेयत्वं भावकत्वं अनूद्यमानत्वं पूर्वकथितकथनरूपानुगादं-
विषयत्वं, तद्विरुद्धं विधेयत्वं अकथितकथनरूपविधिविषयत्वं प्रधानत्वं
अकार्यत्वं तद्विरुद्धं शेषत्वं साधनत्वमिति । 'तस्मादिति' आनृण्यं भाष्यं साध्यं

तथा तदपचारे दत्तकादीनां प्रतिनिधित्वमविरुद्धं सोमापचारे
पूतिकानामिव । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना क्रियालोपान्मनीपिण
इति । 'क्रिया' पिण्डोदकादिक्रिया । औरसाभावे प्रतिनिध्यकरणे
तत्तोपापत्तेः । तथा अचिणापि पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति
सर्वमनवशम् ।

यदपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने-
र्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्यापादवचनेन पुत्र-

यत्र भावनायां पुत्त्रेणान्वयं भावयेदिति विधिरूपमिति व्यर्थः । 'सोमा-
पचारे इति' सोमेन यजेत इत्यत्र सोमस्य करणत्वेनाहुत्वात् तदपचारे
यदि सोमं न विन्देत् तदा पूतिकानामभिवृणुयादिति श्रुतिवशात् पूति-
कानां प्रतिनिधित्ववदित्यर्थः । 'एतदेवेति, स्पष्टीकृतमिति' छेत्र-
जादीन् सुतनितानेकादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया-
सोमान्मनीपिण इत्यत्र मनुवचने औरसाभावे छेत्रजादीनां प्रति-
निध्यकरणं सिद्धतीति भावः । 'अचिणापीति' तथाच अयुक्तेष्वैव
कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यनेनाविष्टा औरसाभावे छेत्रजादीनां
प्रतिनिधित्वं स्पष्टतयोक्तमिति भावः ।

न स्वामित्वस्येति । 'स्वामित्वस्य' स्वत्वस्य इत्यर्थः, भार्यासाहचर्यात्
स्वामित्वस्य पतित्वस्येति नार्थः । पत्यपचारे देवरादीनां प्रतिनिधित्वस्य
देवराद्वा सपिण्डाद्वा इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । 'देशस्य' गयादिरूपस्य
न गङ्गादिरूपः प्रतिनिधिः । 'कालस्य' पूर्वाह्नादिर्नापराह्नादिः । 'अग्नेः'
आह्नयादिर्न प्रतिनिधिः । 'देवतायाः' बिष्णादिरूपायाः शिवादिर्न
प्रतिनिधिः । मनु अपचराभावे तु विषस्य पादविष अक्षेऽपि वेति वच-
नेन अग्निप्रतिनिधिः विषपादविषस्येति तत् कथमुक्तं नप्तिरिति

प्रतिनिधिनिराकरणं तत् तन्त्रवे ज्योतिष्मतीन्तामाश्रयमाश्रयत
 इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा आशीराशंसननिवृत्त्यर्थे । अत-
 एव श्रुतिः । यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्त्रवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 दिति । तथा पिता पुत्रोये सामनि अमुकस्य पिता यजत इत्यादाव-
 पुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थं न पुनः सर्व-
 थैव पुत्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं , पुत्रप्रतिनिधीनाञ्जरित्यादिं
 स्मृतिविरोधात् ।

चेन्न, तस्य आद्याङ्गाभौकरणहोममात्रविषयत्वात् । 'तन्त्रवे ज्योति-
 ष्मतीमिति' तन्त्रप्रत्ययमित्यर्थः, 'ज्योतिष्मती' वक्तव्येति । अत्रायं
 भावः । यस्य पुत्रो नास्ति तस्याशीराशंसनविधिः पुत्रवतो नासौ किन्तु
 पुत्रप्रतिनिधिना अपुत्रेणाशीराशंसननिवृत्त्यर्थं 'पुत्रप्रतिनिधिर्नैव
 कर्त्तव्यः पिण्डोदकाद्यर्थं' पुनः पुत्रप्रतिनिधिः कर्त्तव्य इवेति भावः ।
 गन्तुं पिण्डोदकाद्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिकरणपक्षे आशीराशंसननिवृत्तिः
 साहजिकेव निषेधो विफल इति वाच्यं । केवलमाशीराशंसननिवृ-
 त्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिनिषेधे तद्वचनस्य तात्पर्यात् ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
 यामुत्पन्नस्य क्षेत्रजादेर्व्या निषेधे तदाश्रयात् तादृशक्षेत्रजादेरसवर्ण-
 तया ब्राह्मणपिण्डोदकाद्यनर्हत्वादिति बोध्यम् । केचित्तु 'अपुत्रस्य'
 यौरसपुत्ररहितस्य । 'पुत्रप्रतिनिधि' क्षेत्रजादिकं । तथाच आशी-
 राशंसनकमीमांसेषु पुत्रप्रतिनिधिनिषेधकं सत्यायादसूत्रं नतु सर्व-
 भेति भावः । अथ श्रुतिप्रमाणं दर्शयति यस्य पुत्रो जात इत्यादि ।
 यस्य पुत्रो जातः स्यात्, 'जातः' यौरसः पुत्रो यस्य स्यादित्यर्थः ।
 तथाच यौरसपुत्रवत्तैव आशीराशंसनं कर्त्तव्यं न पुनः क्षेत्रजादि-
 पुत्रवदेति भावः । 'निराकरणार्थमिति' तथाच सत्यायादसूत्रे यः
 पुत्रप्रतिनिधिनिषेधः स पर्वताशीराशंसनपितापुत्रीयसामप्रवचनपर-

अथेदं चिन्तयते योऽयं प्रतिनिधिर्विधीयते स किं पुत्रोत्पादन-
विधावुत पिण्डोदकादिविधाविति, उभयथाश्रवणात् । यथा अपुत्रे-
णैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्य-
नेन च पिण्डोदकादिविधाविति । तत्र नाद्यः पुत्रोत्पादनविधौ
पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् । न द्वितीयः विरो-
धात् । अपुत्रं प्रति पुत्रं प्रतिनिधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदक-
क्रिया, पुत्रकर्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया, न तं प्रति प्रतिनिधि-

इति न कश्चिद्विरोध इति प्राञ्जः । प्रमाणाग्नरं दर्शयति पितापुत्रीय
इति । पितापुत्रीये पितापुत्रनामघटिते अमुकस्य पिता यजते इत्येतत्-
स्वरूपे सामनि गीतेषु सामाख्येति श्रुतेः । तथाच प्रवचनविधिस्तु
पुत्रवतो नापुत्रस्य, तद्विद्वत्पर्यं अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधिर्नैव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अथेदमिति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पौरसपुत्रोत्पादनाभावे
तदर्थं किं दत्तकादिः प्रतिनिधिरित्यत पिण्डोदकाद्यपचारे तदर्थं दत्तकादिः,
क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति तत्र नाद्य इति । पुत्रोत्पादेति—षट्पुत्रगमनेन
पुत्रमुत्पादयेदितिविधावित्यर्थः । तथाचाप्यपुत्रस्य भाव्यत्वेन विधेय-
त्वेन प्राधान्यादङ्गत्वाभावेन व्यङ्गापचारे प्रतिनिधिरिति प्रतिनिधिन्या-
यविरोधादिति भावः । न द्वितीय इति विरोधादिति—विरोधमुप-
पादयति अपुत्रमिति । न तत्कृतेति ।—पिण्डोदकक्रिया तत्कृता
अपुत्रकर्तृका न, पुत्रकर्तृकैव पिण्डोदकक्रिया इत्यन्वयः । न तं
प्रति प्रतिनिधिप्रतिनिधिरिति ।—तं प्रति पुत्रं प्रति न प्रतिनिधिः श्रूयते
इति पूर्वोक्तान्वयः । तथाच पुत्रकर्तृके कर्मण्येव तं प्रति प्रतिनिधि-
विधानं सम्भवति न त्वन्यकर्तृके । यवश्च पुत्रकर्तृकेऽपि पिण्डो-

विधिरिति । किञ्च पिण्डोदकादिविधिः पुत्रकर्तृको न च कर्तुः-
 प्रतिनिधिः । अथापि क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधिर्न फलभोगांशे,
 यथा सत्रे सप्तदशानामन्यतमस्य मृतस्य क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधि-
 स्तथात्रापीति वाच्यम् । तदपि न, वैपस्यात् । सत्रे ह्यारम्भक्रियस्य
 प्रतिनिधिः । प्रकृते त्वत्यन्याधतः क्रियारम्भस्यैवासम्भवात् कथं प्रति-
 निधिसम्भवः न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भो न्यायवित्सम्मतः ।

दकादिकर्मणि यदपुत्रं प्रति पुत्रप्रतिनिधिविधानं तदन्याय्यमिति
 विरोध इति भावः । नन्वाद्या अन्यकर्तृकक्रियायामपि अन्यं प्रति
 प्रतिनिधिविधानमङ्गीकर्तव्यमित्यते दृष्टान्तरमाह किञ्चेति । 'कर्तुः'
 क्रियाकर्तुः, 'प्रतिनिधिः' प्रतिनिधित्वं, धर्मधर्मिणोरभेदात् । तथाच
 क्रियाकर्तृत्वधर्मेण सौसादृश्याभावात् प्रतिनिधयेत्यत्र सौसादृश्या-
 देव प्रतिनिधियवहार इति भावः । ननु सप्तदशकर्तृके सत्रे एकस्य
 ऋत्विजेऽप्यपरे यथा ऋत्विगन्तरस्य क्रियाकर्तुः प्रतिनिधित्वं तथेहापि
 कर्तुरपि पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमवियद्ब्रमित्याशङ्कते व्यथेति । 'फलभो-
 गांशे' क्रियांशे, फलस्य भोगो यस्मादिति युज्यते । दूषयति तदपि
 नेति । वैयम्बादिति—वैयम्बं स्यादिति । वैयम्बं प्रदर्शयति सत्रे हीति ।
 तथाच सत्रे हि प्यारम्भक्रियस्य कर्तुरभावे अपरस्तत्कर्त्ता प्रतिनिधि-
 र्भवति, भवतु प्रकृते तु क्रियाकर्तृदोरसम्भाभावेन अपुत्रस्य क्रियैव
 नास्ति न क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधित्वावसरः, शिरोनास्ति शिरो-
 व्यपेतिवदिति भावः । अथ क्रियारम्भे चोत्सम्भाभावे नास्ति सत्यं, प्रति-
 निधिर्नैव क्रियारम्भे सत्यतीत्यत आह न च प्रतिनिधिर्नैति । न्याय-
 विदिति—न मीमांसकसम्मतः । "कान्ते प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके
 हि साः । कान्तेषूपप्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति वचनात्,

अथापुत्रस्य जीवच्छाद्वे स्वकर्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव प्रतिनिधिरिति वाच्यं । तदपि न, पुत्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छाद्विधेरेवाप्रवित्तेः । किञ्च जीवच्छाद्वस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्यात् न पुत्रस्य, पुत्रकर्तृकत्वाभावात् । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपि पुत्रप्रतिनिधिसम्भवः । किञ्च पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्ययुक्तमेव अपरधर्मत्वात् । न ह्यपुत्रस्य पिण्डोदकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति । अत्रोच्यते नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्याद्यर्थवादानुगृहीते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्रापचारे चेचजाद्येकादशविधः प्रतिनिधिर्विधीयते, तत्र च लोक-

‘श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यत् कुर्यादाचारमन्ततः’ इति वचनाच्च ।

ननु अपुत्रस्य स्वकर्तृकआहुविधिरस्ति स एव क्रियाकर्त्ता तदपचारे क्रियाकर्तृत्वाग्ने प्रतिनिधिः सुलभ एव इत्याशङ्कते अयेति । दूषयति तदपि नेति । स्वस्यैव प्रतिनिधिः—दत्तकादिरिति श्रेयः । तथाच दत्तकादिः स्वप्रतिनिधित्वं स्यात् न पुनः पुत्रप्रतिनिधित्वम् । नचेष्टापत्तिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यादिवचनविरोधादिति भावः । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपीति पुत्रैवात्मानविधौ पिण्डोदकादिविधौ चेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति, अपरधर्मत्वादिति । अपुत्रः पुत्रप्रतिनिधिमान् पिण्डोदकक्रियावत्त्वादित्यनुमाने हेतोरपरधर्मत्वात्, अपुत्रस्य पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्त्यभावेन न हेतोरपुत्ररूपपक्षवित्तित्वमिति भावः । पूर्वपक्षं समापत्ते अयेदं चिन्त्यत इति । अत्रोच्यत इति सिद्धान्त इति श्रेयः । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यस्य निन्दार्थवादत्वात् तेनानुगृहीते उत्तमिन्ते तत्सदृशरिते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ इत्यर्थः ।

पुत्रयोः साध्यसाधनभावनिर्वाहकावान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां
पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युच्यते ।

सदेति । वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदघातविधि प्रतीक्षाभावं
बोधयति । 'पिण्डः' आहुम् । 'उदकम्' अञ्जलिदानादि । 'क्रिया'
श्रौद्धर्देहिका द्राक्षादि, ता एव हेतुः पुत्रीकरणे निमित्त' । हेतो-
रित्येकत्वनिर्द्देशात् मिलितानामेपां निमित्तत्वं न प्रत्येकमिति
गमयति । तेन चैकैकार्थेन पृथक् पुत्रीकरणं किन्तु सर्वार्थमे-
कमेव पुत्रीकरणमित्यर्थः । पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् ।
अतएव मयुः—पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्ननीपिण इति ।
क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः । पुत्रप्रतिनिध्यभावे क्रियालोपा-
दित्यर्थः । यद्वा अलोपादितिपदच्छेदः अलोपादिति ल्यबलोपे

लोकापुत्रेति—तथापि पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेन पुत्रस्य साधनत्वं
लोकस्य साध्यत्वञ्च यदुक्तं तदवान्तरव्यापारभूतधाडादिक्रिययैव भवति
नतु स्वतः, अन्यथा स्त्रीवादिभिः पुत्रैरपि अलोकातापरिहारे भवतु
इति भावः ।

सदेति । अपुत्रेणैव कर्तव्य इत्यत्र वचने । वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या
दष्टमे च मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनीत्यादौ
प्रथमत्वपेक्षया अष्टमाष्टादिकाणिऽधिवेदनादिवत् नात्र काव्यप्रतीक्षा ।
अपुत्रत्वावधारणमात्रेण ब्राह्मणादिभिरपनीतैः शूत्रेण विवाहयोगेन
पुत्रो यावद् इति भावः । इदमुपलक्षणम् । सदेत्यनेन कालाशुद्धादि-
रपि नापेक्षणीयः पुत्रोत्पादनविधिर्निश्चितत्वात् निरवकाशनैमित्तिकत्वाच्च ।
नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न
फलानु विधीयते । इत्यस्याप्यवकाश इति बोध्यम् । ननु धौरसा-

पञ्चमी, अलोपार्थमित्यर्थः । यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्त्रादित्यादिना पुत्राभावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते तथापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रवणात् पुत्रकृतक्रियाजन्या लोकाः, न स्त्र्यादिकृतक्रियया जन्यन्त इत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा पुत्रपत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया विकल्पापत्त्या अभावविधानानुपपत्तेः । तस्मात् पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषसिद्धौ पुत्रप्रतिनिधिरावश्यक इति । उक्तञ्च मेधातिथिना, तत्र च यदौरसस्य प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय । यथौ-

भावे कथं दत्तकादिः प्रतिनिधिः क्रियते पिण्डादकादिक्रियायाः पत्न्या अपि निर्व्वाहादित्यत आह क्रियाधिकार इति । प्रेतक्रियाधिकार इत्यर्थः । जन्यन्त इति—। इदमुपलक्षणं पत्न्याः पार्व्वणपिण्डदाननधिकारित्वेन पुत्राभावे तत्सत्त्वेऽपि पार्व्वणपिण्डलेपाप्रतिरित्यपि बोध्यम् । अभावेति—पुत्राभावे तु पत्नी स्त्रादित्यादिना अभावविधानानुपपत्तेः तुल्यफलतया ऐच्छिकविकल्पेन प्रमाणात्वाप्रमाणात्वाद्युक्ताष्टदेवमस्तेन व्यवस्था स्यात् । न चैतत् समुचितम्, अगत्या ऐच्छिकविकल्पस्य ग्राह्यत्वात् । अतएवोक्तं एवमेवाष्टदेवोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः । विकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति ॥ उक्तार्थे मेधातिथिसंवादं दर्शयति उक्तश्चेति । प्रथमकल्पिकत्ववचनं—स्वक्षेत्रे संस्तृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति अनुवचने इति शेषः । क्षेत्रमित्यर्थपरमथवार्थमिति । 'क्षेत्रे' स्त्रियामित्यर्थः, "क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान्" इति मानवात् । न व्यवहारोपयोगि—न दृष्टार्थमात्रं किन्त्वदृष्टार्थमपीत्यर्थः । भूयांसमुपकारं—दृष्टादृष्टद्वयं आह्वयेययादिनेति शेषः । क्रियत इति

रसो भूयांसं शक्नोत्युपकारं कर्तुं न तथेतर इति उपकारापचया-
भिप्रायस्य प्रतिनिधिव्यवहार इति । यत्तु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र
क्रियत इति क्रिया, अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधिः, तस्य लोपो
माभूदिति नित्योद्घातं विधिः स यथाकर्थाञ्जिह्वद्वयेन सम्पाद्यः । तत्र
मुख्यः कल्प शौरसः, तदसम्पत्तावेते कल्पा आश्रयितव्या इति
व्याख्यातम् तच्चिन्त्यं । किं पुत्तोत्पादनविधेर्दत्तकादिविधिः प्रति-
निधिरित्युच्यते आहोस्त्रिदौरसस्य दत्तकादिरिति । नाद्यः, न
देवताग्निशब्दक्रियमित्यस्मिन्नधिकरणे क्रियायाः प्रतिनिधिनिरा-
करणात् । न द्वितीयः, न ह्येषां प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थ-
विरोधात् । तत्र पुत्तोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रति-
निधिसम्भवाभिधानात् । तस्मात् न क्रियाशब्देन पुत्तोत्पादनविधिः
किन्तु पिण्डोदकक्रियैव वाच्या, पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यचित्राक्यै-
कवाक्यत्वादित्यन्तं ।

प्रयत्नत इति पञ्चम्यासामित्, यस्मात्तस्मादिति सामानाधि-
करणात् । ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः कार्य इत्यर्थः ।
तत्र च प्रयत्नसामान्यग्रन्थावयवेकादशपुत्रग्रवणादेकादशैव प्रयत्नाः ।

क्रिया, तथाच द्विधापदं कर्मण्युत्पत्तिमिति भावः । 'द्विधायाः' पुत्रोत्पा-
दनक्रियाया इत्यर्थः । 'पूर्वग्रन्थविरोधात्' मेधातिथेः पूर्वग्रन्थविरो-
धात्, तं स्मारयति न क्षीयामिति ।

प्रयत्नत इति । सामानाधिकरण्यादिति ।—तथाच यस्मात्तस्मा-
दिति विशेषणप्रदस्य उपनिमित्तं प्रयत्नत इति विशेष्येणान्वये सम्भ-
वति उद्देश्यत्वाया अन्यायत्वादिति भावः । शक्तिहीनतयेति ।—क्षेत्र-

अभ्यनुज्ञायन्ते । तच्चापि कलौ, अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये
पुरातनैः । न श्रद्धास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति वृहस्प-
तिस्मरणात्, दत्तौरसैतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति च श्रौतकेन
पुत्रान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं ह्यत्रिमस्या-
द्युपलक्षणम्, औरसः चेच्चजस्रैव दत्तः ह्यत्रिमकः सुत इति कलि-
धर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् ।

नचैवं चेच्चजोऽपि पुत्रः कलौ स्यादिति वाच्यं । तत्र नियोग-
निषेधेनैव तन्निषेधात् । अस्तु तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति
चेन्न, दोषादृकापत्तेः । कथन्तर्ह्यत्र चेच्चजग्रहणमिति चेत्, औरस-

जकानीनमूढज्ञायशुद्धपुत्राणां शुद्धजननप्राज्ञाद्यादितेजोजन्यादृष्टशक्ति-
हीनतया प्रायशः कलौ जनानां तादृशशक्तेरभावात् । तथाच वृह-
स्पतिः ।—उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगप्लासादश-
क्लोऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोदानधर्मायुक्ताः हतचेतायुगे नराः ।
हामरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता इति । श्रौतकेनेति ।—
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिण इत्यादिनेति शेषः ।
नियोगनिषेधेनेति—यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्धावधोऽपि वा ।
तयोद्धारविभागस्तु नैव सम्पत्तिवर्त्तते इति याज्ञवल्कीयात् । ‘अनु-
बन्धा’ एवावस्था । अनुबन्धेत्युपलक्षणं, बन्धापीति ज्ञेयं, मैत्रावरुणौ गां
वशामनुबन्धामाक्षभेतीत्यादिकवाक्यत्वात् । औरसः चेच्चजस्रैवेति,
विहितप्रतिषिद्धेति ।—नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-
तिभिरित्याभ्यां मनुपराशरवचनाभ्यामिति शेषः ।

विकल्प इति—रेविक इति शेषः, वैदिकप्रमाणत्वेन तुल्यवशत्वात् ।
दोषादृकं यथा-प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् । तदुज्जीवन-

विशेषणत्वेनेति ब्रूमः । तथा च मनुः स्वचेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्-
पादयेद्धि यं । तमौरमं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति ॥

तयोर्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते । स च कः कीदृशः कथञ्च ग्राह्य-
इति त्रितयं निरूपणीयं । तत्र क इत्याह गौतमः । ब्राह्मणानां
सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयुक्तः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु
न करयेदिति । 'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डेऽध्वितिसामान्य-
श्रवणात् समानासमानगोत्रेऽध्विति गम्यते । तत्र समानगोत्रतायां
'सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां

हानाभ्यां प्रत्येकमयदोषता । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते,
तत्र ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः अथप्रतीकयवप्रामाण्य-
कल्पनं यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योपजीवनं स्वीकृतय-
वप्रामाण्यहानिः । यवैर्यजेतेत्यनेन यवस्य प्रतीतत्वात् ब्रीहिभिर्यजेतेत्य-
नेन ब्रीहिमात्रस्य साधनत्वावगमात् यवस्याप्रतीतत्वात् ब्रीहिप्रयोगे
यवस्य परित्याग एव थासीत्, अत उक्तं परित्यक्तयवेति । 'उज्जीवनं'
संख्यामनम् । 'अप्रामाण्यहानिः' प्रामाण्यमित्यर्थः । इति यवे चत्वारो
दोषाः, एवं ब्रीहावपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा इति । इवमित्योऽष्ट-
दोषोऽपीति क्वचित् पाठः ।

'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु, सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनि-
वर्तत इत्याद्युक्तेषु इत्यर्थः । सामान्यश्रवणादिति ।—सगोत्रत्वासगोत्र-
त्वाविशेषादित्यर्थः । 'समानगोत्राः' भ्रातृपुत्रादयः । 'असमानगोत्राः'
दौहित्रमादयश्चेत्यादयः । सगोत्रेऽध्वितिः न सापिण्डं न साप्तमौश्वं
पिण्डेषामन्यद्व्यर्थं यच्चित्ः पिण्डवर्गाः स्युरित्यनेन तस्य पिण्डान्वयरूप-
वैपुल्यापेक्षयापिण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रामाण्यमित्यस्य समानगोत्र-

यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमीयं वचनं प्रमाणम् ।
गोत्रतां 'सन्ततित्वम्,' दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रपुत्रां सभ्यगन्धर्वीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात्
सन्ततिर्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयाविति, त्रिकाण्डीसारणाच्च ।
नतु गोत्रतापदेन गोत्रसम्बन्धो विधीयते सगोत्रेष्वेव पुत्रीकर-
णेन तस्य साहजिकतया विधानायोगात् ।

न सापिण्ड्यं विधीयत इत्यपिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे, सापिण्ड्यस्य
प्रतिषेधोक्तः पाश्चपौरुषं प्राप्तपौरुषस्य निषिध्यते असमानगोत्रस्य

तायामित्यनेनान्वयः । विधिनेति—विधिनेव वाक्यमात्रस्य सावधारण-
त्वात् । 'गोत्रतां' सन्ततित्वं, प्रकरणात् सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजना-
न्वयादित्यभरकोऽप्येति भावः । दत्ताद्या इति—'निजगोत्रेण' प्रतिषे-
धोऽपिण्ड्येति वचनं । निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनास्य वचनस्य भिन्नगोत्र-
विषयता स्पष्टमवगम्यते । साहजिकतया प्राप्ताविति शेषः । विधाना-
योगात् प्राप्तत्वादिति शेषः, अप्राप्तप्राप्तकालक्षयविधित्वसम्भवे पशुवाद-
त्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः ।

न सापिण्ड्यमिति, अपिण्ड्यस्य पुत्रीकरण इति । तथाच सापिण्ड्य-
पुत्रीकरणे पाश्चपौरुषस्य प्राप्तपौरुषस्य च अवयवान्वयसापिण्ड्यस्य
सद्भावात् निषेधानवकाशात् । पाश्चपौरुषं प्राप्तपौरुषमिति ।—पाश्च-
पौरुषसापिण्ड्यप्राप्तेः पिण्डमादित्यसम्बन्धा आश्रयमादित्याद्याः कदा
भवन्ति आश्रयमादित्यमिति धनकुपयमात् ग्राह्यमप्यविवक्ष्यतादा
मुख्यकृत्यानुवृत्त्यविवक्ष्यतादा, उदहेत् प्राप्तमादित्यं तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु पिण्डपक्षेति वचनं । सप्तमी च तथा सप्तमी पञ्च-

पुत्रीकरणे, गोत्ररिक्थे जनयितुं भजेद्वत्तिमः सुत इति मानवं
 दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवपुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी
 तद्वद्भोजनं तत्पालकस्य चेति वृहन्मानवं वचःप्रमाणं । सोऽयं मुख्यः
 कल्पः, तदसम्भवेऽनुकल्पमाह तदभावेऽसपिण्डे वेति । तेषां स-
 पिण्डानामभावेऽसपिण्डोऽपि पुत्त्रीकार्यः । 'असपिण्डाः' सप्तम-
 पुत्रयवहिर्भूताः असम्बन्धिनश्च, तेऽपि द्विविधाः समानगोत्रा
 असमानगोत्राश्चेति । तत्रापि पूर्वोदाहृतमेव वचनं प्रमाणम् ।

मीच तथैव च । एवमुदाहयेत् कन्यां न दायः प्राकटायनः । द्विती-
 याम्वा चतुर्थीम्वा पक्षयोः भयोरपि । असपिण्डां च या मातुरसगोत्रा च
 या पितुः । सा प्रशस्ता विजातीनां दारकर्मणि मैथुने । या तु देशानु-
 रूपेण कुलमार्गेण चोदहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्यादेतदेव प्रतीयत ।
 इति चतुर्विंशतिमतीयात् । सप्तमादृष्टं मिति मुख्यः कल्पः । तदभावे तु
 सप्तमीमिति वचनात् पञ्चमादृष्टं मिति मुख्यः कल्पः, तदभावे पञ्च-
 मीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुकल्प इति केशववैजयन्तीति बोध्यम् ।
 भानवमित्यग्निनेष्टान्वयः । वीजवपुः सपिण्डता इत्यनेन भानयो-
 रसगोत्रविषयत्वं स्पष्टमवगम्यत इति समानगोत्रविषयत्वे गोत्ररिक्थे
 जनयितुरित्यादीनामसङ्गतेः । सोऽयं सगोत्रसपिण्ड इत्यर्थः । 'अस-
 म्बन्धिनः' सजातीया इत्यर्थः । सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव नचा-
 न्वत इति वचनात् । तेषीति—सप्तमपुत्रयवहिर्भूता असम्बन्धिना-
 ऽदोष्यर्थः, अष्टमपुत्रादिसगोत्रसन्ततिप्ररम्भराः । दौहित्रमातुल-
 पुत्रादयस्तु असमानगोत्राः सजातीयाः असम्बन्धिनः सगोत्रा अपि
 सम्भवन्ति । असमानगोत्राः साहजिका एवेत्यर्थः । पूर्वोदाहृतेति ।
 ब्राह्मणानां सपिण्डेऽस्त्विति वचनम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो सुख्य', तदभावे
 ऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः सामानगोत्रोऽ-
 सपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि
 गोत्रप्रवर्तकपुरुषात् सपिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हि-
 तत्वम् । तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव याज्ञो मातामह
 कुल्लीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि सोदक- आचतु-
 र्दशात् समानगोत्र- प्रत्यासन्नः, तस्याभावे असमानोदक- सगोत्र
 एकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति । तदाह
 शाकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
 द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पाल-
 येदन्यगोत्रजमिति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते ।
 २ अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति । तदेवाह वशि-

तदयमिति । समानगोत्रः सपिण्डो भ्रातृपुत्रादि । असमानगोत्र-
 सपिण्डो दौहित्रभ्रातृपुत्रादि । 'तुल्यकक्षौ' तुल्यबलावित्यर्थः ।
 एकैकेति । असमानगोत्रसपिण्डे समानगोत्रत्वविशेषणराहित्य-
 सपिण्डे सपिण्डत्वविशेषणराहित्यश्चेत्यर्थः । गोत्रप्रवर्तकपुरुषात् समा-
 नोदकभावान्तु निवर्त्तताच्चतुर्दशादिति, जन्मनाभौ स्मृतेरेके तत्परं
 गोत्रमुच्यते इत्युक्तपक्षदशपुरुषादित्यर्थः । सपिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य
 सन्निहितत्वेन सप्तमान्तर्गतत्वेन पञ्चमान्तर्गतत्वेन यद्योतृदेयभोग्यपिण्ड-
 दातृत्वेन च व्यभर्हितत्वादित्यर्थः । एकविंशादिति ।—सप्तभिर्गुणितत्वात्
 सपिण्डसमानोदकक्षौ सप्तसख्यातत्वात् तत्सप्तद्वष्टिषम्य आदित्यर्थः ।
 सगोत्रजमिति—सोदकेति—सोदक-सगोत्रयोः सगोत्रजत्वा विधीया

ष्टोऽपि । अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति ।
 अस्यार्थः अदूरस्यासौ बान्धवश्चेत्यदूरवान्धवः सन्निहितः सपिण्ड
 इत्यर्थः । सान्निध्यं द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च
 भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यः, तदभावे
 वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः, तदभावे असमानगोत्रः
 सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां
 सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदकः इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तत्रापि सन्निकृष्टो द्विविधः, सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च,
 स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां
 सपिण्डो मुख्यस्तदभावे वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः
 सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोत्र एकविंशत्
 यास्तः । तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि यास्तः । तदभावेऽस-
 पिण्डेवेति श्रौतकीयात् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव
 स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च । दूरे बान्धवा यस्यासौ 'दूरवान्धवः'
 गोत्रसपिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलश्रीलादि
 विषयः । स चासपिण्डेऽसगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो
 न सम्भवति तथापि सर्वेषामपि वर्णानां जातिश्चैव न भ्रान्त्यत
 इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणार्-

दित्यभिप्रायः । दूरे इति—दूरे प्रतिग्रहिदुर्दरे स्थिता इति शेषः,
 'बान्धवा' सपिण्डा यास्तस्य इति शेषः ।

समानजातीयाः सपिण्डा अपिण्डाश्च व्यावर्तन्ते, अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति न्यायेनानुकन्यतया तत्राप्रतिषेधवात् । यतएव
वृद्धगौतमः । यदि ह्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदित्यसमानजाती-
यस्यांशभाजं निषेधति, तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्ये
इति सिद्धम् । अतएव मनुः । सदृशं प्रीतिमयुक्तं स ज्ञेयो
दत्तमः सुत इति । 'सदृश' सजातीयम्, सजातीयेष्वयं प्रोक्त-
स्त्वनयेषु मया विधिरिति धीगोचरस्मरणात् । यत्तु मनुर्नैव
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमनिकात् । स क्रोतवः
'सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेत्युक्तम्' तत्र गुणैः सदृशोऽसदृशो
वेति व्याख्येयं न जात्येति । यत्तु सदृशं न जातितः किन्तर्हि
फुलानुरूपैर्गुणैः, तेन । चक्षियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यत
इति मेधातिथिना व्याख्यातम्, यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो
भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम्, तदुभयमपि सजा-

असमानजातीयाः सपिण्डा इति ।—'असमानजातीयाः सपिण्डा'
ब्राह्मणादेः चक्षियादिपुत्रादयः । "तिस्रो वर्णानुपूर्व्यम्", इत्यादिवचनेन
ब्राह्मणादेर्मित्रजातीयविवाहप्रतिषेधनात् तस्य चक्षियादिपुत्रसम्भवात्
सपिण्डान्तु तेषां अवयवान्वयरूपं न तु पिण्डान्वयरूपं, तेषामन्यजा-
तीयत्वेन पित्रादिपिण्डदानानधिकारात् । 'अप्रतिषिद्ध' विधিনিषेधा-
द्विषयमित्यर्थः । 'अप्यंशभाजं' अप्यंशभाजमेव ननु पुत्रत्वमित्यर्थः, गोत्र-
रिक्त्यानां पिण्ड इत्यनेन गोत्रहरणधनयहणपिण्डाधिकाराणां पुत्र-
प्रयोजकत्वावगमात् ।

तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचन-
विरोधात् जातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनविरोधाच्चो-
पेक्ष्यम् । यत्तु मनुना स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबाम्भवा
इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यामुत्पादितस्य अनूदोत्पन्नस्य मुख्यपुत्रत्वाभावात् पुत्रप्रति-
निधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम्, जातोऽपि दास्यां शूद्रेण काम-
तोऽंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागि-
नम् ॥ अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृनां सुतादृते इति योगी-
श्वरस्मरणात् । तस्मात् सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च सवर्णमित्य-
परार्कव्याख्यैवात्र साधीयसी । याज्ञवल्क्योऽपि सजातीयेष्वयं
प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ।

सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इति ।
अभ्युपगतश्चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैरपि भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य
इति । अत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इत्याह, मनुः ।
भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वं ते तेन पुत्रेण
पुत्रिणो मनुंरप्रवीदिति ॥ अत्र भ्रातृणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपाद-
नात् याज्ञवल्क्याभावोऽवगम्यते । एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा
एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्न-

भ्रातृपुत्र एवेति । तस्यद्वावेत्येव न याज्ञ इत्येवकारेण चोक्त्यने ।
भ्रातृशामिति ।—अन्यथा सपिण्डत्वेन तस्यापि याज्ञत्वापत्तेरिति भावः ।
एकेनैकस्यां मातरीति—तथाचैकशेषेण तदर्थलाभ इति भावः ।
भिन्नपितृकायामिति—द्वौ सुतौ विवदेयातां दाभ्या जातौ स्त्रिया धने

पितृकाणां वेति गम्यते । भ्रातृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयो-
पादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनोनामपि परस्परपुत्रयही-
तत्वाभावोऽवगम्यते । तदाह दृढगौतमः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भगिनेयः सुतः कचिदिति भगिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् ।
तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न याद्व इत्यर्थः सिद्ध्यति, भ्रातृणामेव
यहीद्वत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि भ्रातृपुत्रौ ससदुद्दिष्टभ्यामित्यने-
नैकशेषोऽवगम्यते ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्रयोः भ्रातृभगिनीभ्यां पर-
स्पर पुत्रीकरणमवगम्यते, तथाप्येकजातानामिति भ्रातृविशेषणेन एकं
जातं जातिर्येषां ते एकजाताः, जातिर्जातन्तु सामान्यमिति कोषात्
तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात् भ्रातृणां पुंसां भ्रातृपुत्रस्य
भगिनीनाञ्च स्त्रीणां भगिनीपुत्रस्य पुत्रीकरणं सिद्ध्यति न भ्रातृ-
पुत्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्रस्य भ्रात्रा वा पुत्रीकरणं सम्भवति
स्त्रीपुंस्त्वजातिभेदात् । ननु ससदुद्धारितस्य एकजातानामित्येकस्य
पदस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वक्षेत्यर्थद्वयं न सम्भवति ससदुद्धारितः

इत्याद्युक्तानां भ्रातृणामित्यर्थः । तेषामपि एकमातृप्रभवत्वेन भ्रातृ-
शब्दार्थत्वात् । पुंस्त्वनिर्देशादिति—भात्रा भ्रातृपुत्रस्य याद्वत्वे
सिद्धे विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धिरिति न्यायेन भगिन्या भ्रातृ-
पुत्रस्य भात्रा वा भगिनीपुत्रस्य याद्वत्वाभावोऽवगम्यते इति भावः ।
पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्चेति ।—अन्यथा एकजातानामिति जावदित्यनु-
क्त्या चैकजातानामिति विशेषणधैयर्थात् सोदरभ्रातृपुत्रस्य लाभ-
सुलभ एवेति भावः । एकशेष इति—भ्रातरश्च ससदुद्धारित इति विग्रहा-
देकशेषः । एकजातानामित्येकमेवेति ।—अथ दृढसंवाद दग्ध इति अत-
द्वहीत्यादिना ।

शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न । असंसृष्ट्यपि चादत्तात् संसृष्टो नान्यमाहज इत्यत्र संसृष्टपदस्य सोदरपरत्वेन संसृष्टपरत्वेन च विज्ञानेश्वराचार्य्यैर्याख्यातत्वादित्यापि तथैवेति न दोष इत्यलम् ।

वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम्, वज्रपु द्वयोः सम्भवात् । यदि हि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति द्विपितृकत्व-सम्भवाच्च । एक एकोऽपि चेदित्यनेन द्वयोर्वर्ज्जनाम्ना पुत्रवत्त्वे सुतरां सुकरं पुत्रग्रहणमन्येषामपुत्राणां गमयति नैकीथैकपुत्रग्रहणं व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यात् तेनेत्येकत्वनिर्देशाच्च । पुत्रः पुत्रौ पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप् । तेन चैकस्यापि पुत्रस्य दानाभ्यनुज्ञाने नत्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधस्याचानवकाशः, स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुवचनप्रतिपादितपिचादिपूर्वसन्तानस्य पितृद्वयसाधारणेनापि पुत्रेण निर्वाहादुक्तनिषेधस्य आचतिरिक्त-

वज्रवचनं ।—भातृणाभित्यत्र वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणमिति । वज्रव्यति—तथाच वज्रपु द्वित्वस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्विपिता-वेति । द्विपितेत्यर्थः । यथाच एक इत्यस्य एकोऽपि चेदित्यर्थकत्वे केमुक्तिकन्यायादेकस्याविवक्षितत्वेन द्वयोर्वर्ज्जनाच्च पुत्रवत्त्वे अन्येषां पुत्रग्रहणमस्तु शुश्रूषेत्यादिवचनबोधितगुर्व्यादिहननमिव एकस्य पुत्र-वत्त्वे तु सतुपुत्रग्रहणमन्येषां माभूदिति चेन्न एकपदोपादानवैयर्थ्यात् । तेनेत्येकवचनान्ततच्छब्देन अन्येषामेकीथैकपुत्रग्रहणं मनोरभिप्रेतत्वात् तथाच वचनेऽपिर्न गृहीतः केवलं द्वयोर्वर्ज्जना वा पुत्रवत्त्वेऽन्येषां पुत्र-ग्रहणप्राप्तये ध्यायतया ध्येः संग्रह इति केमुक्तिकन्यायावसरः । ननु

विषयतासिद्धेः । किञ्च दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादन-
रूपत्वात् तस्य चानेन निषेधात् प्रकृते चैकस्योभयसाधारणीकरणेन
स्वत्वनिवृत्त्यभावात् कन्यादान इव दानपदार्थस्य गौणत्वात् । पुत्र-
पदस्यौरमे मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्राणां सिद्धयति । तेन च भ्रातृ-
कृतपुत्रप्रतिनिधीनां परियहणाभावोऽवगम्यते । भवेदित्यनेन
पुत्रवत्तायाः सत्ताप्रतिपादनात् भूतपुत्रत्वं भविष्यत्पुत्रत्वञ्च
व्यावर्त्तयति । तेन ज्ञातीतेन भ्रातृपुत्रेणान्यस्य भ्रातुर्न पिता
पुत्रस्य ज्ञातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखामित्यादि फलसम्बन्धः न चाना-
गतपुत्रप्रतीक्षायां पुत्रान्तरपरियह इति ।

तच्छब्देनापुत्राणामेव भ्रातृणां परामर्शात् जनकस्य स्वपुत्र-
सम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्वं इति । त इत्यत्र स च, तौ च, ते च
इत्येकशेषादेकस्य द्वयोर्बहूनां वा पुत्रेच्छया तत्पुत्रीकरणं
भवति । तेनेति—येन जनकस्य पुत्रवत्त्वं तेनैव सर्वेषामपीति । पुत्रे-
णेत्येकत्वनिर्द्देशादेकस्याप्यनेकपुत्रत्वाभिधानेन नत्वैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृहीयाद्देत्येतन्निषेधस्याचानवकाश इत्युक्तमेव । तथाच कालि-

नत्वैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा इत्यस्य भावतिरिक्तविषयत्वे
जनकपरिग्रहोदयनभिप्रेत्य सजातीयमाचक्ष्यामुपस्थापयता विद-
ज्येत इत्यत आह किञ्चेति । पुत्रपदस्येति ।—पुत्रवान् भवेदित्यत्रेत्यादि ।
'ज्ञातीतेन' मतेन इत्यर्थः ।

तच्छब्देनेति ।—सर्वे ते इत्यत्र त इति तच्छब्देन इत्यर्थः । अनेक-
पुत्रत्वाभिधानेन इति ।—अनेकेषां पुत्रत्वाभिधानं अनेकपुत्रत्वाभिधानं
तेन । इत्युक्तमेवेति ।—भावतिरिक्तविषयतासिद्धेरित्यनेनेति प्राप्त

कापुराणे वेतालभैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्रेणोभयोः
 पुत्रवत्त्वलिङ्गं दृश्यते । अथय ऊचुः ।—अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते
 लोकवेदयोः । वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिं ॥ पूर्वं तद-
 तदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः । तेषाम्नु सम्यगिच्छामः श्रोतुं
 संस्थानमुत्तमं ॥ मार्कण्डेय उवाच । अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह
 च सत्तमाः । स्वपुत्रैर्भाविपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गताः ॥ सम्यक्
 सिद्धिमवाप्सिह यदा वेतालभैरवौ । हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासं
 प्रति हर्षितौ ॥ तदा हरस्य वचनात् नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।
 प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकत् ॥ नन्दुवाच । अपुत्रौ
 पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ । यतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र
 सुलभा गतिः । मार्कण्डेय उवाच । तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः
 प्रीतमानौ । एकमेव करिष्यावो नन्दिनश्चेत्यभाषताम् ॥ ततः
 कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ॥ तस्यां स जनयामास सुवेशं
 नाम पुत्रकम् ॥ तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ
 तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति ॥

नन्दिनमेकस्थानेकपुत्रत्वं किं युगपदुत्पत्स्यतेऽथवा क्रमेण, नाद्यः
 युगपत् प्रतिगृहीयुरिति विध्यस्यावात्, नापरः पूर्वसंस्कारिविरुद्धे
 इति । एकस्थानेकपुत्रत्वं पौराणिकलिङ्गं दर्शयति—अपुत्रस्येति ।
 अकृतदाराविति ।—एतद्वि अकृतदारस्यापि पुत्रपदद्वये लिङ्गं, तेन च
 कृतदारस्यापि तदारमरणे सादृष्टिकन्यायात् प्रपुत्रपदद्वयं निरुपपन्नमिति
 पर्यवसितं, अपुत्रत्वस्य हेतोरपिशेषात् ।

एवं इति । पूर्वसंस्कारसंस्कृते इत्यर्थः । तदिति ।—तथाच
 जातकर्मादिसंस्काराणां शरीरमुद्भिजनकत्वात् तैरेव देहमुद्भेजता-

तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तिरिति चेन्न । सप्तदशावराक्ष-
तुर्विंशतिपरमाः सचमासीरन्निति वत् तत्सर्वशब्दयोर्द्वन्द्वैकशेषेण
प्रतिग्रहीत्वभ्रातृषाहित्यस्यात्र विवक्षितत्वात्, तेन दानमपि सहितेभ्य
एव सिद्धति, यथा तुलापुरुषे सहितानामेव ऋत्विजां सम्प्रदानत्वं
प्रतिग्रहीत्वञ्चेति । तदाहुः—इत्यावाह्यं सूरान् दद्याद्वत्विग्भ्यो
हेमभृपणमित्यत्र ऋत्विग्भ्य इति वक्तव्यचनान्मिलितानामेव 'सम्प्रदा-
नत्वम्' । तेन च सर्वेषामुपरि गुरुहस्तं कृत्वा तदधःक्रमेण ऋग्वेद्या-
दीनामृत्विजां हस्तानाधाय भृपणानि देयानीति वाचस्पति-
मित्राः । नच युगपदनेकपुत्रत्वानुपपत्तिरपि, युगपत्प्रतिग्रहेण
द्रौपदोभार्यात्ववत् अस्य विलक्षणस्यैवानेकपुत्रत्वस्य प्रसिद्ध्या-
मुद्यायणत्ववत् स्त्रीकारात् ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषामक्रीति भवनार्थकेनास्तिना पुत्र-
भवनप्रतिपादनात् अभावितस्य च भवनायोगात् प्रतिग्रहीत्व्यापार

त्वात् अशुद्धिरूपप्रतियोग्यभावात् तत्सजातीयसंस्कारस्य निरर्थकत्वा-
दित्यर्थः । सप्तदशावरा इति ।—सप्तदशन्यूनाश्चतुर्विंशतेरधिका न
भवन्तीत्यर्थः, मध्ये यथाकाममिति । उपासीरन् कुश्रुत्तित्यर्थः ।
तुलापुरुषेति ।—तुलापुरुषदाने इत्यर्थः । सम्प्रदानत्वमिति ।—वचनं
प्रमाणयति इत्यावाह्येति । 'गुरुहस्तं' गुरोः प्रधानस्य ऋत्विजो हस्त-
मित्यर्थः । 'विलक्षणस्य' अग्न्यसाधारणस्येत्यर्थः ।

अभावितस्येति ।—अहृतस्य, यथाविध्यपरिग्रहीतृत्वस्येति दाकृत् ।
प्रतिग्रहीत्व्यापार इति ।—तथाच आह पुत्रस्य यथाविधि परिग्रहेणैव
पुत्रत्व न तु तत्सत्तामात्रेणैवेति भावः । अत्र प्रमाणं दर्शयति तथा-

आचिष्यते । तथाचात्रिः । अपुत्रैश्चैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधि-
 सदेति । वशिष्ठोऽपि पुत्रं प्रतिग्रहीयन् बन्धुनाहूय राजनि चावेश
 निवेशतस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जृत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेव
 प्रतिगृहीयादिति । शौनकोऽपि । दातुः समञ्च गत्वा तु पुत्रं
 देहीति याचयेत् । याचयेदिति प्रयोजके णिच्, तेन याचनार्थवृत्त
 ब्राह्मणद्वारा याचयेदिति । एतेनाहुतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पित्र्य
 पुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पित्र्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति वृद्धत्पराशरस्मरणात्
 इति चोद्यं निरस्तम्, प्रतिग्रहीतव्यापारं विना तत्पुत्रत्वानु-
 पपत्तेः ।

नच गूढोत्पन्नदत्तात्मनोः कर्तृव्यापाराभावः, शृष्टे प्रच्छन्न
 उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृत इति दत्तात्मा तु स्वयं दत्त इति
 कर्तृव्यापाराश्रयणादिति वाच्यम्, तच्चापि फलस्य क्रियासामाना-
 धिकरणान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्मात् भ्रातृणामेक-
 जातानामिति, अपुत्रस्य पित्र्यस्येतिवचनं न यथायुतमेवार्थवत्
 त्रयोदशपुत्रापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां
 स्त्रायशुभो मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादवान्धवा इति
 चात्रिरिति । कर्त्तव्य इत्यनेन कृतिरूपप्रतिग्रहीतव्यापारो बोध्यते ।
 अपुत्रस्य पित्र्यस्येति ।—अपुत्रस्य पित्र्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवे-
 दित्यन्वयः ।

फलस्येति । 'क्रिया' व्यापारः । तथाच व्यापारं विना कृतानुपपत्ते-
 पुत्ररूपफलस्येति दर्शनात् तच्चापि प्रतिग्रहीतव्यापारोऽवश्यं बह्व्य

द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्यैव सङ्ख्याविरोधः, औरसः पुत्रिका

इति भावः । सङ्गति ।—द्वादशेत्यादिः । केषाञ्चिदिति ।—त्रयोदश-
संख्यावचने पुत्रिकाबीजजयोरैरसोऽन्तर्भावात् । औरसादिसंख्य-
माह विष्णुः ।—स्त्री चैत्रे संस्कृतायां उत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।
कानोनादिव्यति-प्रसङ्ग-वारण्या स्वयमिति, काकाक्षिमोक्षकन्यायात्
संस्कृतायामित्यत्रापि स्वयमित्यस्य परामर्शः, कुण्डगोक्षकयोदतिप्रसङ्ग-
वारण्या यौनभवे चातिप्रसङ्गनिवृत्त्यै स्वमाचसंस्कृतेति वक्तव्यं, तथाच
स्वमाचक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमाचसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति
सिद्धम् । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन चोत्पादितः क्षेत्रजा द्वितीयः ।
वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिजायां स्त्रीवभाष्यायां व्याधितभाष्यायां वा
पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्नियुक्तायां गुर्वनुज्ञातिनैव देवरेण कर्मिणेन क्षेत्रेन
वा भर्तुर्भ्रात्रा तदभावे सपिण्डेन तस्याप्यभावे सगोत्रेण तस्याप्यभावे
अन्येनोत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः समृतस्य स्त्रीवादेशे क्षेत्रजः
पुत्रो भवति इत्यर्थः । स्वयमुत्पादनाभावेनासौरसात् द्वितीयत्वं । औरसो
धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्त्विति याज्ञवल्क्योद्ये
यत् क्षेत्रजस्य द्वितीयत्वमुक्तं तत् वाग्दत्ताभिप्रायां विधेयं । तत्र अयं
संस्काराभावेन स्वयमुत्पादनाभावेन च कदादयान्तरितत्वात् विप्र-
कर्षात् तृतीयत्वमुक्तं युक्तमेव । क्षेत्रजः पुत्रः संविदा उभयोरपि
सामुप्यायणो भवति, यथाह मनुः ।—क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजाद्ये
यत् प्रदीयते । तस्यैव भागिने दियौ बीजौ क्षेत्रज एव चेति ।
'क्रिया' सम्बित् । यत् औरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुत इति
'पुत्रिकापुत्रस्य द्वितीयस्थाने गमनं तत् स्त्रीवदपुत्रिकापुत्रविषयम्,
तस्याः सोत्पन्नत्वेन परित्यक्त्वात् क्षेत्रजात् उत्पद्यत्वात् । पुत्रिकापुत्र-
स्तृतीयः । अक्षेत्रजात्पन्नसोत्पन्नत्वयोरभावेन कदादयान्तरितत्वात्

नन्विदमप्रयोजकं यत्पिण्डरिक्त्याभावादपुत्रत्वमिति अप्रश-
 सास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डश्चक्यां-
 शभागिन इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वैऽपि पिण्डरिक्त्याभाव-
 दर्शनात् । तथा पिण्डरिक्त्याभविष्यकतत्त्वैव भ्रातृव्यस्यास्तु पुत्रत्वं
 काचित्तिरिति चेन्न मैवं । पिण्डदोऽंशहरश्चैषामित्यनेन पिण्डरिक्त्य-
 भागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजकमुक्तं तदभावे क्लीवादेरिव पुत्रत्व-
 स्वरूपमत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात्, अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः
 सदेति विधिप्रत्ययश्रवणेनाकृतस्य पुत्रवाद्योगाच्च । नच भ्रातृव्ये-
 रविषयोऽयं विधिरिति वाच्यम्, सङ्कोचे प्रमाणाभावात्, प्रत्युत
 एकमेव करिष्याव इत्युपक्रमस्य तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं
 सुतमिति वेतानीयमैरवपुत्रपुत्रीकरणनिङ्गविरोधाच्च । किञ्च
 यच्च दत्तानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकं दत्तपुत्राः पञ्च च अत्यन्त-
 गपुत्रानाञ्च पञ्चानामपुत्राणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रत्वापत्तिः, पञ्चा-
 शत्पुत्राणां प्रत्येकं प्रत्येकं दत्तपितृकतापत्तिरित्याद्यनेकोपपन्नः ।
 नचेष्टापत्तिः पुत्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्युपादेयगतैकत्वविव-
 चनात् । एकचेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रे णेत्यत्र पुत्रपुत्र-
 यतोऽभयोरपि प्रत्येकं युतैकत्वविरोधाच्च । न च स्वपुत्रं भ्रातृ-

पिण्डरिक्त्याभाव इति ।—पुत्रस्याम इति ज्ञेयः । गरीष इति ।—
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इति शास्त्रान्वयप्रमाणे । प्रमाणाभावात् । वेता-
 न्येति ।—तमेव चक्रे तनयं इत्यत्र चक्रे इत्यनेन प्रतिपद्योतृणां-
 परस्परं वृत्तगदगतात् । उपादेयगतैकत्वे इति ।—पुत्र प्रतिनिधिः
 कार्य्य इति विधेः । प्रतिनिधिरिति विधेयत्वे भोपादयत्वादिति भावः ।

जैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र भ्रातृपुत्राणां बज्रत्वश्रवणात्
बहवोऽपि भ्रातृपुत्रा अकृता एवैकस्य पुत्रा भवेयुरिति वाच्यम्, तस्य
लौकिकसिद्धबज्रत्वानुवादकार्यवादगतत्वेनाविवक्षितत्वात् । अस्त-
पक्षे तु एकेनैव प्रकृतनित्यविधिसिद्धावनेकोपादानस्य वैयर्थ्यादशा-
स्त्रीयत्वाच्च । तस्मात् सन्निहितसगोत्रमपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्री-
कार्य इति स्थितम् । ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृत-
त्वेन च स्वस्रस्थान इति विष्णुवचनन्तु पूर्वपूर्वपरिगणितपुत्रसद्भाव-
विषयमिति न कोऽपि विरोधः । नचैवं सर्वासामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुस्मृत्यादित्य-
त्राप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः, आचारविरोधात् । पिण्ड-
पक्षः सर्वा मातर इति पिण्डपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमाहत्वव्यपदेशवि-
रोधाच्चेति चेत् नैवं । सपत्नीपुत्रस्य साचाङ्गव्यवहारश्चतया अकृत-
स्यापि पुत्रत्वसम्भवात् वचनन्तु नियमार्थं इत्युक्तमेव । भ्रातृत्वे तु
दम्पत्योरन्यतरस्याव्यवयवसम्बन्धाभावात् नाकृतस्य पुत्रत्वमिति ।

लौकिकसिद्धेति । लोके बज्रभिरपुत्रैर्भातृपुत्राः परिगृह्यन्ते
इत्यभिप्रायेण भ्रातृपुत्रैरिति बज्रवचनं कृतं । अतएव बज्रत्वस्य लौक-
प्राप्तत्वादनुवादः, अतएवाप्यते लौकिकसिद्धेत्यादि । तथाचानेकाभि-
प्रायेण बज्रवचनं कृतमिति फलितं । प्रकृतनित्यविधीति ।—पुत्र-
मुत्पादयेदिति प्रकृतनित्यविधिसिद्धावित्यर्थः । स्वस्रस्थान इति ।—
लो दुहितश्चैवेत्यादिवचनोपात्ते इत्यर्थः । विष्णुवचनमिति ।—अप्र-
शस्तास्तु कानीनगूढात्पद्मसदोऽजाः । यौनभेदस्तु नैवेति प्रियशिक्ष-
याशभागिन इति विष्णुवचनमित्यर्थः । नैवमिति ।—अकृतस्य पुत्रत्व

सत्तेर्निवामकत्वात् । शुद्रजातिव्यति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव । गुरुगोत्राश्रयणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्यसंज्ञाप्रवृत्तिः । तेन शुद्रजातिमात्र इति सिद्धयति ।

तदाह ब्रह्मपराणम् । शुद्राणां दामवृत्तीनां परपिण्डीपजीविनां । परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि । तस्मात् दामस्य दामराश्च जायते दाम एव हीति । त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोमजानाश्चोत्पद्यन्ते प्रतिलोमजानाश्चापकृष्टत्वात् न कश्चित् पुत्रः कर्तुं शक्यते इति शुद्र एव पुत्रीकार्यः दामदास्यप्रत्युत्पन्नत्वादिति । ननु छत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाम्येन पूर्ववाक्यादेव तदर्थसिद्धेः आरम्भो वापि सर्वेषां चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्या-

अत्रापीति ।—वैश्यजातावमीत्यर्थः । राजन्यविशामिति ।—इतिशब्देन प्रकथित इत्याश्रयणाद्यनप्रतीकपरिग्रहः । अत्राप्रवृत्तिरिति ।—अत्र शुद्रजातावित्यर्थः ।

त्रैवर्णिकानामिति ।—ब्राह्मणछत्रियवैश्यानामित्यर्थः । त्रैवर्णिकानुलोमिति ।—मूत्रैवसिक्तादीनामित्यर्थः । प्रतिलोमजानां रथकारादीनामित्यर्थः । 'कश्चित्' सजातिभिन्ने । छत्रियादिवाक्यत्रयमिति ।—छत्रियाणां सजातौ वै गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्येकं वैश्यानां वैश्यजातिव्यतिपरं शूद्राणां शुद्रजातिव्यतिक्रमेतित्रयमित्यर्थः । नारम्भणीयं इति ।—न यत्कथ्यमित्यर्थः । पूर्ववाक्यादेवेति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति श्रौतगोत्रीयपूर्ववाक्यात् इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणपदश्रवणात् वचनस्य तदियस्यमेव, छत्रियाणां प्राप्यं छत्रियाणामित्यादिवचनं कथं नारम्भणीयमित्यत आह आरम्भेवेति । सर्वेषां चैव वर्णानामिति ।—छत्रियाणां सजातौ वा इत्या-

चेति चेत् मैव । चक्षियादिपदै चक्षियादिसमानधर्मकमूर्द्धा
वसिक्तादीनामपि प्राप्त्यर्थत्वात् । ब्राह्मणेन चक्षियायामुत्पादित
चक्षिय एव भवति, चक्षियेण वैश्याया वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां
शूद्र एव भवतीति शङ्खस्मरणात् । सजाताविति चक्षियादिसमान
धर्मत्वेऽपि मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिपुत्रत्वाभावबोधनायेति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्यलिङ्गात् । नच सर्व्वेषामित्यनेन पौन-
रुक्त्य तस्य वर्णानामनुलोमानाञ्च सजातिनियमानुवादेन प्रतिलो-

दिभिरुक्त्याभिधानेन पौनरुक्त्याच्चेति भावः । चक्षियादिसमानेति ।—
तथाच ब्राह्मणानामित्यादिवचने न्यायसाम्यात् तत्सजातीयब्राह्म-
णादिवर्णानां सपिण्डेष्वस्तु पुत्रग्रहणं मूर्द्धावसिक्तादीनां वर्णत्वाभावेन
तत्प्राप्त्यर्थं चक्षियादिवचनमारब्धं अन्यथा तेषां व्यवस्था न स्या-
दिति भावः । मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिसमानधर्मत्वेन चक्षि-
यादिपददेशमुपपादयति ब्राह्मणेनेति । ननु शङ्खवधनात् मूर्द्धाव-
सिक्तादीनामपि चक्षियादिपदैरुपात्तत्वात् चक्षियादीनां मूर्द्धाव-
सिक्तादीनाञ्च परस्परं पुत्रपरिग्रहेऽस्तु इत्यत आह सजाताविति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ।—आचार्यनेति शब्देन हे तथैका यथाक्रम
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्त्रा शूद्रजन्मन इत्युक्तप्रतीकपरिग्रहः ।
अस्यार्थः । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या,
क्षत्रियस्य द्वे क्षत्रियवैश्ये, वैश्यस्यैका वैश्येव, शूद्रस्य स्त्रा सजातीयैव
तच्च सजातीया मुख्या तदभावेऽसजातीया अनुकल्प्य तथाच वर्णक्रमेण
दारानुकल्पवत्तु वर्णक्रमेण पुत्रप्रतिनिधिर्भवति न वर्णजातीनां पर-
स्परं पुत्रप्रतिनिधियवस्था सादृष्टिकन्यायादिति भावः । सजाति
नियमानुवादेनेति ।—तथाच चक्षियाणां सजातीया वेद्यादिपूर्व्ववाक्येनैव

मानां तदभावबोधनार्थत्वात् तदेवाह सर्वेषामिति । वर्णपदोपादान-
नभामर्थ्यात् वर्णानामेव सजातिनियमः सत्रात् नानुलोमजानामिति
तन्नाशार्थं सर्वपदोपादानं, प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात् नच वर्ण-
विशेषणं तत् चकारानुपपत्तेः ततश्च वर्णानामनुलोमजानाञ्च जाति-
व्येवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेष्वित्यर्थः ।

नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतयैव कुतो नेष्यते अदूर-
वान्वयमिति वशिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तस्य ब्राह्मणवाक्यैक-
वाक्यनयोपसंहारादिति चेत् मैवं अपवादलौकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-

वर्णानामनुलोमजानाञ्च सजातिनियमे सिद्धे सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति
कथनेन 'सिद्धे सत्यादम्भो निहमायेति' न्यायात् वर्णानामनुलोमजाता-
नाञ्च सजातिनियममनूय प्रतिलोमजानाञ्च सजातिनियमो नास्तीति
विधानार्थं तदारम्भः सकारणानुवादो नैव दोषावह इति भावः ।
तदिति सर्वेषामिति यदं चकारानुपपत्तेः सर्वेषाञ्चैवेति चकारा-
नुपपत्तेः ।

नन्विदमिति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेष्विति पूर्ववाक्ये सापिण्ड्यादि—
प्रत्यासत्त्यपवादकतयेत्यर्थः । तथाच विशेषवचनात् ब्राह्मणानां तथास्तु
क्षत्रियाणां सजाती वा इति सामान्यवचनेन जातिमान्ने पुत्र्यद्वयं
स्यात् न सापिण्ड्यादिप्रत्यासन्निरादरणीया इति पूर्वपक्षयितुराशयः ।
अदूरवान्वयमिति ।—तथा च ब्राह्मणानां सपिण्डेष्वित्यादिविशेषवचने-
नैकवाक्यत्वात् अदूरवान्वयमिति वचनं ब्राह्मणमात्रविषयमेव नान्य-
विषयं, स्पष्टम्य तु विधेर्नानैकसंहार इष्यते इति न्यायविरोधा-
दित्यर्थः । अपवाद इति ।—आद्यभाट्यपुत्रादियु पित्राद्यवयवसम्बन्धेन या
प्रत्यासत्तिः सा भौतिकी, सोऽत्र प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भार्यादियु च अस्मिभि-

नियामकवृद्धव्यवहाररूपन्यायविरोधात् प्रयोजनाभावादिति प्रस-
ङ्गात् । अनेनैव प्रत्यासत्तिमामान्यापवादे दौहित्रो भाग्निनेयश्चेति
प्रत्यासत्तिविशेषापवादासङ्गते च तस्मात् यथोक्तव्याख्येन प्रयोजनव-
तीति ।

प्रत्यासत्तिमामान्यात्प्राप्तयोर्दौहित्र इति तु शब्दस्य चावधा-
रणार्थतया शूद्रेरेवेति नियमात् चैवर्णिकव्यावृत्तिः, तत्र हेतुमाह
ब्राह्मणादित्रय इति । कचिदपि शास्त्रे भाग्निनेयस्य चैवर्णिकसुतत्वा-
दर्शनात् शूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः, भाग्निनेय इत्यविवक्षितं

रस्त्रीनि मासेर्मांसानीत्यादि श्रुतेरवयवैकताक्षेपात् तत्र वैदिकप्रत्यासत्तिः
उक्तश्रुतिरूपवेदसिद्धत्वात् अपवादश्चासौ नैकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-
श्चेति तन्नियामकसन्निधायको यो वृद्धव्यवहाररूपो न्यायस्तद्विरोधा-
दित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति ।—सन्निहितसम्पिण्डादिपरित्यागेन स-
जातिमात्रप्रवृत्त्यवस्थायां दृष्टप्रयोजनाभावात् इत्यर्थः । अतोति ।—
ब्राह्मणानां सम्पिण्डेष्वित्यादिना प्रथमं सम्पिण्डग्रहणं लक्षितत्वात्
तदग्रहणे लक्ष्ये लक्ष्यगमनमवाधितं स्यात् । तत्सत्त्वे सजातिमात्रप्र-
वृत्त्ये लक्ष्ये लक्ष्यार्थे लक्ष्यगमनरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । अने-
नैवेति ।—लक्ष्यगमनं सजातिं वा इत्यनेनैवेत्यर्थः । प्रत्यासत्तिमामान्ये-
नेति ।—एतद्वचनेनैव सम्पिण्डादिप्रत्यासत्तिमामान्यस्यापवादे दौहित्रो
भाग्निनेयश्चेत्यनेन प्रत्यासत्तिविशेषस्यापवादासम्भवादित्यर्थः, तथाचा-
पवादस्यापवादोऽसम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति ।

तु शब्दस्येति । शूद्रैस्त्वित्यनेति शेषः । ननु ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भाग्निनेयः सतः कचिदित्यत्र मुनेर्भाग्निनेयप्रयोगवैयर्थ्यात् सतत्पदं
द्विवाच्यते । इति ।

हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः विवक्षायां भागासिद्धेश्च दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापाना-
दाविति तेनोभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः ।

अथेदं वाक्यद्वयं शब्दविधयैव स्वस्वविषये प्रमाणं नानुमान-
विधया, तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न दौहित्र-
भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादिति हेतौ . भागिनेयविशेषणस्य
व्यभिचारावाकर्त्तवेन वैयाख्यात् त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनेनैव विव-
क्षितार्थत्वाभादिति भावः । भागासिद्धेरेति । दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनुमाने
पक्षांशे भागिनेये शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शना-
दिति हेतौत्तिर्लक्ष्येऽपि दौहित्ररूपपक्षांशे तस्यावृत्तितात् भागासिद्धि-
रिति, यथा व्यभिधेयं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र धर्मशब्दस्य पुण्यार्थ-
कत्वकल्पनया भागासिद्धप्रतिधानं, तथाच न्यायविदः पक्षतावच्छेदकता-
मानाधिकरण्येन हेत्वभावे भागासिद्धिरिति । सुरापानादाविति ।—
यथा सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्मृत इति स्मरणात् सुरा-
पानं शूद्रविषयं त्रैवर्णिकविषयत्वाभावादिति तथेत्यर्थः ।

शूद्रेरेव दौहित्रभागिनेयौ पुत्रीकार्थौ इति नियमदायीय पूर्व-
पक्षासिद्धान्ताभ्यां विचारयति अथेति । इदमिति ।—‘दौहित्रो
भागिनेयश्चेति, ‘प्राप्त्यादित्रयेनास्ति’ इति वाक्यद्वयमित्यर्थः । शब्देति ।
शब्दरूपेण स एव विषये दौहित्रभागिनेयश्चेति प्राप्त्यादित्रये
नास्तीति शब्दप्रमाणप्रमेये शूद्रकर्तृक दौहित्रभागिनेयपुत्रीकरणरूपे
प्रमाणत्वादेनां भागिनेयताचपुत्ररूपनिषेधरूपेण । नानुमानविधया ।—
दौहित्रभागिनेयो शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्य-
नुमानरूपेण तथाच शूद्राणां दौहित्रभागिनेययोः पुत्रीकरणविधिः

मेवति वाच्यं तदपि न, वाक्यभेदापत्तेः, दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पापत्तेः । अदूरवाक्यत्वेन प्राप्तत्वात् शूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात् ।

यद्वा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिध्यति । त्रैवर्णिकानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्त्यश्च सिध्यतीति [विकल्पः । किञ्च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा स्यात् । कथं नियमः कथञ्च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयवैव शूद्रानामिति नियमः पक्षे

प्राप्त्यादीनां भागिनेयमात्रस्य पुत्रीकरणनिषेधः, दौहित्रो भागिनेयश्चेत्यत्र दौहित्रभागिनेयशब्दश्च वङ्गात् प्राप्त्यादिष्वपि नास्तीत्यत्रापि भागिनेयशब्दश्च वङ्गाच्चेति भावः, तथाच 'वाक्यद्वयं नत्वेकवाक्यमिति फलितं । दृषयति तदपि नेति । वाक्यभेदापत्तेः ।—नचैतदित्युक्ते 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्टते, इति न्यायविरोधात् । मुने-
दौहित्रपदश्च वङ्गात् वाक्यद्वयमस्तु का क्षतिरित्याह दौहित्रस्येति । विकल्पं दर्शयति अदूरवाक्यत्वेत्यादिना शूद्राणामेवेति नियमेन त्रैवर्णिकेषु दौहित्रस्य निषेधात् वैदिकप्रमादत्वेनाभयोलुप्यवत्त्वात् तुल्यवत्त्वविरोधे विकल्प इति न्यायानवकाशात् ।

ननु दौहित्रभागिनेयैः शूद्राणामेवेति नियमेन प्राप्त्यादीनां मुभयेर्विधिमात्रे भागिनेयमात्रस्य निषेधार्थं प्राप्त्यादिष्वपि नास्तीत्यस्य वाक्यस्य सार्धकत्वे क्व विकल्पावसर इत्याह यदेति । 'पूर्ववाक्ये' दौहित्रो भागिनेयश्चेति पूर्ववाक्ये इत्यर्थः । विधिपरिसङ्ख्याः शरीरमाह दौहित्रभागिनेयवैवेति । नियम इति ।—पक्षे प्राप्त्या-
प्राप्तप्रधानादप्यप्यर्थं नियम इति तद्वत्त्वात् । परिसङ्ख्यामाह पक्षे

दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामिव दौहित्र-
भागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादेस्तुर्ध्वपि वर्णेषु युगपत्-
प्राप्तत्वात् । तथाच भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाधः,
सर्वेषामिव वर्णानां जातिव्येव न चान्यत इत्यत्र जातिपदस्य दौहि-
त्रादिपरतया सङ्कोचः, दौहित्रभागिनेययोरभावे पुत्रीकरणा-
भावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामिवेत्यनेनैव चैवर्णिकेषु
तन्निषेधमिद्धौ ब्राह्मणादिचये नास्ति इत्यादि पुनस्तन्निषेधकवाक्य-
वैयर्थ्यापत्तिरिति । तस्मादनुमानविधैव वाक्यद्वयव्याख्या साधीय-
मीति । किञ्च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः

इति ।—पक्षे रागपक्षे शूद्राणामिव दौहित्रभागिनेयाविति । तथाच
एकस्य दौहित्रविषयकपुत्रीकरणस्य शूद्रेषु चैवर्णिकेषु च प्राप्तस्य
चैवर्णिकता निवृत्त्यर्थं शूद्रेषु विधीयते इति तात्पर्य एकस्यानेकत्र
प्राप्तस्य अन्यतो निवृत्त्यर्थं एकत्र पुनर्व्यञ्जन परिसङ्केति तल्लक्षणात् ।
क्रमेण दृश्यते तत्राद्य इति बाध इति—नियमस्य स्यायोग्यवच्छेद-
फलत्वमित्यसदा निरस्त सदेतिवत् अन्ययोग्यवच्छेदफलकत्वमस्तीति
तात्पर्यम् । जातिपदस्येति ।—शूद्रविषय इति शेषः । ननु दौहित्र-
भागिनेयवचनेन सर्वेषामपि वर्णानामिति सामान्यवाधस्यावश्य-
भावश्च सामान्यविधेयव्याप्तात् अथ व्याप्तौ दौहित्रभागिनेयोरिति ।
पुत्रीकरणाभावप्रसङ्गश्चेति ।—इत्याप्तो समाचारविरोधादिति भावः ।
परिसङ्ख्यापक्षे दोषमाह शूद्राणामिवेतीति ।—तन्निषेधमिद्धाविति
विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधमिद्धेरिति । न्यायात् उपसहरति तस्मा-
दिति । दृग्दान्तरं प्रदर्शयति त्रिषेति । न्यायमूलिकाया इति ।—
सूयोर्विरोधे न्यायस्य, ब्रह्मज्ञान व्यस्यारत इत्यादि वचनादनुमा-

शब्दविधायी गुरुत्वात् श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च न्यायमूलकत्वे च नास्तीतिवर्त्तमानोपदेशो लिङ्गम्

यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा शूद्राणां विहितः सुत इति पाठस्तदापि शूद्राणामेव शूद्राणामपीति वेत्यन्वयसंशयशुदासाय नियमपरतामेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणादिवय इत्यस्य प्रवृत्तेरेकवाक्य तैव नियमपरता चेयं । दौहित्रभागिनेयकर्मकपुत्रीकरणभावा-
नायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां कर्तृत्वेन प्राप्तौ शूद्रनियमेन शूद्राणामेवेत्यन्वयः सिध्यति, तथा च भागिनेयपद दौहित्रस्याप्युप-

नापेक्षया शाब्दबोधस्य गौरवात् । न्यायमूलकतयेकवाक्यत्वे प्रमाणं दर्शयति न्यायमूलकत्वे चेति, तथाच भिन्नवाक्यत्वे दौहित्रोभागि-
नेयश्च शूद्रेषु कियते सुत इतिवत् ब्राह्मणादिवये नास्तीत्यत्रापि कियते कर्तव्यवेत्यादिविध्यर्थकक्रियापद मुनीनामुचितं स्यात्, नास्तीति विध्य-
वाचकवर्त्तमानार्थकप्रयोगस्यानौचित्यादिति भावः । वर्त्तमानोपदेश इति ।—वर्त्तमानकथनमित्यर्थः । ‘लिङ्ग’ हेतुः ।

अन्वयसंशयशुदासेति—तथाच दौहित्रोभागिनेयो वेत्यत्र वा-
शब्दस्यावधारणार्थत्वसमुच्चयार्थत्वसम्भवात् तदर्थजाम्, “वा स्याद्वि-
कल्पोऽपमयोऽरेवार्थे च समुच्चये” इतिकोशात् । एकवाक्यत्वेवेति, नियम-
परतैवेति ।—यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा इति पाठस्तदापि-
तत्पाठेऽपि नियमपरता इत्यर्थः । इयं दौहित्रभागिनेयो शूद्राणा-
मेवेत्येवख्या यतदेवाभिप्रेत्य स्वयमेव व्याचष्टे दौहित्रेति । अनिय-
मेनेति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यं पुत्रसदृश इत्यादि सामा-
न्यवचनात् । शूद्रनियमेनेति ।—दौहित्रोभागिनेयश्चेत्यनेनेतिशेषः ।
शूद्राणामेवेत्यन्वय इति ।—अन्यथा ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति सामा-

लक्षणमेव, अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वनिश्चयमा-
 सिद्धेः । सिद्धौ वा दौहित्रस्य चैवर्णिकविषये विकल्पापत्तिरित्युक्त-
 मेव । यद्येवं तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव दौहित्र-
 भागिनेययोः शूद्रविषयत्वेन साध्यतामिति चेन्न । शूद्रविषयत्वा-
 दित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिनेयपदोपादानवैधर्ष्यात् । अविव-
 चायामुभयाविवचातो भागिनेयमात्राविवचायाः लघुत्वात् । तस्मात्
 यथोक्तमेव साधीय इति ।

न्यवचनात् दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणामपि प्राप्तौ दौहित्रभागि-
 नेयस्येति वचनस्य नियमरूपविधायकत्वाभावेनानुवादकत्वेन च वैयर्थ्यं
 स्यात् इति भावः । अन्यथेति ।—भिन्नवाक्यत्वेनोपलक्षणत्वाभावे
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्राणामेवेति नियमासिद्धिरित्यर्थः । ननु भिन्न-
 वाक्यत्वेऽपि दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियमः स्यात् स्याच्च
 भागिनेयस्यैव ब्राह्मणदीनां निषेधनियमः कथं नियमासिद्धिरित्याह
 सिद्धौ चेति ।—नियमसिद्धावित्यर्थः । दत्तमपि दृष्टव्यं स्मरयति
 चैवर्णिकेति । उक्तमेवेति ।—यदा शूद्राणामेवेत्यादिना प्राप्तिस्य
 सिध्यतीत्यस्तेन यत्प्रसन्दर्भेऽस्तीत्यर्थः । वैपरीत्येनैकवाक्यत्वं वचन-
 स्यापत्तिमुखेन प्रदर्शयति यद्येवमिति । भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वा-
 भाववान् दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वादित्येवानुमानमन्तु किं
 वैपरीत्येनेति तात्पर्यं । दूषयति नेति ।—ननु यथा भवन्मते
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्रविषयोः कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य चैव-
 र्णिकसुतत्वादभिगादित्यनुमाने भागिनेयपदस्य वैयर्थ्यमाविवक्षा यथा
 यजुष्मतेऽपि भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वाभाववान् दौहित्रभागिने-
 ययोः शूद्रविषयत्वादित्यनुमाने दौहित्रभागिनेययोरविवक्षान्तु इत्यत

तदेतत् स्पष्टमाचष्ट शाकलः । अपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथा-
पिवा । अपुत्रकोद्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्र-
जाभावे पालयेदन्यगोत्रजं । दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यसु-
तस्त्रिभेति । एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृव्यस्त्रेयथोरूपलक्षणमिति
स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तश्चैतत् विरुद्धमस्वन्वस्य त्रिष्वपि समानत्वा-
दित्यलं वज्जना ।

नान्यजातीयः पुत्रीकार्यं इत्युक्तं तदतिक्रमे कथमिन्यत आह
शौनकः । यदि स्यादस्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंग-
भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति । अन्या गृहीत्रपेक्षया
उत्कृष्टा अपकृष्टा वा जातिर्यस्यासौ गृहीतो विधिनापीत्यर्थः ।
अंगोधनस्य । अंगपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनव्युदासोऽर्थमिद्व एव, अम-

आह अविबक्षायामिति । दौहित्रभागिनेयेषु भयपदाविबक्षायित्वा
मदुक्तत्वात्प्राग् भागिनेयपदमात्राविबक्षायं लाघवादित्यर्थः । तथा-
चात्र वचने द्विजपदात् दौहित्रभागिनेयपदाच्च दौहित्रभागिनेययो-
रैवर्जिकसुखत्वाभावः स्पष्टमेव सिध्यति, तदा च गृहदाणामेव दौहि-
त्रभागिनेयाविति नियमशरीरं सुलभमेव न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

भागिनेयपदमिति । ब्राह्मणादित्रये नास्ति इति वचनस्य
भागिनेयपदं । अत्र दौहित्रादीनां पुत्रावरुपे प्रमादयति विरुद्ध-
साम्बन्धमिति । विरुद्धसाम्बन्धं नयमेव वक्ष्यति विरुद्धसाम्बन्धी गृह-
प्रतिष्ठित इत्यादिना । नान्यजामेव इति ।—सर्वेषां चैव वर्जनां
जातियेष न चान्यत इत्येति शेषः । कथमिति का यदवगच्छयः ।
कृत्स्नधनव्युदास इति ।—तदाचोत्कृष्टापकृष्टजानेरद्वयत्वाभावेऽपि

वर्णास्तु यासाच्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात् । पिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषामित्युपक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि-
रिति योगीश्वरस्मरणाच्च ।

इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्यं इत्यत आह शौनकः । नैकपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत
इति । एक एव पुत्रो यस्मेति एकपुत्रः, तेन तत्पुत्रदानं न
कार्यम्, न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्योयादेति वशिष्ठस्मरणात् ।
अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् पर-
स्वत्वापादानस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपत्तेरुपपत्तिरिति, तेन प्रति-
ग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिध्यति । अतएव वशिष्ठः । न त्वेवैकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्योयादेति । तत्र हेतुमाह स हि सन्तानाय पूर्वधा-
मिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो
बोधिनः । स च दातृप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि उभयशेषत्वात् । यत्त

यासाच्छादनं देयमेव प्रतिक्षीमप्रवृत्तेः यस्तस्याः पुत्री न स्थित्यभाक्
यासाच्छादनमात्रन्तु देयं यद्वन्तुभिर्मतमिति असवर्णास्तु यासाच्छादन-
भाजना इति कात्यायनवचनेन यासाच्छादनभागित्वस्य प्रतिपादनात्
तथा चांशहरत्वं पिण्डादिदातृत्वञ्च पुत्रत्वप्रयोजकं न परिग्रहमात्रमिति-
भावः । अत्र विजातीयस्य शास्त्रीयपुत्रत्वाभावेऽपि प्रतिक्षीमप्रवृत्तेः
यस्तस्याः पुत्री न स्थित्यभागीत्यत्र असवर्णास्तु यासाच्छादनभाजना
इत्यत्र च पुत्रपदप्रयोगो गौणः अन्यत्वसम्बन्धमाश्रयित्वेति वक्ष्यते ।

केन कीदृशित्यादिना प्रतिष्ठातमपि व्यवधानादिस्मरणाशङ्कायां
तत् स्मारयति इदानीमिति । अत्र दाननिषेधेन प्रतिग्रहनिषेधमप्यपपा-
दयति, स्वस्वत्वमिति, 'आक्षिपति' विवयीकरोति । अनेनैवेति । —नैक-

कृत्यन्तरम् । सतस्यापि च दाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये
 चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणम्
 देयं दारसुतादृत इति तदेकपुत्रविषयम् । 'कदाचन' आपदि ।
 तथाच नारदः । निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वश्चान्वये सति । आपत्-
 स्त्रपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यशत्-
 साधारणं धनमिति । इदमयेकपुत्रविषयमेव वशिष्ठशौनकेकवाक्य-
 त्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह वज्रपुत्रेणेति । वहवः पुत्रा
 यस्मेति 'वज्रपुत्रः' । नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्ती
 यद्वज्रपुत्रेणेत्युच्यते तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय । एकपुत्रो
 ह्यपुत्रो मे मतः कौरवमन्दन । एकं चतुर्यथाचतुर्नाशे तस्यान्ध
 एव हीत्यादि भीष्मं प्रति शान्तनूक्तेः । वज्रपुत्रेणेति पुंस्त्वव्यवशात्
 स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । न स्त्री पुत्रं दाद्यादिति नैरपेक्ष-
 व्यवशाच्चेति भावः । भर्तृशुजाने तस्या अग्नधिकारः । तथाच
 वशिष्ठः-अन्यत्रानुजानाङ्गर्तुरिति । यत्तु दद्यान्माता पिता यवेति
 यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातुःपितृसमकचनयाभिधानं
 तदपि भर्तृशुजानविषयमेव ।

पुत्रेणेत्यादिवचनेनेत्यर्थः । उभयशेषत्वादिति ।—नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृहीयादाह हि सक्तानाय पूर्वेषामित्युभयेत्यमं हारादित्यर्थः । सत-
 स्यापि चेति ।—सतस्य दाराणां पितुरनुशासने दृष्टादृष्टार्थे निष्कार्यं
 अधीनत्वं विक्रये दाने च सुते न वशित्वं । सुते इति यद्वर्त्ये सप्तमी
 सुते इति दाराणां गत्युपपत्त्यर्थः । पितुरिति कर्मणि यष्टी । यद्यन्
 साधारणं धनमिति । यच्च यच्चान्यसौ प्रतिपुत्रमिति कथित् पाठः ।

नचैवं विधवाया अप्यपि पुत्रदान न स्यात् भर्तृनुज्ञाना-
सङ्गावात् परियहवदिति वाच्यम् । मानवीयस्त्रिदशनेन तथाकल्प-
नात् नैरपेक्षैकत्वश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षैकस्यापि भर्तृर्दानाधि-
कारः । दद्यात् माता पिता यं वा माता पिता वा दद्यातामिति
मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात् वीजस्य प्राधान्यात् अयोनिजा अपि
पुत्रा दृश्यन्त इति वीधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता
भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हीति । श्रुतिरपि-आत्मा
वै जायते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणा-
च्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः शुक्रशो नितसम्भवः पुत्रो

नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति ।—वज्रपुत्रेणेत्यत्र पत्नीनैरपेक्ष्य वज्रपुत्रकर्तृक-
पुत्रदानश्रवणाच्चेत्यर्थः । एवं भर्तृसापेक्षाया अपि पुत्रदानं सिध्यतीति-
भावः । तथाच सधवाया भर्तृसापेक्षं पुत्रदानं विधवायान्तु तन्नैर-
पेक्ष्येण पुत्रदानं सिध्यतीति दर्शितम् ।

मानवीयेति ।—माता पिता वा दद्यातामिति अनुवचने भर्तृभिर-
क्षाया मातुः पुत्रदानप्रतिपादनादितिभावः । ननु वीजाद्योनिवैजीय-
सीति वचनात् योनिप्राधान्यं शास्त्रीयं, तत् कथं म्रियमपेक्ष्य भर्तुः
प्राधान्यमुक्तमित्यत आह अयोनिजा इति ।—अयमस्यमात्रद्वयादीनां
योराणिकलिकृदर्शनरदितिभावः । मातरमपेक्ष्य पितुः प्राधान्यं दर्श-
यति माता भस्त्रेति । भस्त्रा लोहकाराणां अयुरदीपनयन्त्रविशेषः
जाता इति प्रसिद्धा । येन स एव पिता एव जात न पुत्रो यत्रयन्तरं
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिश्रुत्येकमूलत्वात् । उभयाधिकारे प्रमा-
णान्तरं दर्शयति अतएव वशिष्ठ इति ।—पुत्र इत्येव पाठ ननु
पुरुष इति सर्वत्र स्मृतिषु तथा पाठदर्शनात् सामान्यप्रयोगमपेक्ष्य

मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति । बौधायनोऽपि । मातापित्रोरेव संसर्गसाध्यादिति । अतएव माता पिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्जमुज्ज्ञानसापेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्युनुज्ञाननरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं जनकतासाध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाखरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । नचेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम्, मध्ये विकल्पासङ्गतेः, तस्मात् कल्पत्रयमेव । अतएव योगीश्वरः । दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार, तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकृष्टो यन्नो यस्मिन् कालेऽसौ 'प्रयत्नः' आपत्कालत्वेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह 'कात्यायनः । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत् इति शास्त्रविनिश्चय इति । प्रकृमात् पुत्रदाराणाम् । मनुरपि । माता पिता वा

विशेषशब्दप्रयोगे प्रयोगः कौशल्यात् प्रयोगस्य सौगम्याच्च । संसर्गसाध्यादिति ।—जनकत्वरूपसम्बन्धसाध्यादित्यर्थः । पूर्वपूर्वाखरसादिति ।—माता पिता वेत्यादिमनुवचने प्रथमतः मातृपदप्रयोगः कृतः, तत्र पितरमपेक्ष्य मातुरधमत्वमखरसं विचिन्त्य पित्रपदप्रयोगः कृतः पिता वेति । अत्रापि श्रुतश्रौतित्यादिवचनेनेभयोक्तुल्यकर्तृतामखरसवीजं विचिन्त्य दद्यातामिति द्विवचनान्तक्रियोदाहरणेन पित्रोः प्रयोगः कृत इवेति भावः । विकल्पेति ।—माता पिता वेति वाशब्देनेति शेषः । अतएवेति ।—यत एव कल्पत्रयं अतएवेत्यर्थः । तत्रापीति पुत्रग्रहणेऽपीत्यर्थः । प्रयत्नत इति ।—नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येति शेषः । अत्र कात्यायनवचनं प्रमादयति यथाह कात्यायन इति ।

दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदीति । 'आपदि' दुर्भिक्षादौ । नापदि दाने दातुर्दोषः अन्यथा न प्रवर्त्ततेति निषेधात् यदा प्रयत्नत इति प्रति-
 यहीतुः प्रयत्नादापश्चपुत्रत्व इति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रति-
 निधिः सदेत्यत्रिसारणात् व्याख्यातश्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम्
 आपदि यहीतुरपुत्रत्व इति ।

विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निज-
 गोत्रेण संस्क्रताः । आद्यान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः । पितु-
 र्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां
 याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
 दत्ताद्यास्तानघाप्ते स्युरन्यथा दान उच्यते । कर्द्धन्तु पश्माद्वर्षात्
 न दत्ताद्याः सुता नृप । शृणीत्वा पद्वर्षीयं पुत्रेष्टि' प्रथमश्चरेत् ।
 पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं ममानयेत् । कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जात-
 माश्रय्य तस्य वै । सर्वेषु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्
 नरः । कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुत इति ।

इत्तेति अन्यवीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तानया निजगोत्रेण
 प्रतिपद्यीया स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसुचोक्तविधिना जातकर्मादिभिः

पुत्रारोपणमिति दानादीव्यधेः । दातुर्दोष इति—तथाच दातुः प्रह-
 वागमात्रं न प्रतिपद्यीतुः । प्रत्यवादनप्रयत्नात् दानं निवृत्त्येवेति भावः ।
 आपदि यमुत्तत इति ।—तथाप्यापुत्रत्वद्वयादागापदि प्रतिपद्यीतुः
 प्रयत्नसम्भवात् ।

विशेषान्तरमपीति । अन्य विवरणं कार्यं यस्याति दत्तेत्यादिभिः ।
 अयुचोतेति ।—अयुचोतविधिना अयुचोतविधिना अयुचोतविधिना

संख्यनाच्चेत तदैव प्रतियहोतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ।
तदाह वशिष्ठः । अन्यशाखेद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वर्गो-
च्चेण स्वशाखोक्तविधिना सस्वशाखर्भामिति दत्ताशा इत्यादिपदेन
कृत्रिमादीनां ग्रहणेन । औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव
च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भोगार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सही-
दश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिमे पुत्रप्राप्तना ।
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभियेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासें
राज्येन योजयेदिति पूर्वोपक्रमात् योऽयं पौनर्भवादीनां राज्य-
नियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव, अभावे पूर्वपूर्वेषां-
नित्यस्यैवनिनापवादात् सत्यौरसे तु राज्यभावश्च न क्षेत्रजादीन्
नयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवा-
भिषेचयेत् पितृणां नित्य आह्वादि च नैव साधयेत् न कारये-
दित्यर्थः । गोत्रेणेति यदपि जातकमादीनां माच्छाद्भोचस्य कर-

वेदोक्तविधिनेति यावत् । अन्यशाखेद्भव इति ।—अन्या प्रतियहोच-
पेक्षया भिन्ना शाखा कर्मक्षायीयवेदो यस्य तदुद्भव भिन्नगोत्र इत्यर्थः ।
'उपनायित' संख्युत इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् उपनीत इति वार्थः ।
पुत्रप्राप्तता इति ।—प्राप्तशब्दे दन्त्यमथानोऽधमवर्धी । मूलोप-
क्रमादिति । तथाच औरसः क्षेत्रजस्यैवत्यादिवचनान्तर अन्य-
शाखेद्भवेत्यस्य इति वचनस्य सद्धितार्थं वशिष्ठेन लिखितत्वात् तत्पर-
रणादित्यर्थः । प्रागेवाभिधानादिति ।—सङ्घितायामिति शेषः । इत्यर्थः
इति ।—तदयं निर्गमितार्थः । औरससत्त्वे क्षेत्रजादीनां राज्येनाधि-

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्चाङ्गे तत्सम्बन्धावगमभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परिग्रहीतृपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवगमं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परिग्रहीतृपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वैत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावगमभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परिग्रहे द्वासुव्याच्यणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तपक्षेण तदकृतार्धसमसङ्ग्रहशिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं

कार, धीरसाभावे क्षत्रजायाः क्षीतान्ताः सन्त्यक्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पौनर्भवस्यन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धार्मिकसंख्येति । प्रवरसंख्येति । तथाच येषां धावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत्स्य शिखाः कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि तदया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति श्रेयः । तानेवेति ।—संस्कारानेव पुत्रत्वहेतुत्वेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्त्वे पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्त्वे तददर्शनमित्यर्थं
 रूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । अकृतार्धसमेति ।—तथाच जन-
 नेन शिखाच्छेदात् पूर्व्यैस्मिन् कर्मनिषेधे क्षेपेऽपि प्रतिग्रहीता प्रवर-

प्रधानानिष्यत्या पुत्रतार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अकृतजातकर्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतिग्रहोद्दिगोत्रेष कृता वैश-
ब्दोऽत्रधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
चचन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाया आद्या
इति पूर्वेण यौनरूपापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथाच अकृतजातकर्मादि-

संख्याया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमनुसमिति भावः ।
प्रधानानिष्यत्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्यत्या अति-
व्याप्तेर्यथार्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाया यदि संस्कारा
इत्यत्र केवर्णं शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दवचनात् तथाप्येताभ इति
भावः ।

अकृतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता
इत्यनेनाकृतजातकर्मणा यद्वयमभिहितं सदसम्भवे तादृशस्यापान्ते
कथं किं कुथौत् । चूडाया यदीतीति ।—ननु चूडाया आद्या इति
तत्पुरुषसमासाप्ययं प्रोक्तमत्र किमिति वक्ष्योद्दिशत्युच्यते तस्योत्तर-
प्रदानाद्यधिकत्वेन तत्पुरुषाज्जघन्यादित्यत आह पूर्वमेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतिग्रहोद्-
दिगोत्रेण चूडाया पूर्वंसंस्काराणां जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां कस्येन
पुत्रत्वमुक्तं । अथापि तत्त्वयमे यौनरूपापातादित्यर्थः । तथाप्यत्र तद्-
गुणसम्बिधानवक्ष्योद्दिशत्युच्यते चूडाश्रयतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाया यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अकृत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रयममभिहितत्वात् सुख्य ग्रात् प्रयम कथ

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिशब्दे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परित्यहीदपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षाभित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परित्यहीदपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वैत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परित्यहे द्यामुप्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यपि वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तर्गहर्णं तदङ्गतायैव समसङ्ग्रहिण्यस्य पुत्रोक्तिरप्याभ्यनुज्ञानार्थं

कारः, धीरसाभावे क्षीवजायाः क्षीतान्ताः सन्व क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पौनर्भवस्यन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धार्यसंल्लयेति । प्रवरसंख्येयैर्धर्मैः । तथाच येषां यावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत् । शिखाः कसैव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि सनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति शेषः । तानेवेति ।—संस्कारानेष पुत्रत्वहेतुमयेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य साध्वे पुत्रत्वस्य दध्नैर्न सदसाध्वे सददध्नैर्नमित्येवं
 ऋषाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यदङ्गतायैव समेति ।—तथाच जन-
 नेन शिखाच्छेदात् पूर्व्यैस्त्रिन् कर्मनिधये कृतेऽपि प्रतिपक्षीना प्रवर-

प्रधानानिष्यत्वा पुत्रताईत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अकृतजातकर्माद्यमन्त्रे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतियहोदगोत्रेण कृता वैश-
ब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाद्या आद्या
इति पूर्वेण पौनरुक्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां
जनकगोत्रेषामुद्धानेऽपि न विरोधः । तथाच अकृतजातकर्मादि-

संख्याया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमक्षुण्णमिति भावः ।
प्रधानानिष्यत्वेति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्यत्वा अग्नि-
व्वाह्येत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा
इत्यत्र केवलं शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दव्यवृत्त्यात् तथाचैवमिति
भावः ।

अकृतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता
इत्यनेनाकृतजातकर्मणा यद्व्यममभिहितं तदसम्भवे तादृशस्यापत्तिः
कथं किं कुर्यात् । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाद्या आद्या इति
तत्पुरुषसमासाध्यर्थं प्रोज्झ्य किमिति वज्रवीहिराधीयते तस्योत्तर-
पदकाक्षयिकत्वेन तत्पुरुषाव्यवधानत्वादित्यत आह पूर्व्वेत्येति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतियहोद-
गोत्रेण चूडाद्या पूर्व्वसंस्काराणां जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां करणेन
पुत्रत्वमुक्तं । अत्रापि तत्कथने पौनरुक्त्यापातादित्यर्थः । तथाचात्र तद्-
गुणसम्बिधानवज्रवीहिराध्ययनेन चूडाप्रभृतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अकृत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुख्यं स्यात् प्रथमं कथ्य

यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्फुर-
निच्छवः । दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि
पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम् । 'यच्च सदृशन्तु प्रकु-
र्यात् यमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विच-
क्षणं नतु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण नतु बालं, बाल आषोडशादुर्ध्वदिति-
लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृता-
भावे कथमित्यत आह गृहीत्विति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कार-
संस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य ग्रहण दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टिमिति । अयमत्राभिसन्धिः अग्रये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामी-
ऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति गृह्णामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजा-

ननु कात्यायनवचने अनिच्छव इति स्मरसेन पञ्चवर्षाभ्यन्तरवर्तिनः
स्मारसिन्हेच्छाविरहमाशङ्क्य पञ्चवर्षाधिकस्य तदिच्छासम्भवात् तद्-
ग्रहणमस्तु इति कात्यायनवचनं भीमांसते यत्त्विति । 'सदृशं तु
प्रकुर्यात् यं गुणदोषविचक्षणमित्यत्र वचने विचक्षणमिति विशि-
षणस्वरसाभ्य पञ्चवर्षात्पुनरवर्तिनो बालस्य वैचक्षण्यसम्भवात् सुतरां
तदूर्ध्वमेव तत्सम्भवात् पञ्चवर्षादूर्ध्वमपि पुन्रग्रहणस्योचित्यमिति
निर्धारयति यथेति । अत्र सर्वज्ञाभिप्रायं विश्रुतीति विचक्षण-
मित्यादिनेति । दासताभिधानादिति ।—चूडाद्या यदि संस्काराद्व्या-
दिनेति शेषः । चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
वर्तित्वे सति चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति बोध्यं, अन्यथा
उर्ध्वन्तु पञ्चवर्षात् इत्युपसंहारे वर्षाश्रवणादित्यादिलोकाविरोधः

कस्तकत्वमिष्टेः श्रूयते तत् यचातुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाष्या, यत्र तदुत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तिरभावात् तथाः प्रजात्व-
मेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविधान्यथानुपपत्तेः । तत्र दासत्वाप-
नोदनमृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः, अन्यथा
प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्कारै-
रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, प्रथम-
पदेनात्र तत्सूचनात्, सर्वान्शु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मा-
दिकाश्चर इत्यन्तेऽभिधानाच्च । तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कार-
प्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य

स्यादिति । प्रकृतविधान्यथानुपपत्तेरिति ।—कृतचूडस्योत्पत्तिर्नोत्पत्तिर-
सम्भवात् प्रकृतविधेर्गृहीत्वा यच्चवर्गोऽपि मित्यादिनेऽपि पुत्रेष्टिविधेः
सुतरामत्र प्रजाफलकत्वं विनानुपपत्तेः विधिविग्रहापत्तेरिति भावः ।
तत्रेति ।—प्रजात्वमित्यर्थः । दासत्वापनोदनमिति ।—दासत्वापनोदनं
विना प्रजात्वस्यासम्भवादित्यर्थः । अन्यथेति ।—प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे
इति, इष्टे इति शेषः । पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यादिति ।—इष्टिः स्यादि-
त्यर्थः । तथाच यचाकृतजातकर्मादीनां ग्रहणे दासता नास्ति तत्र
प्रजात्वसम्पादनस्यावश्यम्भावात् पुत्रेष्टेरनुष्ठानं सेतुं स्यातीति भावः ।
ननु यच्च दासता नास्ति तत्र जातकर्मादिसंस्कारैरेव पुत्रत्वं भाव्यं
न तत्र पुत्रेष्ट्यपेक्षा संस्काराणामपि प्रजात्वनिमित्तत्वात् इत्यत आह
यदि चेति । प्रकृतेऽपीति ।—चूडान्तसंस्कारसंस्तृप्तपरिग्रहेऽपीत्यर्थः ।
तुल्यमिति ।—यथा अकृतसंस्काराणां संस्कारोऽपेक्षणीयं तथा कृत-
संस्कारस्यापीति सममित्यर्थः । ननु अकृतसंस्कारस्यैव संस्कारोऽपेक्ष-
णीयः कृतसंस्कारस्य संस्कारग्रहणे किं मानमित्याह प्रथमपदेनेति ।

कृत इति । पौनर्भवशोभे कृते ततस्तैः संस्कारैः पौनर्भवः कृतः भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्टः पितुः कुर्यात् पुत्रं श्राद्धे पार्वणादिकम् । पौणर्भवः पुत्रः पितुः च घात्रे एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविक्रतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्द पावणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुप्युरेकोद्दिष्टः सुता दशेति जातूकर्णस्मरणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टः च येऽहनीति परावर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भवः प्रतिपाद्यः, नित्यतरवत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवशोमाख्ययागविशेषं कृत्वा जातकर्मादयो विधेया इति प्रतिपादितः । सर्वोक्तं कुर्यादित्यादि नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त संस्कारास्तेषां तावतां प्राप्तिं अर्थात् श्रद्धाणामुपनयनाशभावेऽपि चूडादिभिः पुण्यत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितं । कृते पौनर्भवशोम इत्यादि ततः इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुण्यत्वेन पौनर्भवशोमसंस्कारयोः साहित्येन निमित्तत्वमुपसंहृतमिति प्रतिपादितं ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवधर्मस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रासङ्गिकत्वमन्येऽप्रस्तुताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्टः' एकोद्दिष्टविधिकं, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाम् दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविक्रतीनामपीति ।—आमावास्यां च ये यास्य प्रेतपक्षेऽप्यवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वणोविधिरित्याद्युक्तश्राद्धानामित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमाख्यति प्रत्यब्दमिति । सर्वत्रेति ।—क्षयाहमघामावस्यादिवित्यर्थः । अनेक-

स्मरणाच्च । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तञ्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दाससंज्ञ-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु सः स्मृतः । या स्वर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पन्नमिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासीं तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुत्रज्ञावः । यदा दासस्यासौ पुत्रश्चेति यदा
दासामिधः पुत्र इति । तद्वर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां ब्राह्मणश्च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां ब्राह्मणश्च न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितं इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्री
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं सनुषोऽप्य च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपोष्य
संग्रहदिनात् पूर्वशुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । अष्टेष्टनि एकोद्विष्टमेव अमावस्या-
दिषु पार्वणं भवत्येवेत्यर्थः । यतश्च चाष्टेष्ट, पार्वणेन विधानेन देय-
ममिमता खदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' दादशविधपुत्र-
गणनायां माहित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न दास्यं ।
दास्या अप्यं दासः स चासौ पुत्रश्चेति युक्तमेव सौमभात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्रत्याद्याधिकारान्वयेन सर्वेषां विप्रान्यप्राज्ञे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितं ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तौ, संस्कारैः पौनर्भव, सुतो भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्ट पितुः कुर्यात् न श्रद्धे पर्वणादिकम् । पौणर्भव पुत्र पितुः चयाहे एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविकृतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्ध पावणेनैव विधिना चेन्नजौरसौ । कुर्यातामितरे कुक्षुरे-
कोद्दिष्ट सुता दशेति जातूकर्णस्मरणान् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य
त्रिपौरुषम् । सर्वचानेकगोत्राणामेकोद्दिष्ट चयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भव प्रतिपाद्यः, नित्यत्वेन प्रवृत्तवर्षा
भ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमाख्ययागविशेषं कृत्वा
जातकर्मादयो विधेया इति प्रतिपादितः । सर्वास्तु कुर्यादित्यादि
नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त
संस्कारास्तेषां तावतां प्राप्तिं धर्त्वात् श्रद्धाणामुपनयनाद्यभावेऽपि
घृडादिभिः पुत्रत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितः । कृते पौनर्भवष्टोम
इत्यादि तत इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुत्रत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयो
सादित्वेन निमित्तत्वमुपसङ्गतमिति प्रतिपादितः ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रास
ङ्गिकत्वमतोऽप्रकृतताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्ट एकोद्दिष्ट
विधिक, अतउर्द्धं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाग्न दद्यात् यस्मिन्नहनि
प्रेत स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविकृतीनामपीति ।—आमावास्या
चये । यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्त
पार्वण्योविधिरित्याद्युक्तस्याशङ्कनीयमित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमाण्यति
प्रत्यक्षमिति । सर्वमेति ।—अथाहमघासावस्यादित्यित्यर्थः । अनेक

स्मरणाच्च । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तश्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दासलक्षण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु स स्मृतः । या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पन्नभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासी तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुत्रज्ञावः । यदा दासश्चासौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्वर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां श्राद्धकृत् च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां श्राद्धकृत् न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपित इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपोष्य
संग्रहदिनात् पूर्वेषुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । स्रवेऽहनि श्रवोदितमेव अमावस्या-
दिषु मार्ग्ये भषत्वेवेत्यर्थः । यतश्च सामेदेव, मार्ग्येन विधानेन देय-
मप्रिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' दादशविधपुत्र
गणनायामामित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न खचित् ।
दास्याः अयं दासः स चासौ पुत्रश्चेति कृत्यन्ते सौलभ्यात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्रश्चाद्धाधिकारनिषेधेन सर्वेषां विप्रान्यश्चाद्धे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितः ।

दृष्टगौतमः । वासमी कुण्डले दत्त्वा उष्णीवश्चाङ्गुलीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शुचीन् । राजाच ग्रामस्वामी । बन्धूनाङ्गुय सर्वांस्तु
 ग्रामस्वामिनमेवचेति दृष्टगौतमस्मरणात् । यदपि तत्रैवाग्रे मधु-
 पर्के ततो दद्यात् पृथिवीशाय शशिने इति पृथिवीशपदं तदपि ग्राम-
 स्वामिपरमेव तस्योपक्रमस्यत्वेन बलवत्तात् । द्विजान् चीन् 'याव-
 नार्थतया मधुपर्कोदिना सम्पूज्येत्यर्थः । वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशं
 चेधममेव च । एतानादित्य बन्धून्श्च ज्ञातीनाङ्गुय यत्नतः । 'बन्धून्'
 आत्मपितृमातृबन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । बान्धवाद्याङ्गाने दृष्टार्थं
 राजाङ्गानवत् बध्नन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं भरमित्यर्थः
 शब्दद्वयसामर्थ्यात् । बन्धून्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

तत्रैवेति ।—दृष्टगौतमवचने इत्यर्थः । अग्रे उपविष्टात् । तस्यो-
 पक्रमेति ।—तथाच बन्धूनाङ्गुयेति लिखनानन्तरं संहितायां-मधुपर्क
 ततो दद्यात् इत्यस्य लिखितत्वात् तस्योपक्रमस्यत्वादिति भावः । द्विजा-
 निति ।—राजानाश्च द्विजान् शुचीन् इत्यत्र दृष्टगौतमवचने इत्यर्थः ।
 चीनिति ।—कपिञ्जलन्यायात् वज्रवचनस्य चित्ते तात्पर्यम् । 'वर्हिः'
 समित् । 'पालाशः' पलाशवृक्षीयं । अर्कः पलाशः खदिरः क्षपामा-
 र्गोऽथ पिप्पलः उदुम्बरः शमीदुर्वाकुशाश्च समिधः क्रमादिति पारश्व-
 रोयात् । दृष्टार्थमिति ।—यवहार सौकर्यार्थे । तथाच तेषामनाङ्गं
 नेऽपि मुक्तपरिग्रहं सिध्यतीति । राजाङ्गानवदिति ।—राजाङ्गानस्य
 दृष्टार्थत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अतएवेदानीन्तनराजानामाङ्गानं कोऽपि
 दृष्टयेत्येवेति । ननु बन्धुशब्देन बन्धुस्वस्वजना समा इत्यनेन चाति-
 रुच्यते तत्कथमुक्तं बन्धूनात्मपितृमातृबन्धूनितीत्यत आह शब्दद्वय-

बन्धूनाहूतान् ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् चकारादाहूतान् जातिंश्च संभोज्येत्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समत्वं गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत् । याचनं कारयेत् पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । दाने समर्थो दातास्मै योयज्ञेनेति पञ्चभिः । दानसामर्थ्यं वज्रपुत्रत्वं पञ्चानुमतिश्चेत्यादि पञ्चभिर्दद्यादिति शेषः, प्रतिगृहीत मानवं सुमेधमं इति मन्त्रलिङ्गात् । देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गे त्यूचं अङ्गां धाम्नाय शिशुमूर्ध्वनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतं । 'पुत्रच्छाया' पुत्रसादृश्यं । तच्च निधोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृ-

सामर्थ्यादिति । बन्धुजातिशब्दद्वयोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । चकारादिति ।—बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषत इति चकारोपादानादित्यर्थः । 'अग्न्याधानादिकं' वज्रिस्थापनप्रभृतिकं सगृहीतं कर्म्मत्यर्थः । 'तत्र' पुत्रपरिमह इत्यर्थः । 'आज्योत्पवनान्तकं' व्याज्योत्पवननावसानं, पविष्याज्यस्योत्थोत्पवनरूपोत्पवननावसानमित्यर्थः । पञ्चानुमतिश्चेति ।—माता पिता वा दद्यातामित्यनेन पञ्चानुमतेरभिधानात् । पञ्चभिर्मन्त्रैरिति शेषः । प्रतिगृहीतेति ।—अथ प्रतिगृहीतेत्यनुमत्यर्थकलिङ्गन्यदध्यानुप्रयोगात् दाने मन्त्राणां कथयता स्पष्टमवगम्यते । देवस्यत्वेति ।—इति शब्देन सविगु प्रसवविमोषौक्यां पुष्टौ हस्ताभ्यां गृह्णन्सविति मन्त्रप्रतीकपरिग्रहः । अङ्गादङ्गेतीति ।—इति शब्देन सम्भवति हृदयादधिजीवसे आमा वै युतनामासि स जीव इत्यदं जतं इति प्रतीकपरिग्रहः । अथमिति ।—अग्निसि पाणिभाषिणी, यथायं वज्रम पादयवमिति सा अङ्गु इति निबद्ध । 'दद्यानिधोगादिनेति ।—व्यादिना येतददानपरिग्रहः योजार्थं मादय कथितं धमेभोपनिमन्त्र-

सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः बीजार्थं
 ब्राह्मणः कश्चिद्वनेनोपनिमन्त्र्यतामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भ-
 वात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुल्लदौहित्रभागिनेयादीनां निराशः
 पुत्रसदृशाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमये तेनैव दौहित्रो भागि-
 नयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादिष्वे नास्ति भागि-
 नेयः सुतः कचिदिति । अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रसदृशानां सर्वे-
 षामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगा-
 दिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहवृत्त्य-
 परिशिष्टे च वर्जितः । दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धो यथा भार्यासमुद्बुद्धिता पितृव्यपत्नीस्वभा चेति । अस्यार्थः
 यत्र दम्पत्योर्वेधवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो
 भवति वरस्य वा वधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धः, तत्र यथाक्रममुदाहरणं दयम् 'भार्यासमुद्बुद्धिता' श्यासि-
 कापुत्री, 'पितृव्यपत्नीस्वभा' पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति । तथा प्रकृते
 विरुद्धसम्बन्धपुत्रो वर्जनीय इति, एतौ रतियोगः सम्भवति

तानिति वचनात् । भ्रातृसपिण्डेति ।—सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्येति
 शान्तान्यथयद्येऽपि सगानपितृपितामहादिकाणां पुत्रादिरिति बोध्यं
 ननु भ्रातृपौत्रादेः, तेषां सपिण्डत्वेऽपि स्वयमुत्पादनायोग्यत्वात् अन्यथा
 भ्रातापि दत्तकः स्यात् । 'असम्बन्धिनि' सजातीये । 'तेनैव' यद्भगौतमे-
 नैवेत्यर्थः । पुत्रसदृशानामिति ।—नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्या-
 नागित्यर्थः । भार्यासमुद्बुद्धितेति ।—भार्यासमुद्बुद्धितुल्यः पितृ-
 स्थानीयो भवति पितृव्यपत्नीयता वरस्य मातृस्थानीया भवतीत्यर्थः ।

तादृशः कार्य इति यावत् । दृष्ट्यगीतैश्च वाचैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं ऊत्वा विधानतः । यस्त्वहदेत्यृ-
चेनैव तुभ्यमपेतृचैकया । सोमोदददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभि-
स्तया । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तचर्वाङ्गतीर्ज्येत्यर्थः ।

दृष्ट्यगीतमस्तु विशेषमाह । पायसनात्र साज्यश्च शतसङ्ख्यन्तु द्वाव-
येत् । प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । एतदनन्तरं ब्राह्म-
णानां सपिण्डेष्वित्यादयः पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः
पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति
द्विजोत्तमः । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः । उपराज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो
वित्तशतत्रयम् । 'राज्यार्द्धे' धर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं,
प्रदद्यादर्द्धराज्योत्यमेकवर्षीयं धनमिति दृष्ट्यगीतमस्मरणात् । इदञ्च

तथाचैवं यत्र यत्र भवति तत्र तत्रैव विरजसम्बन्धोनुसरणीयः, दृष्ट्या-
न्तार्थमुदाहरणद्वयमित्यर्थः । यत इति चतुर्थीस्त्रिणि सार्वविभक्तिकस्त-
सिन् । स्वस्तिशब्दैर्वेदपाठरूपैः स्त्रीणां ध्वनिरूपादिभिर्वा इत्यर्थः ।
तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभ इति विवाहरूपे माहृत्ये तथा दर्शनादस्यापि
माहृत्यविशेषात्तदाचार इति ।

हावयेदिति प्रतिनिधित्वाभिप्राये शिषू । एतदनन्तरमिति ।—
इत्युद्दिश्य प्रजापतिमिति वचनानन्तरं । पूर्वमेव व्याख्याता इति ।
ब्राह्मणाणां सपिण्डेषु इत्यादि पुत्रदानं प्रयत्नत इत्यन्तानां दृष्ट्यगीतमो-
क्तवचनानां श्रौतकोक्तवचनसात्यात् श्रौतकवचनयाख्यानेन एतद्व्या-
ख्यानस्य भूतचरत्वादित्यभिप्रायः । गुरवे इति ।—गुरुरत्र आचार्योऽ-
भिमतः । आचार्यं धर्मसंयुक्तमित्यनेन तस्यैवोपक्रमस्यत्वात् । तादृश

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह वौधायनः । पुत्रपरिग्रह-
विधिं व्याख्यास्यामः । श्रुकशोणितेत्याद्यन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरित्येतदन्तं
वशिष्टेन समानं प्रतिग्रहीयन्नुपकल्पयते द्वे वासभी द्वे कुण्डले
अङ्गुलीयकश्चाचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं वह्निः पर्णमयमिधमि-
त्यथ बन्धूनाहूय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्जृत्वा राजनि चविद्य परि-
षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेनोपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा यद्देवयजनोस्तेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः
समत्वं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परि-
गृह्यतेति । धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्ये त्वा गृह्णामीत्यथैनं
वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
पक्ता जुहोति यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमान इति पुरोऽनुवाक्य-
मनूय यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्वया जुहोत्यथ व्याह-
तीर्ज्ज्वा स्त्रिष्टकप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्वशिष्ठां ददात्येते च

तैत्तिरीयाणान्तित्ति ।—पुत्रपरिग्रहविधिमित्यादि व्याहृत्स्व वौधा-
यन इत्यन्तेन वचनेनेत्यर्थः । व्याप्रणीताभ्य इति ।—‘प्रणीता’ एतपात्रं ।
कृत्वेति क्रिया इति शेषः । इतरः दाता । चालङ्कृत्येति ।—बालकमिति
शेषः । अग्निमुखमिति ।—बालकमग्निमुखं कृत्वेत्यर्थः । पक्ता चरमिति-
शेषः ।—पुरोऽनुवाक्यमिति ।—याज्वयेति , सामधेन्या ऋचेत्यर्थः ।
‘स्त्रिष्टकम्’ होमविशेषः । आधेनुवरेति ।—धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् हेम
वासो हयः क्रमात् । कृष्णगौरायसम्भ्याम् एता वै दक्षिणाः स्मृता
इति वचनात् । ददातीति दद्यादित्यर्थः । य एवमिति । यो दत्तक
एवमुक्तक्रमेण गृह्येतः तुशब्दे भिन्नक्रमे पश्चादौरसः पुत्र उत्पद्यते

शसमी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वौरसः पुत्र उत्पद्यते
तुरीयभागे सम्भवति इति आदस्र वौधायनः ।

यत्तु दृढगौतमीयं । दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो
भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनाविति तदस्य गुण-
सत्त्वे चौरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम् । यथाजात इति विशेष-
णात् यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुण-
समूहवानित्यर्थः यथाशब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये च शकत्वात् ।

अतएव मनुः । उपपन्नो गुणेः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।
स हरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति चौरसभावे सर्वरि-
व्यग्रहणमुक्तवान् तद्युक्तमेवौरसे सत्यर्हं शहरत्वं । परिग्रहविधे-

चेत्तदा दत्तकचतुर्थभागभागे स्यादित्यर्थः । सम्भवतीति ।—स इति
शेषः ।

तदस्येति ।—अस्य दत्तकस्येत्यर्थः । वेदितव्यमिति ।—सादृश्ये च
शकत्वादिति । अनेनात्यन्तसमुद्यदत्तकानां चौरसेन सह समंशभागि-
त्वप्रतिपादनात् य एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति वौधा-
यनवचनस्य सामान्यसमुद्यद्विषयत्वमवतिष्ठते । तथा च चौरससत्त्वे निर्गु-
णदत्तकस्य नाधिकादिता । तथा सति चौरसस्तेजसो पुत्रो पित्रोरित्यस्य
भागिनौ । दशापरे तु क्रमशः पिण्डरित्यांशभागिन इति मनुवचनं
सङ्गच्छते, अन्यथा एतद्वचनस्य निर्विषयतापत्तेः । चौरसभावे तु अत्यन्त-
समुद्यदत्तकानां उपपन्ने गुणैः सर्वैरित्यादिवचनवशात् पित्रस्तत्त्व-
धनाधिकादित्वप्रतिपादनात् सामान्यसमुद्यदत्तकानां तदसम्भवेनाङ्गुया
य एवं त्वौरस उत्पद्यते इत्युक्तचतुर्थंशभागित्वमेव निर्गुणदत्तका-
नाम्बु चंशभागित्वमेव नास्ति इति सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । सर्वदेजाप्य-

भावे विशेषमाह स एव । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं कुल्यान् धनभाजनमिति । परिगृह्णविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः । किन्तु तत्र पत्रादय एव धनभाजः, विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अतएव दृढगौतमः । सगोत्रेषु कृता ये सुगृह्णक्रीता-

गुणवान्नाहः स्यात् पैटके धने इति वचनात् । अविधायेति । विवाहविधिभाजमिति ।—विवाहेषुपक्षेण यासाच्छादनमपि देयं सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा इति स्मरणात् । तस्यादृष्टिकन्यायात् । नन्वापारिगृहीतस्य विवाहादौ दृष्टिश्चाहं के पितरः किमीयगोत्रोक्तेः दातुर्दानेन तत्र स्वत्वनाशत् विधानं विना गृहीतुस्तत्र पुत्रत्वात्पुत्रादादिति चेन्न । तत्स्वकारादौ दातुर्गोत्रोक्तेः एव निवृत्तस्वत्वके त्यागे सत्यपि संप्रदानाग्रहणे पुनस्तत्र दातुः स्वत्वमुत्पद्यत एव, दत्तव्यमसम्यक् यः पुनरादातुमिच्छति इत्यादिवचनात् । अतएव त्यागान्निवृत्तमपि दातुः स्वत्वं सम्प्रदानाग्रहणादसम्यक्त्वेन दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यत एवेति स्मार्त्तसन्दर्भः ससङ्गच्छते अन्यथा तत्र दातुः स्वत्वनाशे गृहीतुः पुत्रत्वाभावात् तस्य कस्यापि पुत्रत्वं न स्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु प्रतिगृहीतुर्दातु एव सः तद्विवाहादौ तद्गोत्रोक्तेस्तत्र स्वयंदत्तस्य दासस्येत्युक्तदासस्यैव जनकस्य त्यागात् स्वत्वनाशात् प्रतिगृहीतुर्वैधमग्रहणाभावेऽपि सामान्यतोऽग्रहणात् स्वत्वं भवत्येवेति अन्यथा जनकस्य त्यागेनापि तत्र स्वत्वनाशेन पुनः पुत्रत्वे तद्विवाहादापि जनकस्यैवाधिकारस्योचित्यात् प्रतिगृहीतुस्तदापनविधेरयुक्तात् अदृष्टार्थककल्पनागौरवाच्चेति बोध्यम् ।

विधिर्नैवेति । वाक्यमात्रस्य अस्ति बाधके साधधारणपरत्वादिति

दयः सुताः । विधिना गोचरां यान्ति न सापिण्डं विधीयत
इति विधिनैव गोचरां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां
दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं यमद्विः
पुत्रभापदि । अपूर्वग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रति-
ग्रहविधिरप्याचिष्टो भवति । सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति मान-
वात् सम्यक् विधिना प्राप्त इत्यर्थः । क्रीतादय इति आदिशब्देन
कृत्रिमापविहस्वयन्दत्तानां ग्रहणं । चेचजादीन् सुतानेताने-
कादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाञ्जः क्रियालोपान्मनोपिण इति
मनुना यथोदितानित्यनेन तत्तत्प्रकरणसूचितविधिविशिष्टानामेव
पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् । अतएव कृत्रिमलक्षणे महश्नु प्रकु-
र्व्यात् यमिति प्रशब्देन अपविहलक्षणे यं पुत्रं परिगृहीयादिति
परिशब्देन स्वयन्दत्तलक्षणे च आत्मानं स्पर्शयेत् य इति दाना-
परपर्यायस्पर्शनशब्देन च विधिपरिग्रह एव कृतस्तदभिप्रेत्यैव

त्वभिप्रायः । नियम इति ।—अनेन विधेरावश्यकत्वप्रतिपादनात् तद-
कल्पे पुत्रत्वासिद्धिरित्यभिप्रायः । स्वरूपनिर्वाहकत्वादिति विधि-
पूर्वकदानेनेव दत्तकत्वमित्यर्थः । विधिं प्रदर्शयति यथोक्तमिति ।
दानविधेरिति ।—पुत्र परिगृहीयन्नित्यायुक्तदानविधेरित्यर्थः, अन्यथा
माता पितृ वा दद्यात्ता यमद्वि पुत्रभापदि इत्यत्राह्निरिति नोक्ता
दद्यात्तामित्येव मूलात् । क्रीतादय इति, आदिशब्देनेति—यदानामेव
परिग्रहविधेरावश्यकत्वात् प्रदानविक्रयपरित्यागानामेव सम्भवा-
दिति भावः । चेचजादीनां चेचादिजातत्वेन स्वात्मात् परिग्रहासम्भवात् ।
दानापदेति ।—स्पर्शनेन प्रतिपादनमिति शेषात् । इष्टान्तेनेदं ऋषयि

वशिष्ठेनापि तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत
इत्युपक्रम्य परिरहविधिरभिहितः पुत्रं परिरहोष्यन्निति
परिरहवचनेन च कृत्रिमस्त्रयन्दत्तपरिरहेऽप्येष विधिरनुमन्वेयः,
मनुना तत्तदुपसर्गेण सूचनात् । तस्मादिषां पञ्चानां पुत्राणां
शौनकवशिष्ठान्यतमविधिपरिरहेऽप्येव पुत्रत्वं नान्यथा । यथा
क्षेत्रजे उपपादितं मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां । नियुक्तायामपुत्रायां पुत्रो
जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैत्र्यं रिक्तं पतितोत्पादितो हि
सः । नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातां तु कामतः । तावुभौ
पतितावित्यादिविध्यन्वयव्यतिरेकानुसरणात् ।

यत्तु मिताक्षराटीकायां सुबोधिण्यां तच्च स्वत्वं पुत्रत्वादिव-
लौकिकं मन्यन्ते वृद्धा इत्यभिहितं तदुक्तवचनविरोधात्, अथ
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिरहेणार्पेण चेऽत्र जातास्ते-
ऽसङ्गतकुलीना द्वाभ्यामुपपाद्या भवन्तीति पैठोपसिना आर्पेण
ऋयुक्तेनैव परपरिरहेण पुत्रत्वाभिधानाच्च विरुद्धमित्युपेक्ष-

यथेति । पतितोत्पादितो हि स इत्युक्तपातित्यं प्रदर्शयति नियुक्तौ
याविति । यथा विध्यन्वयव्यतिरेकानुसारेण मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां वि-
धानमुपपादितं तथाचेति भावः । एतेन क्षेत्रजादिषु शौनकवशिष्ठा-
न्यतमोक्तविधानं नास्ति तत्र मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां विध्यन्तरस्य वि-
हितत्वादिति प्रतिपादितं ।

मिताक्षराटीकासुबोधिनीमतं दूषयति यत्त्विति । उक्तवचनेति ।—
अविधाय विधानं य इत्युक्तवचनविरोधादित्यर्थः । विरुद्धमिति ।—

णीयम् । न सङ्गताः कुलीनाः जनककुलीना चेष्वांते ते च ते
अद्वयमुध्यायणाश्चेति चे आर्पण विधिना परिगृहीतास्ते जनक-
कुलीनासम्बन्धाः अतएव अद्वयमुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा
जनकपरिगृहीतोर्द्ध्वोरपि संस्कारकत्वे द्वयमुध्यायणत्वमित्ये
वक्ष्यमाणत्वात् द्वयमुध्यायणा इत्येव पाठोऽस्तु । मेधातिथिरपि
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रा-
दिशब्दवज्जोक्तोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादि-
व्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिद्यन्यमन्दर्भेण । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धं । दानप्रति-
ग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति । इदानीमौरस-

तश्चेति पूर्वव्याख्येतीत्यर्थः । न सङ्गता इति ।—यसम्बन्धिन इत्यर्थः ।
तथाच जनककुले तद्दत्तकादीनां सम्बन्धो नास्तीति प्रतिपादितं ।
अत्र मेधातिथिसम्वादं प्रमाणयति मेधातिथिरपीति । संस्कार-
निमित्तमेवेति ।—एवमशब्दः सायोगमात्रव्यवच्छेदकः नान्ययोगव्यव-
च्छेदकः परिग्रहहोमादीनामप्यावश्यकत्वादिति । तदभावादपि पुत्रत्वा-
भाव इत्युक्तमेव पाठः । सत्यपि प्रयोग इति ।—पुत्रत्वव्यपदेशे सत्यपि
इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दवत् परमेश्वरशालिन इन्द्रादिव्यपदेशस्य लोचनः
सिद्धत्वेऽपि तस्मात् यौगिकार्थात् लौकिकात् स्वार्थस्यातिशयेन
व्यासत्या माहृत्यावश्यकत्वात् शास्त्रे पुत्रं प्रतिगृहीयन् इत्याद्युत्पत्ति-
विधानात् दत्तकादीनां जातत्वेऽपि उत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यव-
हारवत् संस्कृतस्त्रीत्वेन भार्यादिव्यपदेशवत् ननुपभोग्यस्त्रीत्वेन, तथा-
त्वेऽवहन्नादीनामपि भार्यात्वापत्तेः । पुत्रत्वव्यवहार इति ।—संस्कृत-
पुत्रत्वेन तद्व्यवहारः ननु तत्प्रमाणमिति भावः ।

पुत्रत्वापादकक्रियैव दक्षिमस्य प्रतिग्रहीदधने स्वेव तत्सगोचत्वञ्च
भवति । दादधने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिमस्य स्वेव
निवृत्तिर्दाद्विगोचरनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः ।

ननु मनुवचनात् जनकगोचरनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीद्विगोचरप्राप्ते
किं मानमित्यत आह दृष्टन्मनुः । दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवपूः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोचं तत्पालकस्य चेति । दत्त-
कीतादिपुत्राणां बीजवपुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि
सा न निवर्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावत् शरीरं दुरप-
नेयत्वात्, अनेनावयवान्वय एव सपिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं
भवति पिण्डावयवस्य व्यपैति ददतः स्वधेत्यपगमावगमात् । सा च
सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति, पञ्चानां पूरणी
पञ्चमी पञ्चपुरुषव्यपेक्षार्थः, एव सप्तमी ।

गोतमोऽपि । ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृ-
बन्धुभ्यः पञ्चमादिति । अत्र वीजियहणं दत्तकाद्युत्पादकानां
सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं द्वेवजोत्पादकस्यैव । य एतेऽभिदिताः

दत्तकीतादिपुत्राणामिति । पञ्चमी सप्तमीति ।—मातृपितृकुला-
भिप्रायेण मातृपितृसम्बन्धा व्यासप्तमादविवाद्या कन्या भवन्ति व्या-
पञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचने सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनः मातृ-
बन्धुभ्यश्च पञ्चमादिति वक्ष्यमाणगोतमवचनेन चैकमूलात् । केचित्तु
सप्तमी पञ्चमीति एकपक्षेऽपि मुख्यगौणभावेन वक्ष्यन्ति । स्मार्तान्तु
पञ्चमीत्यधिकदोषाय इति वदन्ति । मातृपितृसम्बन्धा व्यासप्तमादवि-
वाद्या कन्या भवन्ति व्यापञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचनात् । अपरे तु

पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतर-
 स्यात्विति अनुस्मरणात् । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं
 सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थम्, पुत्रान् दादश
 यानाहेत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्, नेतरस्य प्रति-
 ग्रहीतुरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमाप्तां
 प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् । सगो-
 त्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति
 न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये
 दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां
 सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते
 नोत्पद्यत इत्यर्थः, सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
 सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता युक्तश्चेतत् पिचारश्चत्वेन भर्वा सहैक-

यन्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोदयेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्या-
 दित्यादिवचनबलात् देशव्यवहारानुसारेण सप्तमीपञ्चमवस्थां वर्ण-
 यन्ति । 'तद्वत्' सापिण्ड्यतावत् गोत्रमपि जनकस्य, न केवलां जनकस्य
 अपि तु तत्प्राप्तकस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः, चकारश्रवणात् एतच्च द्वया-
 मुध्यायणमात्रविधयं वेदितव्यं, अन्यथा गोत्ररिक्थे जनयितुरित्यादि-
 वचनविरोधात् । नन्वेवमिति ।—'कन्यावत्' दादशतावत् तस्य एव
 भर्तृकुले पितृकुले च त्रैपुरुषिकाग्नौपकारसापिण्ड्यसत्त्वात्, ऊजाया
 भर्तृकुलमात्रसापिण्ड्येन उभयत्र सापिण्ड्यासम्भवेन दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
 यदा ऊजाया अपि पितृकुले भर्तृकुले च विवाहार्थसापिण्ड्यसत्त्वात्
 तदभिधेय कन्यावदित्युक्तं युक्तमेव । दूषयति मैवमिति । नेतृपद्यते
 इति ।—पाक्षपौरुषिकं साप्तपौरुषिकं व्यवयवान्वयसारिण्ड्यमिति

शरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिध्यति न
तथा दत्तके पिचारश्चत्वेऽपि प्रतियद्दीक्षा सहैकशरीरारम्भकत्वा-
भावात् ।

अतएव देवलः । धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापि-
ण्ड्यमेव निरस्तवान् गोत्रांशपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत्
प्रकृतार्थानुपयोगिधर्मपक्षविषयत्वात् तथाहि तत्तद्गोत्रेण तद्य
तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवत् धर्मार्थं वर्द्धिताः तेषु पुत्रेषु केवल-
मंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थः, तेनैतत्पुत्रस्यैव
वर्द्धकसापिण्ड्यभावं बोधयति न दत्तकस्येति चेत् मैवम् । पुत्रान्
द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुरिति परिसङ्ख्याविरोधेन
धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिध्वगणनेनांश-

शेषः, प्रतियद्दीक्षादीनां त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पित्र-
रश्चत्वेनेति । एतत् षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि मातृतः त्रीणि पितृतः
अस्थिस्त्रायुमज्जनः पितृतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतस्येति गभोप-
निषदः । भर्ता सहैकेति ।—अस्थिभिरस्त्रीणि मांसेर्मांसाणि त्वया त्वप-
मिति श्रुतेः । प्रतियद्दीक्षेति ।—दत्तकेनैकशरीरारम्भकत्वप्रतिपादक-
वचनाभावादित्यर्थः ।

प्रकृतार्थानुपयोगीति ।—दत्तकस्य प्रतियद्दीक्षकुले सापिण्ड्यादुत्-
पत्तिः प्रकृतार्थः । धर्मपुत्रविषयत्वं वचनस्य व्यवस्थापयति तया-
होति । एतत्पुत्रस्यैवेति ।—धर्मपुत्रस्यैवेत्यर्थः । दूषयति मैवमिति ।
ननु नास्ति द्वादशसंख्याविरोधः धर्मपुत्रस्य दत्तकेऽन्तर्भावोपादि-
त्याह अभ्युपगमेऽपिवेति । पत्न्यादिविति ।—अप्रसक्तमिति ।—मात्र-

भागित्वासमावात् अप्रसक्त्या सापिण्ड्यनिषेधासङ्गतेः । तस्मात्
 दत्तपुत्रविषयमेवैतत् अशभागित्वप्रदर्शनात् । तत्र चाद्यमर्थः
 धर्मार्थे स्वस्थालोक्तापरिहारकधर्ममापत्यर्थं तत्तद्भोज्येण जनका-
 पेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीया पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया
 परिगृह्य चे पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीचंशपिण्डवि-
 भागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् अत्र दत्तके न परि-
 ग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्य-
 मिति सिद्धं ।

ननु तच्छब्देन सन्निधानात् वीक्ष्यपेक्षितश्रुतवज्जत्वानां पुत्रा-
 णामेव परामर्शो गम्यते न वर्द्धकानां पुत्रिणां व्यवहितत्वात्
 सन्दिग्धवज्जत्वानां वीक्ष्यान्वयायोग्यत्वात् आत्मानि परोक्षव-

रिन्स्थानुमः पिण्ड इत्यनेनांशभागिन एव सापिण्ड्याभ्युपगमादिति
 भावः । दत्तपुत्रविषयमेवैतदिति ।—एतत् धर्मार्थमिति वचन-
 मिच्छार्थः । साप्तपौरुषिकमिति ।—अवयवान्वयरूपमित्यर्थः ।

नन्विति । तच्छब्देन तत्तद्भोज्येति तच्छब्देनेत्यर्थः । धर्मार्थं
 वर्द्धिताः पुत्रा इति पुत्रपदस्य तत्तद्भोज्येति तच्छब्देन सह नैक-
 स्यात् आसत्त्या अन्वयसौलभ्यादिति भावः । वीक्ष्या अपेक्षितानि
 आकाङ्क्षितानि श्रुतानि पुत्रा इति वचनप्राप्तानि नत्वश्रुतानि वर्द्धके-
 रिति वज्जत्वानि येषामिति विग्रहः, तथाच तत्तद्भोज्येण पुत्राणां तत्तद्-
 भोज्येणैकान्वयः समुचितः, पुत्राणां वज्जत्वस्य वचनप्राप्तत्वात्, ननु
 वर्द्धकानां तत्तद्भोज्येणान्वये युक्तं, वर्द्धकानां वचनाप्राप्तत्वेन व्यवहित-
 त्वादिति । सन्दिग्धवज्जत्वानामिति ।—वर्द्धकेनेत्येकवचनान्तेनापि अन्व-
 यसम्भवात् वज्जत्वस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । आत्मानि परोक्षव-

निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेः अपरोचनिर्देशकशब्दस्यैवौचित्या-
चेति चेत् मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन
बुद्धिस्थतायाः प्राधान्यायत्तत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन
फलान्वयेन वा सम्भवात् पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्ड-
दानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादि-
क्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादि
वचनबलात् पितुरेव पुत्रकरणकभावनाभायलोकरूपफलयोगि-
तया प्राधान्यात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तस्मै
पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्र आभिचायाः संसृष्ट-
दधिपयोरूपत्वेन शान्नाय्यविकारत्वे स्थिते पूर्वपक्षिणा सप्तमो-
निर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्

इति ।—आत्मनि स्वरूपे उपस्थिते इति यावत् । अपरोक्षेति ।—
प्रत्यक्षवन्निर्देशकवर्द्धकादिस्वरूपवाचकपदस्येत्यर्थः, तथाच वर्द्धकगोत्र-
णेति वाचकपदे प्रयोक्तव्ये तत्तद्गोत्रेणैववाचकपदप्रयोगस्यान्याय्यत्वा-
दिति भावः । दृषयति मैवं वादीरिति । बुद्धिस्थताया इति ।—दृष्टा
न्तेनेदं द्रवयति यथेति । सायदोहविकारत्वमिति ।—दधिरूप-
मित्यर्थः । तस्यैवेति ।—पयस एवेत्यर्थः । सायदोहविकारत्वमिति ।—
प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तथाच सायदोहविकाररूपपयस एव देवतासम्बन्धः,
तेनैव होमसिद्धेः, नतु सायदोहविकाररूपस्य दध्नः, तेन वैश्वदेवहोमे
यागासिद्धेरिति तात्पर्यम् । इदन्तु न सम्यक् । तस्मै पयसि दधानयति
सां वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वाजिन इत्यत्र उपस्थितयोराभिचा-
वाजिनयोर्दधेरेव वैश्वदेवदेवतासम्बन्धेनान्वयसम्भवेन आभिचाया
प्रधानत्वात् तस्या एव देवतासम्बन्धः नतु वाजिनस्य, तस्य आभिचो-

तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात् सायंदोहविकार-
त्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्मोभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमान-
त्वेन दध्ना पयः संस्कुर्व्यादिति वाक्यार्थस्य पर्यवसानत्वेन पयस
एव प्रधानत्वं, तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति
प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम्, तद्वत् प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्य-
त्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्दादेव तस्यैव परामर्श इति युक्तम् ।
नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीदकुले सापिण्डाभावे कथं विवाहो
न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्या-
दिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात्, नन्वादित्य
निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्-
कन्यां न विवाहयेत् तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृदि-
त्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । नचेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकल-
देशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति ? ।

अथ कैश्चिदुच्यते असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या

देशेन प्रवृत्तत्वादप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । सगोत्रत्वादिति ।—अस-
पिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुरिति मनुवचनादिति भावः ।
तद्भगिन्यादिसन्ततौ प्रतिग्रहीतुर्भगिन्यादिसन्तताधिक्यार्थः । तद्गोत्रे
इति ।—सावित्रीदातुः सगोत्रे सपिण्डसमानोदकसाधारण्ये इत्यर्थः ।
'तत्कुले' सावित्रीदातुर्दोहविकाररूपे कुले । अतुल्यमेवेति ।—प्रति-
ग्रहीतुः पित्रत्येन तत्सावित्रीदानप्रसक्तेः ।

यत्रेति । प्रशस्ता कार्येत्यर्थः, प्रशंसार्थकत्वे सपिण्डायाः सगो-
त्रायाश्च विवाहे भार्यात्वापत्तेः । नच तदयुक्तं । तत्र भार्यात्वानुत्पत्ते-

पितुः । सा प्रथमा द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने इत्यत्र मनु-
वाक्ये स्वस्यासापिण्डेऽपि वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं नत्
दत्तकस्य प्रतियद्दीदृषपिण्डाया विवाहो माप्रसांचोदित्येवमर्थे
अन्यथा पितृदारके सापिण्डेऽ मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मादृद्वा-
रके सापिण्डेऽ मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात्
पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताभावात् नचेष्टापत्तिः पञ्चमात्
सप्तमादूर्द्धं मादृतः पितृतस्तथेत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धगिष्टाचार-

नैबन्धुमिर्त्यवस्थापितत्वात् । दारकर्मणि भार्य्यावेत्यादकविधावि-
त्यर्थः । 'मैथुने' स्त्रीपुंससाध्यामप्राधानपुत्रोत्पत्त्यादौ इत्यर्थः । अस-
पिण्डाच्चेति चकारात् मातुरसगोत्रा असगोत्राच्चेति चकारात् पितु-
रसपिण्डा । अन्यथेति ।—मनुवचनस्य दत्तविषयत्वाभावेन औत्स-
विषयत्वे इत्यर्थः । पितृदारक इति ।—गणनायां पितृप्रतियोगिके
पितरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । मूलपुरुषादष्टमस्येति ।—पितरमादाय
उपरितनसप्तममपेक्ष्य अधस्तनस्य वरस्याष्टमत्वादिति भावः । मातृ-
दारके मातरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । तथाच मातरमारभ्यासप्तममूर्द्ध-
तनपुरुषस्य कन्यासन्ततिः अविवाहोदयापद्येत पितु सपिण्डत्वात् । ननु
वरस्य मातृमातामहादीनां तत्त्वन्तर्सीनां वा कथं पितु सापिण्डप्रसक्ति-
रिति चेदत्र ब्रूमः । मातुरवयवेन पित्रवयवस्येकत्वस्य अस्थिभिर-
स्थीनि सौमैर्मासानि त्वचा त्वचमित्रादिषुत्यावश्यभावादिति ।
औत्सर्क्यवदस्येत्यर्थः । ननु असपिण्डाद्य या पितुरिति पितृपदव्यव-
शात् पितृश्च जनके मुख्यत्वात् मनुवचनस्य औत्सविषयत्वमेवाधित-
मित्यत आह मातृसः पितृसः इति ।—वरमादाय मातृतः पितृत
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धमित्यर्थः । 'मातृतः' मातृपक्षे, 'पितृत' पितृपक्षे

साधित्प्रयोग आदत्त, तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायां ऊर्द्ध-
सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति । न किञ्चित् समाधानमिति समा-
धानान्तरं वक्तव्यम् ।

तदपरे आहुः । चेन्नजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीपिण इत्यत्र वाक्ये चेन्न-
जादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिसङ्ख्या स्यादिति
न्यायेन सकलौरसधर्माप्राप्त्या प्रतिपक्षीनादिपितृसापिण्डवर्जनं
मेतु सतीति तत्र न सापिण्डं विधीयत इत्यनेन निषिद्धस्य सापि-
ण्डस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् एतेन पुत्रनामा
श्रौरसधर्मातिदेशात् प्रतिपक्षीनादिपितृसापिण्डवर्जनसिद्धिरित्य-
पक्षा न तौ पक्षौ करोतीतिवत् निषिद्धस्य सापिण्डस्य अतिदेशा-
सम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रति-

गारभ्य यत् पुत्रया पिता सप्तम इति फलितं । नन्वेवं दत्तकस्य प्रति-
पक्षीतृपुत्रे सापिण्डप्राभावे इत्यादि पूर्वपक्षस्य यत् समाधानं केनचित्
पक्षे तत्र सम्पन्नं समाधानान्तरं वाक्यं, तस्मात् अगन्त्याया वाचनिक-
मिषेयादि यन्मत्सम्भवेति शेषः ।

तदपरे आहति ।—चेन्नजादीनित्यादि शेषस्यतीत्यन्तेन यत्
समाधानं तदाश्रित्यन्यथा । तदुपपत्तिं तत्र नेत्यादिना । तद्वर्जना-
सम्भवादिति ।—अथपिण्डा यदा भावुरित्यनेति शेषः । निषेधस्य
प्रातिपक्षेयत्वादित्यभिप्रायः । समाधानं दूषयति शतेनेति । न तौ
पक्षौ इति । पक्षौ दूषयन्ते तौ आचारान्तरमात्रौ न भुञ्जेदित्यर्थः ।

ग्रहीदकुले सापिण्डं अभ्युपगन्तव्यमिति तदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्डं अवयावान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्डस्य दत्तके प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीदकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्डं व्यवतिष्ठिषत् ।

तथाच काष्णार्जिनिः । यावन्तः पित्रवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः पित्रभिः सह । दाम्भ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रेकेन तत् समं । चतुर्थपुरुषे केदत्तस्मादेषा त्रिपौरुषीति । अस्यार्थः । दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां पितॄणां औरसत्वे गृह्यदत्तकत्वे द्वामुप्यायणत्वे वा यावन्तः पित्रवर्गाः त्रयः षड् वा तत्राद्ये पित्रपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वितीये प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहस्त्रयः, तृतीये प्रतिग्रहीतादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इति षट् तावद्भि-

तथाहि यथा दक्षैषोऽर्णमासयागप्रकृतिके पशुयागे प्रकृतिवद्विहितिरित्यनेनाधाराज्यभागयोः प्राप्तावपि निषेधेन न प्राप्तिः तथात्रापीत्यर्थः ।

आद्य इति ।—औरसत्वे इत्यर्थः । पित्रपितामहेति ।—प्रतिग्रहीतुः पित्रपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः । द्वितीय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुर्देवकत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्विति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहास्त्रय इत्यर्थः । तृतीय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुर्द्वामुप्यायणत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीतादय इति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीतादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इत्यर्थः । 'योजनं सापिण्डं । स्वकीयत्वविशेषोपादानमिति ।—तथा च प्रतिग्रहीतुर्देवकपुत्रकसृक्कसपिणीकरणे प्रतिग्रहीतुर्देव पित्रादीनां देवतात्वं

विरोधात् । नचेदं दूषणं दत्तकैर्ऽपि समानं, यष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः
 कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वमसङ्गादिति वाच्यम् ।
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति वक्ष्यमाणवाक्येन
 सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषामपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायाम्नादमा-
 पिण्डेन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्त-
 मेव । तस्मात् दत्तकसापिण्डनिर्णायकमिदमेव वचनमिति काशु-
 पपत्तिः तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासहत्वात्, तथाहि किमिदं
 दत्तकस्यैव सापिण्डनिर्णायकं उत दत्तकौरसयोर्द्वयोरिति ।
 नाद्यः । द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवित् दत्तक-
 प्रक्रमादा दत्तकसापिण्डनिर्णायकविशेषवचनैकत्राक्यत्वादा नचे-
 होभयमप्यस्ति अमुपनन्मात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं
 पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीदपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टं न विधौ

इति वाच्यं । तथाचैतद्वचनस्यौरसविषयत्वमेव प्रसिद्धमित्याशयः ।
 सप्तमे विनिवर्त्तत इतीति । सप्तमे पुरुषे सपिण्डता निवर्त्तते तथाच
 दत्तकस्यले षट् पुरुषाः सपिण्डा इति कैश्चिदिति वादिनामाशयः ।
 सप्तमस्येति । दत्तकपितुर्विशेषणमिदं तदसापिण्डेन मात्रसापिण्डे-
 नेत्यर्थः । षष्ठ्याः सप्तमस्य च षष्ठ्याः कन्यायाः सप्तमस्य वरस्येत्यर्थः ।
 तस्मादिति । इदं वचनं असपिण्डा च या मातुरित्यादिवचनं । दूष-
 यति तदतिभ्रान्तेत्यादिना । विकल्पासहत्वादिति ।—जिज्ञासाया अनि-
 वर्त्तकत्वादित्यभिप्रायः । विकल्पं विरुद्धीति तथाहीति ।—अत्रत्यं
 असपिण्डा च या मातुरसगौत्रा च या पितुरिति वचनस्य पितृपद-
 मित्यर्थः । मुग्यार्थत्वे सम्भवति गौणत्वस्यान्याप्यत्वादिति भावः । न

परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात् ।—नाथन्त्यः पितृपदे युगपदु-
त्तिद्वयनिषेधत् । नच गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्-
पर्यंयाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भा-
धानादिप्रक्रमात् पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वमिति वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च ।
नचास्यौरसपरत्वे कूटस्यात् अप्यस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनु-
द्धात्त्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम्
तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिवन्धनत्वेन अदूषणत्वात् ।
अतएव योगीश्वरेण भावितः पितृतत्त्वस्येत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायक-

विधौ परः शब्दार्थ इति ।—विधौ विधिवाक्ये परो गौणः शब्दार्थो
न प्रयुज्यते इति श्रौतः । न चेति । गङ्गायां घासमीनौ स्त इत्यत्र
वृत्त्यन्तरतात्पर्यंयाहकप्रमाणमस्ति तथा प्रकृते नेति स्थितिर्येन दृष्टान्तः ।
तस्मादिति ।—इदं वचनं असपिण्डेति मनुवचनं । गर्भाधानादीति ।
ऋतुकालाभिगामी स्यात् सदारनिरतः सदा इत्यादि नीपज्ञान्तत्वात्
तथा च तात्पर्यमपेक्ष्य प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । तथाचोक्तं ।—पुतिर्दि-
तीया क्षमता च सिद्धा, वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या
कथमित्यपेक्षा, स्थानं क्रमेण योगबलं समाप्ता इति । सपिण्डता तु
पुरुषे सप्तमे विनिवर्णते इत्यस्य तु दत्तकविषयत्वमेव औरसपरत्वे पञ्च-
मात् सप्तमादित्यस्य विरोधापत्तेः, तथा च औरसमापिण्डस्य सप्तमे
गते निवृत्तिः दत्तकस्य तु सप्तमे निवृत्तिरिति दत्तकौरसयोः सापिण्ड-
भेदादिति भावः । पञ्चमात् सप्तमादिति ।—तथाचैतद्वचनस्य औरस-
विवक्षात्प्रसङ्ग इति भावः । कूटस्यादिति ।—भूकपुरुषादित्यर्थः ।
पितुरिति ।—एतदुपलक्ष्यं मातुरित्यपि बोध्यं । पितुस्तीति ।—
तथाच पितरमादाय षट् पुरुषा वरस्य सप्तमं न तु पितुः पितर-

स्त्रिभिस्त्रिभिः षड्भिर्वा सह प्रतियहीत्रादीनां योजनं कुर्युः
 प्रतिग्रहीतुः पितुर्धे यावन्तः पित्रवर्गाः च यः षड् वा तेषां
 सर्वेषां स्वपुत्रकतृके दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्त्री-
 यत्वविशेषणोपादानं । ततश्च प्रतियहीतृपितृणां मध्ये त्रयाणां
 पक्षां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह द्वाभ्या-
 मिति । त्रिषु पित्र्यु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः । एवं दत्तकपौत्राः
 स्वपितृसपिण्डीकरणं स्वपितामहप्रतियहीतुः त्रयाणां पितृणां
 मध्ये एकेन प्रतियहीतुः पित्रा द्वाभ्यामप्यथैव द्वाभ्यां पिता-
 महप्रपितामहाभ्याश्च सह कुर्युः । अनुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्र-
 योरप्यतिदिशति तत् सममिति । तत् सपिण्डीकरणं दत्तकतत्-

न जनकस्य पित्रादीनां स्त्रीयत्वविशेषणेन तदप्रावर्त्तनात् । तत-
 स्त्रेति ।—दत्तककतृकसपिण्डीकरणे प्रतियहीतुः पित्रादीनां त्रयाणां
 देवतात्वाच्च । प्रतियहीतृपितृणामिति ।—दत्तकस्य प्रतियहीतुः पितृणां
 मित्यर्थः । त्रयाणां चोरसत्वे शुद्धदत्तकत्वे च त्रयाणां यस्यां द्वाभ्या-
 यत्वे यस्यामित्यर्थः । दत्तकसपिण्डीकरण इति ।—दत्तकस्य पितुः
 सपिण्डीकरणे तत्पुत्रकतृके इत्यर्थः । द्वाभ्यामिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्या द्वाभ्यामित्यर्थः । तथाच दत्तकपुत्रकतृक-
 दत्तकसपिण्डीकरणं दत्तकप्रतियहीतुः पित्रपितामहाभ्यां द्वाभ्यां प्रति-
 यहीत्रा च एवं चिभिर्योजयेत् । चतुर्भिरिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्या जनकस्य पित्रपितामहाभ्या ष्वश्चतुर्भि-
 रित्यर्थः । तथा च दत्तकसपिण्डनं तत्पुत्रः प्रतियहीतुः पित्रपिता-
 महाभ्यां जनकस्य पित्रपितामहाभ्यां प्रतियहीत्रा जनकेन च एवं षड्-
 भिर्योजयेत् । दत्तकपौत्रा इति ।—स्वपितुः सपिण्डीकरणे दत्तकस्य-

पुत्रयोरपि द्वामुप्यायणत्वे समं पित्रवर्गद्वयेन कार्यं । नन्वेवं
दत्तकपौत्रेण स्वपितुः दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तक-
पुत्रदत्तकनप्रतिग्रहीत्यभिः त्रिभिः सह क्रियमाने प्रतिग्रही-
त्यपितृणां त्रयाणामन्यतमस्यैवमुपवेशाभावेन सापिण्ड्यं न स्यादि-

पितामहतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां । 'ग्रहीतुः' दत्तकरूपपितामह ग्रहीतुः पितृणां
मध्ये एकेन दत्तकरूपपितामहस्य पितामहेन, एवञ्च दत्तकपौत्रैर्दत्तक-
पुत्ररूपस्य स्वपितुः सपिण्डीकरणे कर्तव्ये दत्तकतत्पितृपितामहानां देव-
तात्वमित्यर्थः । द्वामुप्यायणत्वे तु प्रतिग्रहीतुः पित्रा जनकेन च एवं
मिलिताभ्यां दाभ्यां सपिण्ड्यनकर्तृर्दत्तकरूपपितामहतत्प्रतिग्रहीतृरूप-
पितामहाभ्याश्च योजनं । ननु प्रतिग्रहीतुरौत्सवे शुद्धदत्तकत्वे द्वामु-
प्यायणत्वे वा ये पित्रवर्गोत्सवः पङ्क्त्वा दत्तककर्तृके सपिण्डीकरणे
तेषां देवतात्वमुक्तं युक्तमेव दत्तकपुत्रपौत्रकर्तृके स्वसपिण्ड्यसपि-
ण्डीकरणे प्रतिग्रहीतृद्यौमुप्यायणत्वनिवन्धनपित्रवर्गद्वयस्य कथं देव-
तात्वं तयोः पितृद्यौमुप्यायणत्वाभावादित्यत आह अमुमेवेति । तथा
च वाचनिकमेव तद्देवतात्वमिति भावः । दत्तकतत्पुत्रपौत्रयोरिति ।
एतेनेदमुक्तं भवति अस्य वधनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन दत्तकविषयकत्वात्
दत्तकेन सपिण्डीकरणे कर्तव्ये तद्ग्रहीतुः पार्वण्योद्दिष्टानां त्रयाणां
देवतात्वप्रदर्शनेन दत्तकपुत्रपौत्राभ्यां स्वसपितुः सपिण्डीकरणे पार्व-
ण्योद्दिष्टानां त्रयाणां देवतात्वप्रदर्शनेन च दत्तकस्यापि पार्वण्ये त्रयाणां
पार्वण्योद्दिष्टत्वं प्रतिपादितं तत्प्रतिपत्त्या दत्तकस्य त्रैपुरुषिकं सापिण्ड्यं
पिण्ड्यान्वयरूपं दर्शितं दत्तककेपिनां सापिण्ड्यनिरासश्च दर्शितः तथा च
दत्तकपुत्रपौत्रयोः दत्तकस्य पितुः पार्वण्ये तत्पितृणां त्रयाणां देवतात्वं
पुत्रपौत्रदत्तककर्तृकपितृसपिण्ड्ये सपिण्ड्यनयोग्यपित्रादीनां देवतात्व-

त्यत आह चतुर्थपुरुषे क्लेद इति । यो यदा खपितुः सपिण्डीकरणं करोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव कुर्यात् न चतुर्थेनेत्यर्थः । नन्वेवमौरसस्यलेऽपि सपिण्डीकरणं त्रिभिरेव शास्त्रे सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भक्षेणः किमर्थं इत्यत आह तस्मादिति । दत्तकानामेवापि पिण्डान्वयरूपा अग्नौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्येव सपिण्डता न लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति मात्स्राभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात् ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संयहकारेण । दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषं । जनकस्य कुले तदङ्गहीतुरिति धारणेति । यदिदसुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वास्तु-
व्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात्

ज्ञानं केवलं दत्तकस्य पार्वणे त्रयाणां देवतात्वं, लेपिनां लेपनिरासश्च विधीयते तदनुसारेण दत्तकस्य सापिण्ड्यं त्रैपुरुषिकं व्यापतिष्ठिपत् इति तात्पर्यं । तथा च दत्तकपितृपितामहप्रपितामहानां सापिण्ड्यं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रतिपादकमिति फलितं । चतुर्थपुरुषे क्लेद इति ।—
यनेन दत्तकस्य लेपिनां पितामहस्य पितामहादीनां त्रयाणां सापिण्ड्यं नास्तीति प्रतिपादितं । तस्मादिति ।—तथा च त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यविधानार्थं वचनारम्भ इति भावः । विशेषेणेति ।—तस्मादेषा त्रिपौरुषीति विशेषेनेत्यर्थः ।

दत्तकानान्वयति ।—तथा च कारिकेयं न तु मुनिवचनमित्यर्थः । तददिति ।—पञ्चमी सप्तमी तददिति मनुवचने इति शेषः । तदि-

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
 सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । अलं
 प्रपञ्चेन । तद्वञ्चोचमिति । 'नदत्' सपिण्डतावत्, गोत्रमपि वीजवत्-
 जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादिर्यः
 पालकस्यास्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन 'सपिण्ड-
 तावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा
 गोत्रं किन्तु उभयोरपितदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु
 द्वामुप्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि द्विविधा दत्तकादयो ।
 नित्यवत् द्वामुप्यायणा अनित्यवत् द्वामुप्यायणाश्चेति । तत्र
 नित्यद्वामुप्यायणा नाम ये जनकप्रतिहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र
 इति संप्रतिपत्ताः, अनित्यवद्वामुप्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारै-
 र्जनकेन संस्तृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीता तेषां गोत्र-
 द्वयेनापि संस्तृतत्वात् 'द्वामुप्यायणत्वं' परन्तु नित्यं जातमात्र-
 स्यैव परित्यजे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृ-
 गोत्रमेव ।

तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह स्यात्पाठः । नित्यानां द्वामुप्यायणानां

तीति ।—गोत्रमित्यर्थः । द्वामुप्यायणे दत्तकविशेषे इति ।—द्वा-
 म्प्यायणं विष्टमिति तथाहीति ।—संस्तृतत्वादिति ।—पितुर्गोत्रेण यः
 पुत्रः संस्तृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रं स पुत्रतां याति
 चान्यत इति कालिकापुराणोक्तवचनात् ।

नित्यानां द्वामुप्यायणानां द्वयोरिति सूत्रमेकं दत्तकादीनां द्वा-
 मुप्यायणवदिति सूत्रान्तरं तस्यैव । दत्तकेति ।—दत्तकादीनां द्वा-
 मु-

द्वयोरिति सूत्रेण नित्यद्वयमुप्यायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्ध-
गत्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति दत्तकादीनान्तु द्वयमुप्यायणवदिति
सूत्रेण । व्याख्यातश्चेतत् शबरस्वामिभिः । द्वयमुप्यायणप्रसङ्गे ना-
नित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरमन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः
परियहोत्रा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वान्तेनैव उत्तरत्र । तथा
पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्तौ परियहोतुरेवेति ।
अस्य भाष्यस्यायमर्थः । यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरमन्ततः । जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह
प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तैव संस्कृतत्वात् संस्काराश्च षोडशान्ताः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः
न पुत्रतां याति चान्यत्र इति कालिकापुराणात् । व्याख्यात-
श्चेतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वयमु-
प्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परियहो-

प्यायणवदिति ।—तावदेवेत्यादि उत्तरत्रेति पर्यन्त एकः शबरस्वामि-
भाष्यपाठ अपरस्तु पितृव्येणेत्यादि परियहोतुरेवेत्यन्त । भाष्यस्यार्थ-
स्तयमेव व्याकरोति अस्य भाष्यस्यायमर्थ इति । यो गोत्रद्वयेन संस्कृत-
स्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरमन्ततः, प्रतियहोत्रा निखिलसंस्कारैश्चू-
डादिसंस्कारैर्वा संस्कृतमन्ततेनैव गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यर्थः तावदेव नोत्तर-
मन्ततेरित्यन्तभाष्यस्यार्थः । ननु प्रतियहोत्रा जनकादृशोत्तरेणा समो-
६ च संस्कृतस्य ग्रहीतुरसाधारण्येन पुत्रत्वं युज्यते न जनकस्यापि दानेन
तत्सत्त्वनाशात् इत्यत आह जनकगोत्रसम्बन्ध इति । एवकारोऽप्यर्थ-
तेनैव संस्कृतत्वादिति प्रथमेनैवेत्यस्य व्याख्या । संस्कारा इत्यस्य व्याख्या
षोडशान्ता इति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यादि परियहोतुरेव गोत्र

चा चेदिति । परियहीचैव जातकर्मादिमर्षमंस्कारकरणे चौडा-
दिमंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परियहीतुरेव गोत्रम् तत्र
हेतुः पूर्वत्वात्संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वामुध्यायणसन्ततौ दत्त-
कसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परियहीदगोत्रेणैव
उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरियहमाह तथेति । जनक-
परियहोचोरेकगोत्रत्वेऽपि परियहीत्रैव व्यपदेशः, परियहमस्कोर-
करणादिति । यत्तु गोत्ररिक्त्ये जनयितुं नृभजेद्दत्तिमः सत
इति तत् परियहीत्रैव जातकर्मादिमर्षमंस्कारकरणपक्षे वेदित-
व्यम् । ये तु नित्यवद्द्वामुध्यायणा दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयं ।
द्वामुध्यायणका ये स्फुटदत्तककीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाह-
र्यज्ञैश्चिरयोर्यथेति पारिजातस्मरणत् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे-
परियहीदगोत्रे च दत्तकादीनाञ्च द्वामुध्यायणत्वे इदं वचनं
नित्यानां द्वामुध्यायणानामिति सत्यापादवचनं च प्रमाणं ।
मवरमञ्जय्यामथनेनैवाभिप्रायेणोक्तं दत्तकीतकचिमपुत्तिकापुत्रा-

प्रथमत्वादिति परियहीचा चेदित्यादि पूर्वत्वादित्यन्तस्याप्यर्थः । द्वामुध्या-
यणसन्तताविति तेनैवेति अस्य व्याख्या ।—प्रतियहीतृगोत्रेणैवेति ।—
उत्तरसन्ततेर्गोत्रं प्रतियहीतृसन्ततेर्गोत्रं उभयत्रापि द्वामुध्यायण-
सन्ततौ । दत्तकसन्ततौ च व्यवहार्यमिति भावः । उत्तरसन्ततेर्गोत्र-
मुभयत्रापि उत्तरसन्ततस्य व्याख्या । तथेति ।—तथा पितृश्रेष्ठ्यादि-
गोत्रान्तरं । सगोत्रपरियहमाह ।—ननु सगोत्रपरियहे परियहीतु-
र्गोत्रसम्बन्धेऽपि व्यपदिष्टाव्यंत्वेन जनकगोत्रसम्बन्धोऽप्येव स च परि-
यहीतुरेवेति कथं परियहीदगोत्रव्यपदेशः । उच्यते तस्माच्चगोत्रव्यपदे-

विवाहादौ देवरपुत्रस्य न परिवित्तिपरिवेत्तत्वादिदोषो देवरपुत्र-
विवाहादौ वा क्षेत्रजस्येत्येतदर्थं न यथायुतपितृव्यपुत्राभिप्रायं
परिगृहीतस्य दत्तपदेनैवोपादानात् अपरिगृहीतस्य च प्रसक्त-
भावेन निषेधाप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात् । न चैतस्मादेव
ज्ञापकादपरिगृहीतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वमिति शङ्कनीयम् ।
दशानां भ्रातृणां मध्ये पञ्चानामपुत्रत्वे पञ्चानाञ्च प्रत्येकं दश-
पुत्रत्वे भ्रातृणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रतापत्तेः, पञ्चाशतस्य भ्रातृपुत्राणां
प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेश्चेत्याद्युक्तदूषणगणयासात् तस्मात् यथा-
व्याहतमेव साधु ।

एवं प्रतिगृहीतकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिगृहीत-जनक-
कुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्वाभ्यामपि न दातव्यं सपिण्डाय सगो-
त्राय श्राद्धीयं नव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं
तयेति हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । 'श्राद्धीयं' श्राद्धे दत्तद्रव्यं ।

धौरसपुत्रस्येव धौरसपुत्र्या अप्यपचारे चेन्नजाद्याः पुत्र्यः प्रति-
निधयो भवन्ति । मुख्यपचारे प्रतिनिधिरिति न्यायात् । मुख्यत्व-
श्चाभ्यां दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना

परिवेदनीया क्रत्या परिदायी दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिता
इति शारोतवचनात् । यतस्मादिति । पितृव्यतन्मयेऽपिवेत्यादि-
वचनात् ।

धौरसपुत्रस्येवेति ।—मुख्यत्वं चास्या इति । याजनाध्यापनप्रति-
ग्रहेर्वाप्तयोधनमर्जयेत् इत्यादिविधिना धर्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतु-
साधनत्ववत् ऋतुगमनेन अपत्यमुत्पादयेदित्यादिविधिनात्यग्नस्यापत्यस्य

साधिताया द्रव्यार्जनविधितः अर्जितस्य प्रीत्यादेः कृतसाधनत्व-
वत् । तथाहि रात्रिसचन्याधेन अत्रियात् प्रजां विन्दामहे
अत्रियात् प्रजां विन्दते इत्याद्यर्थवादोन्नीते अतानुपेयात् तस्मिन्
संविशेदित्यादौ नित्ये अतुगमनविधौ स्त्रीपुंसमाधारण्याः श्रुति-
सिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेति-
व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसएव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न

कन्यापुंससाधारणस्य कन्यां दद्यात् पिता स्वयं इत्यादिविधेः साध्यत्वा-
दिति भावः । रात्रिसचन्याधेनेति ।—स च न्याययतुर्गंध्यायेऽनुसन्धेय
इति प्रसिद्धिः कृत्वा च वा य एता रात्रीरपयजन्तीति श्रूयते तत्र
रात्रिशब्देन अग्रेष ध्यायूरयेष ज्योतिरित्यादिवाक्यविहितान्तसमा-
मका सोमयागविशेषो उच्यते । अत्र संशयः किमत्र सर्ग एव विधि-
शक्तिरभ्योऽधिकारिविशेषणं उत प्रतिष्ठा अर्थवादोन्नीता इति ।—तत्र
सिद्धान्तः प्रतिष्ठा एवाधिकारिविशेषणं तस्या एवार्थवादोन्नीतत्वे-
नेत्यस्थितत्वात्, समिहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायवसरात् यत्र कामना-
विशेषो विधौ अर्थवादे वा न द्युतस्तत्रैव विधिप्रमथा सामान्यसर्ग
एवाधिकारिविशेषणं प्रत्यक्षमभ्येते । यथा रात्रिसचन्याधे श्रुतायाः
प्रतिष्ठाया अधिकारिविशेषणत्वं पर्याप्तसिद्धं, तथा अत्रियात् प्रजां
विन्दते इत्यत्र श्रुतायाः प्रजाया एवाधिकारिविशेषणत्वं सिद्धमिति ।
अत्रियात् प्रजां विन्दामहे इत्येका श्रुतिः । अत्रियात् प्रजां विन्दते
इति श्रुत्यन्तरं । अतानुपेयादित्येका तस्मिन् संविशेदित्यपरा । प्रजाया
एवेति, प्रजाशब्देति ।—प्रजा स्यात् सन्तती जने इति श्रुत्या ।
जनयती प्रसूयतीति इत्यनेन जनन्या अपि जननशक्तिभावगमात् अन्यथा
जनयितीति योगविरोधान् । श्रुतश्रुतिरिति ।—पुमान् पुंसोऽधिके
श्रुते स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समिपुमानित्यादिगनुवचनरिति भावः ।

नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितमास्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् ।
 अतएव अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिद्धा
 विविधैर्यज्ञमोक्षमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या एव सन्ततेरनु-
 त्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजा-
 पर्याय एव । प्रजा स्यात् सन्ततो जने इतिकोषात् । एवं
 “अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेन्न वीजिनो नराः । चेन्न वीज-
 वते देयं नावीजी चेन्नमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः
 अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन यततीति वेति यास्कस्मरणत् ।
 आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः स्त्रियस्त्वमी । आऊर्दुहितरं
 सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति कोषाच्च । यद्यत्र पुमान् पुंसना
 भवति पुंसतेर्वेति यास्कोक्त्या पुपदं बङ्गश्चपरं तदा पुंसते-
 र्वेति तदुक्त्यैव प्रमवकर्तृमियुनपरमेव व्याख्यायताम् ।

अतएव यास्कः । मियुनाः पित्रप्रदायादा इति । तदेतादृक्-

तथाच शुक्रशोणितमास्यजन्यस्य जननशक्तिमत्त्वभावात् इति भावः ।
 पुमान् पुंस इति वचनात् स्त्रीपुंसयोः शुक्राधिक्यजन्ययोः कन्यापुंसयो-
 र्जननशक्तिमत्त्वाद्यगमात् । नान्तरीयकत्वात् ।—स्त्रीपुंसाभ्यां विभिन्नक-
 त्वादित्यर्थः । सन्ततेरिति ।—कन्यापुंसवाचिकाया इत्यर्थः । कस्मा-
 दिति ।—कस्मात् स्त्रीकादित्यर्थः । कस्मादपतनं भवत्येकोऽर्थः नानेन
 यततीत्यपरः, तथाच न पतत्यस्मात् न पतत्यनेन वा इत्यपदाने कारणं
 वा यप्रत्ययसिद्धमपत्यपदमिति भावः । इति कोषादिति ।—स्त्रीपुंसा-
 धारणस्य वाचकं यप्रत्यपदमित्यर्थः । यद्यवेति, तदेति, मियुन-
 परमिति ।—स्त्रीपुंससाधारणपरमित्यर्थः ।

मियुनाः पित्रप्रदायादा इति ।—तदेतादृगिति वक्ष्यमाणाभ्यामिति

श्लोकाभ्यामप्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि दद्यादधिजीवसे आत्मा
वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । अविशेषेण पुत्राणां दातो
भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वाधन्वोऽप्रवी-
दित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्र-
स्तुवापरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यन्यासङ्गतेः । न
दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत इत्ये-
कोयमते दुहितनिराकारुणामङ्गतेः । यच्च नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
त्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । भ्रातृपुत्रो स्वसृदुहितभ्यामिति
पाणिनिना पुत्रदुहितपदयोरेकशेषकारणात् । एतेन अपुत्रैश्चैव
कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातं तस्मा-
धनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमप्ये वक्ष्यते । अतएवोक्तं तत्समः
पुत्रिकासुत इति, अङ्गादङ्गात्सम्भवसि पुत्रवदुहिता वृणामिति
च । यदि च अङ्गैर्वैकल्येन कन्यातत्त्वादः तदा दृष्टान्तिपञ्चा-
ङ्गादिना तत्सम्पादनं कार्यं, दृष्टान्तरतुर्थीत्याह्लादिना पुत्रादृष्टेव ।
यत्तु गमनकरिण्यायामेव भावनायां एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति

शेषः । तावच्च अङ्गादित्यादि । अविशेषेण तुल्यतया इत्यर्थः । पुत्राणां
मिथुनानामित्यन्वयः । 'विसर्गादौ' दागविक्षयादौ इत्यर्थः । इत्यन्यासङ्ग-
तेरिति ।—युष्माका अङ्गजत्वाभावादित्यभिप्रायः । पुत्रपदं व्याख्यात-
मिति ।—कन्याप्रतिपक्षादिति ।—प्रतिपदि कन्यां वरां द्वितीयायां
सर्व्वकामकृतोपायां यशस्यतुल्यां श्रियमित्यादि हेमाद्रिपुत्रवचनात् ।
कुल्येन प्रतिपदि, आहं दृष्टान्तां जन्मते सुतामिति हेमाद्रिपुत्र-
विज्ञानपञ्चादिपुत्रवचनादिति शेषः । कन्याचतुर्थीत्यादिति ।—तत्स-

पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये
 पुत्रस्य तदाव्यविहितगुणफलतया अवष्ट्यानुवादः पुत्रार्थ-
 प्रवृत्त्यर्थः गुणस्य युग्मनिशाशुकाधिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौक्यपुं-
 वनापूर्वादयो योगिमन्दादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः ।
 आश्रन्नायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रोर्युगफलत्वं प्रकटितं ।
 गृह्णामि ते सौभगव्याय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्, यदि काम-
 येत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामोरो-
 मान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति । एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रि-
 चित्यपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आह्वकर्तृत्वेन परलोक-
 साधनतया पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिमाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे
 तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । दुहिता दुरहिता दुरे हिता

वर्षादिनं चतुर्थं क्षुद्रपशुं पक्षमे इत्यादितद्भूतवचनादिति शेषः ।
 'इन्दुसौकर्यं' चन्द्रशुद्धिः । अन्यथा अक्षतकन्यासत्वे पुत्रोत्तरं न
 ग्रादिति । तथाच यौरसपुत्रा पुत्रिकाकरणवत् दशकादि-
 पुत्रीणामपि पुत्रिकाकरणं सिद्धमिति । एतेनेदमुक्तं यत् कन्यासत्वे
 दौहित्रक्षतलोकप्राप्तावपि पुत्रक्षतलोकादिप्राप्तये पुत्रप्रतिनिधेरव-
 श्यत्वम्, पुत्रसत्त्वे तत्क्षतलोकसिद्धावपि दौहित्रक्षतलोकावाप्तये
 दुहितुरवग्रहमावः, सुतरां यौरसपुत्राभावे दशकादुद्दिष्टां प्रति-
 निधित्वं युक्तमिति । यवमित्यादिनेति । यवं गच्छन् पुत्रं जनये-
 दिति, आदिना तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्चये स्त्रियमिति
 भगवचनपरिग्रहः । तथादिति ।—दुरहिता इत्यस्य विवरणं दूरे
 हिता दोग्या मति । दोग्या दौहित्रकर्त्ता उपकर्त्ता भविष्यतीत्यर्थः ।

दोग्धा वेति निरुक्त्वा दुहितुर्दौहित्रद्वारापि पित्रुपकारकत्वं दर्शयति यास्कः ।

मनुरपि । पौत्रदौहित्रयोर्लोके विगेषो ' नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि क्षमुत्रैनं सन्तारति पौत्रवदिति । महाभारते गान्धार्थ्युक्तिश्च । एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी । तेन दौहित्रजांलोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः । अन्यत्रापि दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो ययाति-दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्मगधीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्रभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं चेन्न-आदिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । नच दौहि-प्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्त्रपचारे देवरस्येव भार्यापचारे ग्वालिकायाः प्रतिनिधित्व स्यात् श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौमादृशादिति चेन्नैवम् । नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन

दौहित्रशब्देन इह उपकार उच्यते, दुहितुः प्रकृतदौहित्रस्यासम्भवात् दौहित्रद्वारा हितकारित्वं तस्याः ननु सत इति भावः ।

तत्र मनुवचनं प्रमादयति मनुरपीति । एवेति ।—शतादधिका एका बाला इत्यर्थः, शतं पुत्रा एका कन्येति यावत् । दुहितर एवेति ।—यद्यपि दुहितरः सन्ति तदा पौरसाः पुत्राः किं कुर्वन्तीति भावः । यतस्तु दुहितुः प्रपञ्चशामानपरं गौरसानाद्यापरमपि तेषां श्रुताधिप्यसम्भवेन नत पित्रदायत्वेन च दुहितृभ्यामभिवि-त्वादिति । 'निपतन्' अथयतमित्यर्थः । कानीनैरिति ।—कानीने-मोगधीपुत्रैरिति दौहित्रैरित्यस्य विवरणम् । अष्टकादिभिः आष्टै-

भार्य्यापादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन न च तत् श्याजि-
कायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः
ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः । सत्यामन्यां
सवर्णायां धर्मकार्य्ये न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया
न विनेतरेति । तस्मात् मिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

तत्र क्षेत्रजगूढजकानौनसहोदरपौनर्भवानां पञ्चानां मध्ये
क्षेत्रजोत्पादनं मनुरेवाह । देवरादा मपिण्डादा स्त्रिया सम्यक्-
नियुक्तया । प्रजेष्मिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचय इत्य-
नेन सन्तानस्योभयविधस्य परिचये उभयविधायाः प्रजाया
दृष्टत्वेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः । इतरासु चतसृषु नोत्पा-
दनविध्यपेक्षा लोकस्वभावमिद्धत्वात् तामाश्च नामानि मुञ्चत

रित्युच्चारस्य हेतुः । तस्या इति ।—संस्कृतस्त्रीत्वेन श्याजिकायां तत्-
संस्कृतत्वाभावेनासौसादस्यादित्यर्थः । कनिष्ठादाविति ।—भार्य्यामिति
शेषः । तदिति ।—तत् संस्कृतत्वमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनेति ।—
सवर्णासु ज्येष्ठया धर्मकार्य्ये कारयेत्, अनेन ज्येष्ठया अभावे
कनिष्ठया कारयेदिति व्यतिरेकमुखेनेत्यर्थः ।

देवरादेति ।—ईप्सिता प्रजा अधिगन्तव्या इत्यन्वयः । 'सन्तानस्य
परिचये' अपुत्रत्वे इत्यर्थः । 'उभयव्यायाः' कन्यापुत्ररूपाया
इत्यर्थः । इतरासु प्रजासु इत्यर्थः । लोकस्वभावमिद्धत्वादिति ।—
तथा च पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽसवर्णजत्वनिश्चयेन कानोनादीनां
लोके प्रसिद्धेः । पुत्रवत् तान्येव ।—क्षेत्रजादन्येव न तु स्त्रीत्वेन
तासां नामान्तरमिति भावः । प्रत्यक्षनिमित्तस्य शक्यतावच्छेदकस्य
क्षेत्रजातत्वस्य पुत्रकन्योभयसाधारण्यादित्यर्थः । चौरसेति ।—चौरस-

तान्येव प्रवृत्तिनिमित्तस्योभयत्रापि तल्यत्वात् तासां चौरसप्रति-
निधित्वं विकलावयवारब्धत्वेन न्यायत एव सिद्धं ग्रीह्यपचारे
नीवाराणामिव अवयववैकल्यश्च स्त्रवयवमात्रान्वयेन भर्तृवय-
वान्वयाभावात् । अस्त्वेवं क्षेत्रजादीनां दुहितृणां चौरसदुहितृ-
प्रतिनिधित्वं न्यायवलात् दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां
सौसादृश्यन्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं । मैवम् । तत्रापि
सजातीयैश्चयं प्रोक्तान्तयेषु मया विधिरिति योगिप्रतिपादित-
सजातीयत्वादि सौसादृश्यमद्भावात् अस्त्वेव न्यायप्रसरः उपपादितं
चैतदधस्तात् पुत्रप्रतिनिधिविचारे । ननु क्षेत्रजादीनां पक्षानां
मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पक्षानां सजातीयत्वेनास्तु प्रति-
निधित्वं पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं सादृश्या-
विशेषादिति चेन्नैवम् । पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वेनेति श्रूमः । तदाह विष्णुः ।
एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानिति । श्रेयो दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टं अव-

दुहितृप्रतिनिधित्वमित्यर्थः । 'विकलावयवारब्धत्वेन' मात्रवयवमात्रजन्य-
त्वेन । न्यायत एवेति ।—सौसादृश्यमच्छात् न्यायत एवेत्यर्थः ।
ग्रीह्यपचार इति ।—यथोक्तवस्त्वसंग्रामौ यादौ तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा गोहीणामिव ग्रासय इति न्यायादिति शेषः ।
'न्यायप्रसरः' न्यायावसर इत्यर्थः । अथक्षादिति ।—अथ च येषु दम्प-
त्योरन्यतरावयवसम्बन्धक्षेपा न्यायादेव प्रतिनिधित्वमित्यादिप्रयत्ने-
नेत्यर्थः । क्षेत्रजकाशीनगूढजसर्षापौनर्भावेन मातापित्रन्यतरावयव-
प्रत्यासत्तिरस्तीत्यत्र तेषु व्यभिचारजातत्वेन शुद्धिगुणयोगाभावात्
दत्तकादियु नु शुद्धादिः शुद्धबीजजातत्वात् । ननु क्षेत्रजादिषु
सौसादृश्यादेव प्रतिनिधित्वे प्राप्ते किमर्थं यथन मत्यादृश्यावयवमस्त्विति ।

यवप्रयासत्त्यादि अदृष्टं शुद्ध्यादिवचनन्तु नियमार्थं यदि सोमं न विन्देत् पूतिकानभिपुण्यादित्यादिवत् विशेषान्तरं अस्मत्-
कृतायां विष्णुस्मृतिटीकायां केशववैजयन्तरामवधेयम् ।

दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे वालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सन्त-
कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् । इत्याकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्य-
पराक्रमः । सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महाभागा शान्ता माम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्माच्च कन्येयं मम दीयताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभि-
विचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिश्रुत्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रदृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्यवानित्यादि ।

नियमार्थमिति ।—सिद्धे सत्यात्मो नियमायेति न्यायादित्यर्थः । नियमफलन्तु अथवद्वादाद्याद्युत्पन्नेषु अथयवसम्बन्धेन सौमादृश्येऽपि न पुष्टत्वं भवतीति । यदि सोममिति ।—पूतिकां अभिपुण्यात् गृह्णीयात् ।

भविष्यानुवाद इति । भविष्यत्कथनमित्यर्थः । इत्याकूणामिति ।—कन्या धाम्येति ।—अस्य दशरथस्येत्यर्थः । 'अङ्गराजः' अङ्गस्य देशस्य राजा स लोमपादः । 'शान्तेन' प्रीतियुक्तेन । विगतज्वरः विगत-

तत्रैव लोमपादं प्रति दशरथवाक्यम् । शान्ता तव सुता
वीर सह भर्ता विशाण्वते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि
महदुद्यतमिति ।

तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । अयं राजा दशरथः
सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी ।
याचमानस्य मे मत्तन् शान्ता प्रियतरा मम । सोऽयं ते श्वशुरो
धीर यथैवाहं तथा नृप इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रतिशृङ्ग
दत्ताशब्दैर्द्धानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं
इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रापि पुत्रप्रतिनिधिर्भव-
तीति गम्यते ।

क्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे । आत्मीकृत्य सुवर्णेन
परकीयान्तु कन्यकाम् । धर्म्येण विधिना दातुमसंगोचापि
युज्यते ॥

श्लोकः स लोमपादः । 'लोमपादं प्रति' अङ्गराजं प्रतीत्यर्थः ।
भर्ता ऋष्यशृङ्गेत्यर्थः । 'विशाण्वते' श्वपतेः । मदीयं नगरं
अयोध्याकथम् । दयितः सुहृदिति पदद्वयोपादानेन सुहृत्समत्वं सूचितम् ।
पुत्रप्रतिनिधिरिति ।—पुत्रवत् प्रतिनिधिः पुत्रिकाश्रयविधिना
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा अकृतैरसदुद्दिष्टसखे दत्तवादि-
ग्रहणं न स्यात् ।

आत्मीकृत्येति । ऋषेण स्वीकृत्य । 'धर्म्येण विधिना' ब्राह्मणादिना
विधिनेत्यर्थः । दातुं, अन्यस्मै दातुं नैतुल्यत्वं ज्ञेयं सत्वात् । लक्ष्यदश-

लैङ्गेऽपि । कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् । माता-
पित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् । आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य
वस्त्रं दत्त्वा शुभं नवम् । भूषणैर्भूषयित्वा तु गन्धमाल्यैरथार्चयेत् ।
निमित्तानि समीच्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् । उभयोश्चित्त-
मालोक्ष्य उभौ सम्पूज्य यत्नतः । दातव्या ओचियायैव ब्राह्मणाय
तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिण इति । अत्र
सुवर्षेणात्मीकृत्य धनं दत्त्वेत्यादिशब्दैः क्रयविधिः स्पष्ट एव ।

कृत्रिमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम् । महिष्यां जजिरे

म्यमामिति ।—‘अथ कृत्वादिलक्षणयुक्तां’ संसृष्टमैशुनत्वादितोषहीनाम् ।
संवादं सम्मतिमित्यर्थः । कृत्वित्यन्तर्भूतौत्तर्यः कारयित्वित्यर्थः ।
संस्थाप्येति ।—विधिनेति शेषः । निमित्तानीति ।—शुभसूचकानि
अष्टपिण्डकरणादीनि मिताक्षरायामुक्तानि यथा आभ्यन्तराणि अष्ट-
पिण्डान् कृत्वा इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना वेदितव्यानि । पूर्वस्यां
रात्रौ गोष्ठवेदिं काक्षितयस्त्रानङ्गदेरिणक्षेत्रचतुष्पथप्रशानेभ्यो नृत्तिकां
गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्त्तव्यं तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती
भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽपिष्टोत्तरपरा, चतुर्थे विवेकिनी,
पञ्चमे खगैर्जगत्तर्पणपरा भवति, षष्ठमे रोमिणी, सप्तमे
अभिषारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणादिति ।
‘उभयोश्चित्तमानोऽय’ उभयानुरागं बुद्ध्वा । एतेन गान्धर्वविवाह
उक्तो भवति । गान्धर्वः समयाग्निघ इति याज्ञवल्क्यप्रीयात् ।
ओचियायेत्यनेनाधीतवेदत्वे सिद्धे यदधीतवेदायेति पुनः कथनं तद्-
यथाशेषे तस्याध्ययनसापनार्थमिति । ‘ब्रह्मचारिणे’ अकृतदारायेत्यर्थः ।

शूराङ्गोजायां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक-
 दुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ।
 अनादृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः । श्यामः शमीको
 गण्डूयः पञ्च चास्य वराङ्गणा इति मध्ये विधाय, पृथुकीर्त्तिः पृथा
 चैव श्रुतदेवाः श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पक्षेता वीर-
 मातर इति पञ्चापि विगणय्य, पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिमां
 पाण्डुरावहत् । यस्यां स धर्मविद्राजा धर्मोत् यज्ञे युधिष्ठिर
 इत्यादि । अत्र चक इति कर्त्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः
 कृत्रिमत्वम् ।

पादो भौमप्रते च । आसीत् सुनन्दिकः पूर्वं ब्राह्मणो वेद-
 पारगः । तस्य सुनन्दिका भार्या बन्धा तु बद्धलोभिनी ।
 तस्यापत्यं न सञ्जातं दृढत्वबन्धभावतः । तेनान्यस्य सुता जातु
 सुग्रीवा रूपमयुता । ब्राह्मणस्य कुले जाता दृष्टीत्वा पोषिता
 स्वयम् । तास्य पुत्तों दृष्टे तस्य ब्राह्मणी मा आपालयत् ।
 विवाहार्थं विप्रस्य दत्ता भोमेश्वरस्य च । वेदोक्तविधिना तत्र
 विवाहमकरोत्तदेत्यादि । अत्रापि स्वयं दृष्टोत्वेति श्रवणं कृत्रि-

महिष्यामिति । भोजायां महिष्यामित्यन्वयः । 'पूर्वं' प्रथमत
 इत्यर्थः । दश पुरुषान् दर्शयति वसुदेव इत्यादिना । 'ततः' वसु-
 देवजन्मानन्तरमित्यर्थः । अस्य शूरस्येत्यर्थः । वराङ्गणा इति ।—ता एव
 नाम्नी निदिशति पृथुकीर्त्तिरिति । कुन्तिनाम रागा । 'यस्यां'
 पृथायाम् । 'सः' प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'तत्र' सुनन्दिकेत्यर्थः । 'ब्राह्मणी'
 सुनन्दिकपत्नी सुनन्दिका । विवाहमकरोदिति ।—भोमेश्वर इति

मत्वे लिङ्गम् । तच्च स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः । ग्रहणपोषणयोः
 क्त्वाप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्धत्वात् ।
 दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु स्पष्टम् ।

अपविद्धायां महाभारते आदिपर्वणि शकुन्तले दुष्मन्त-
 शकुन्तलासंवादानुवादकमेव वाक्यम् । जनयामास स मुनिर्मेन-
 कायां शकुन्तलाम् । प्रस्ये हिमवतो रस्ये मालिनीभभितो नदोम् ॥
 जातसुतसृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमसु । कृतकार्या तत-
 स्तूर्णमगमच्छक्रमंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
 दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ नेमां हिस्वर्षेनै
 बालां क्रव्यादा मांसगर्हिनः । पर्यरक्षस्तदा तच्च शकुन्ता मेनका-
 त्मजाम् ॥ उपस्पृष्टुं गतश्चाहमपयं शयितानिमां । निर्जनेऽपि
 वने रस्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥ आनयित्वा तन्मैत्रिणां दुहितृत्वे
 न्यवेशयम् । शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ॥ क्रमेण

शेषः । पोषितेत्यन्वयः साधुरिति ।—तथा च स्वयं पोषितेत्यन्वयेन
 कृषिमात्रे प्रमाणं न स्यात् कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृत इति लक्षणा—
 योगादित्याशयः ।

‘शकुन्तले’ शकुन्तलोपाख्याने । ‘स मुनिः’ विश्वामित्रः । मेनकायां
 नामासृष्टः । हिमवतः प्रस्ये एकदेशे देवताभूमावित्यर्थः ।
 ‘यभितः’ समीपे । ‘मालिनीमसु’ मालिनीतीरे । ‘मांसगर्हिनः’ मांस-
 लोभिणः । अष्टं यस्य इत्यर्थः । ‘उपस्पृष्टुं’ स्पर्शम् । ‘शरीरकृत्’
 जनकः । ‘प्राणदाता’ व्याघ्रात् दुर्गाय रक्षक इत्यर्थः । यस्मिन्ति
 स्पष्टम् । क्रमेणेति ।—अनेन शरीरकृत्प्राणदातृत्वात् समवाये

ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्माशासने । निर्जने तु वने यस्मात्
शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामाख्याः कृतश्चापि ततो
मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ॥ शकुन्तलो-
वाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये । सुतां कलस्य
मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ कलं हि पितरं मन्ये पितरं स्वम-
जानतीति । अत्रोत्पट्टायहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव । तदेवं
तत्तद्विधिविनाभूतलिङ्गदर्शनैस्तत्तद्विधिविद्धिः सुकरैवेत्यलं पक्ष-
वितेन ।

अथ दत्तकागौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं नास्तीव ।
गोचरिक्थे जनयितुर्न भजेद्भूमिः सुतः । गोचरिक्थानुगः
पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधेति मनुवचनात् । अत्र च स्वधा-
पिण्डशब्दे अगौचादिसकलपिण्डकर्मापलक्षणं पिण्डदानादिनिमि-
त्तीभूतगोचरिक्थयोर्निवृत्तियवणात् अतपिण्डदानादेरागौचपूर्व-

शरीरहृतक्रमेण मान्यत्वं प्रदर्शितम् । नामाख्या इति ।—तथापि
शकुन्तैर्लोयते या सा शकुन्तलेति व्युत्पत्तिः । विप्र इति मनुजाधिप
इति दुष्मन्तसम्बोधनमिदम् । अपविद्धाविधिः स्पष्ट एवेति ।—अयं
प्रपञ्चे भ्रान्तिमूलतया विजृम्भते सजातीयैक्यं प्राप्तस्तदेषु मया
विधिरित्यादिविरोधात् सजातीयत्वे दुष्मन्तश्चैकविवाहस्यानाम-
चक्षितत्वापत्तेः । तदेवमिति ।—तत्तदन्यथानुपपन्नप्रमाणदर्शनेतिव्यथेः ।

अपेति । उच्यते इति शेषः ।—जनककुले इति ।—यददत्तकमिति
शेषः, इत्यामुष्यायस्य उभयकुले अगौचस्यावश्यमावात् । अत-
पिण्डदानादेरिति ।—आदिपदेन भीरुशीरदानप्रतर्पणादीनां परि-
ग्रहः । अगौचपूर्वज्ञानमिति ।—अगौचं पूर्वज्ञाने यस्येति अगौच-

कान्तनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धेव ।
 अमगोत्रः समोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रयमेष्टहनि
 यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् । प्रयाहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः
 स्वस्ति तथापि च । यावदशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युरित्यादि-
 वान्यपर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिमिद्वेः । तस्मात्
 दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु वैजिकादपि
 सम्बन्धादनुरन्ध्यादघं व्यहमिति तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्य-
 नेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च
 अशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्डयोर्निमित्तयोर्निमित्तत्वावगमात्
 अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि ।

पूर्वजाजस्तत्त्वनियमादित्यर्थः । यावदशौचं तावत् प्रेतोदकं
 पिण्डमेकञ्च दद्युरिति विष्णुसूत्रात् तथाच प्रेतपिण्डादिदानाशौचयोः
 समव्याप्तिनियमात् गोत्ररिक्थे जनयितुश्चित्यनेन पिण्डनिवृत्तिर्दर्शनात्
 एकापायेनान्यतरनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति भावः । एतदभिप्रेत्याह तत-
 चेति । प्रयाहिणान्विति ।—दाहकवाएकादीनामित्यर्थः । उपसंहरति
 तस्मादिति । नाशौचादीति ।—आदिपदेन नीरक्षीरदानं प्रेतसर्पणादीनां
 परिग्रहः । वैजिकादपि सम्बन्धादिति ।—तथाच दत्तके जनकस्य वीज-
 सम्बन्धात् अग्रहमशौचं स्यादित्यभिप्रायः । तदपीति ।—तथाच वैजि-
 कादपि सम्बन्धादिति सामान्यवचनस्य गोत्ररिक्थे जनयितुश्चित्य-
 भेदाप्रवादादित्यभिप्रायः । दत्तकातिरिक्तमग्नये इति ।—तथाच तदघन-
 स्यान्पूर्वजातापत्यविषयत्वमवतिष्ठते । अतएव कुल्लूकभट्टः वैजिके तु
 परपूर्वभार्याशमपत्येति च अग्रहमशौचं भवतीति तदघनं व्याख्यात-
 यान् । तन्निमित्तमिति ।—गोत्रपिण्डनिमित्तं । 'तदानुगं' पिण्डा-

तथा च शङ्खलिखितौ । सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः मातृ-
पौत्रयोः । पिण्डशोधकदानञ्च श्रौचाशौचं तदानुगमिति । प्रति-
ग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे चिराचमशौचम् । तदाह
वृहस्पतिः । 'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वामृत्यु
शुद्ध्यन्ति चिराचेण द्विजोत्तमाः ॥ इदञ्च चिराचाशौचविधानं
यत्प्रतियोगिकं भार्यात्व' पुत्रत्वश्च तस्यैव ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः ।
सुतके मृतके चैव चिराचं परपूर्वयोः । एकाहसु सपिण्डानां
चिराचं यत्र वै पितुरिति । यद्यपि दत्तकादीनामुत्पत्त्यानामेव
स्वीकारात् परियहीतृणादुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदप-

नुगम् । प्रतिग्रहीन्निति ।—प्रतिग्रहीतरूपपित्रादीनां त्रयाणामित्यर्थः ।
दत्तकादीति ।—आदिपदेन शौचजादेर्यहम् । 'अन्याश्रितेषु दारेषु'
पुनर्भूत्वित्यर्थः । 'परपत्नीसुतेषु' दत्तकादित्वित्यर्थः । एतेषु सुतेषु
चिराचेणाशुत्य स्नात्वा शुद्ध्यन्तीत्यन्वयः । द्विजोत्तमा इति प्राधान्य-
आपगार्यं, तेन गृह्यते श्रूयते चेदम् । यत्प्रतियोगीति ।—यः प्रति-
योगी सम्बन्धी यस्य भार्यात्वस्य पुत्रत्वस्य च तत् । एतेनेदमुक्तं
भवति दत्तकमरणे यद्यीदुः पुनर्भूतमरणे तदप्यादिम एवाशौचं
ननु अदत्तस्य पूर्वपतेनोः ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनामिति । पितृसपिण्डानाम् । प्रतिग्रहीतुः
प्रपितामहादीनां त्रयाणां दत्तकसमुत्पत्त्यानामिति यावत् । परः पूर्व-
स्मिन् काले सम्बन्धी यदोः पुनर्भूतदत्तकदोरित्यर्थः । सपिण्डानां
प्रतिग्रहीतुः सपिण्डानां तदुक्तप्रपितामहादीनाम् । पितुः प्रतिग्रहीत-

त्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः । इदमपि समान-
जातीयानामिव पुत्राणाम् । तथाच ब्रह्मपुराणम् । और्य-
वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । चित्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
मृतेषु च । अशौचन्तु चिरात्रं स्यात् समान इति निश्चय इति ।
सर्वदा सर्वकालं उपनयनानन्तरमपि । अन्याश्रितेषु दारेषु
परपत्नीसृतेषु च । गोत्रिणः स्वातःशुद्धाः स्युस्तिरात्रैव तत्त्व-
विदिति । यद्यपि प्रतीयहीनमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते
सपिण्डमगोत्रत्वयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषस्यादृत्य नोप-
नम्यते तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पित्रमेधं समाचरन् । प्रेता-
हारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धतीति मरीचिवचनेन शिष्यस्य
गुरुप्रेतकार्यकरणनिमित्तदशाहाशौचमुक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द
आचार्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतीयहीनक्रियाकरण एव दशरात्राशौचं सिध्यति

रूपस्योक्त्यर्थः । इदं चिरात्राशौचमिच्छार्थः । सर्वदेति ।—सर्ववर्णेषु
सर्वदा इति पूर्वजास्तवघनस्यमित्यर्थः । तथाचात्र 'आद्यन्तजननात्
शय आघूषादिकराधकम् । चिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परं'
इत्यादिवचनागमनवशातः । 'गोत्रिणः' सोदकसंगोच्चा इत्यर्थः ।
तत्त्वयित् प्रतिपद्योता । गुरोर्निति । गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य
शिष्योऽन्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्धारकैर्गृहमपि गैर्गुह्यैः दशरात्रेण शुद्धो
भवतीत्यर्थः । द्विपारकस्य एव और्यमाभावे सतीति शेषः । तत्त्वयि
तस्यैव मन्त्राधिकारात् पिण्डदानं शरदेषां पूर्वाभावे परःपर

अन्यथा चिराचमेव पूर्वोक्तवचनात् । एव दत्तकस्य प्रतियद्दीतु-
स्त्रिपुरूपानन्तरवर्त्तिर्षपिण्डमरणे एकाहः, एकाहस्तु षपिण्डाना-
मिति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम् ।
अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु चेति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात् ।

अथ दत्तकपुत्रकर्तृकयाद्भिरुच्यः । तथा च जातुकर्णः ।
प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चित्रजौरसौ । कुर्व्यातामितरे
कुर्व्यु रकोद्दिष्टं सुता दशेति । प्रत्यब्दमिति सामान्योपादानेन,
मघादिश्राद्धप्राप्तावपि चयाहयाद्भ्यमेवात्र विवक्षितम् । पितुर्गतस्य

इति याज्ञवल्क्यीयात् । अन्यथेति । द्यौरसौ सति दत्तकेन क्रियाया व्यक-
रणे । पूर्वोक्तवचनादिति । अन्याश्रितेऽपि द्यौरसौ पूर्वोक्तवचनादित्यर्थः ।
त्रिपुरूपानन्तरेति । प्रतियद्दीतृतत्पितृपितामहेभ्य पूर्वोक्तमित्यर्थः ।

तदय संक्षेपः ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भव जनने वा यदस्परं जनककुले नाग्नौचं,
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयो र्वा जनने प्रतियद्दीतृतत्पितृपितामहानां
चिरात्रमग्नौचं, तेषां मरणे तत्पुत्रादीनां जनने मरणे वा दत्तकस्य
तदेवाग्नौचम् । प्रतियद्दीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुत्रव-
पर्यन्तानामेकाहः, सोदकसगोत्रयो स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भव
जनने च तदेवाग्नौचं, दत्तकस्य यन्मरणे यदग्नौचं तन्मरणे तदग्नौचं
मत्तसि बाधके इति न्यायात्, प्रतियद्दीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशमपुत्रं
तदकरणे चिरात्रमिति विशेषः ।

अथेति । प्रत्यब्दं चयाहनिमित्तकमित्यर्थः । 'इतरे' दशदत्तकादय
इत्यर्थः । एतत्तु पार्वण्यविधानं सामेदेव, पार्वणेन विधानेन देय-
नमिमता सदा इति वचनात् । निरग्नीनां सर्वेषां एकादित्यम् । पितु

देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं च्ये-
 ऽहनीतिपराशरवाक्ये च्याहपदोपादानात् । नचात्रानेकगोत्र-
 पदं मातामहादिपरं तस्य पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरस-
 प्रतियोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा पितुः पुत्रेण
 च्येऽहणि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ औरसपदोपादा-
 नानर्थक्यापातात् । नच मातामहादीनामपि च्याहे एकोद्दिष्टमेव
 भवतीति नियमोऽस्ति । तथाच मरुचिः । मातुः पितरमारभ्य
 त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषान्तु पितृवत् आह्वं कुर्य्युर्दुहितृ-
 स्तुनव इति । अत्र त्रयाणां मातामहानां आह्वविधानात् पार्व्वण-
 मवगम्यते । नच पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्व्वणैको-
 द्दिष्टयोर्विकल्पः । तस्य मातामहआह्वनित्यताविधानपरत्वात् ।

रिति । 'गतस्य' मृतस्य । 'देवत्व' आह्वेद्दिश्यत्वं तथा च औरसेन
 सर्व्वत्र पितृमातामहादिआह्वे च्याहे पार्व्वणमेव कर्त्तव्यम् । अनेक-
 गोत्रपदवाक्यैर्दत्तकादिभिश्च एकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यमिति भावः । अनेक-
 गोत्राणां मातामहानामिति तु गार्थः तथात्वे औरसपदप्रयोगस्य
 वैयर्थ्यात् पुत्रेण च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यमित्यनेनैव मातामहानां
 च्याहे एकोद्दिष्टस्य कर्त्तव्यताया अभिहितत्वात् तथाच औरसपद-
 सामर्थ्यात् पार्व्वणस्य अनेकगोत्राणामित्यस्यानौरसपुत्रादिवाचकता
 युक्ता । नच मातामहस्य च्याहे पार्व्वणविधानायमेवतदिति
 वाच्यं वक्ष्यमाणमरीचिवचनेन मातामहानामपि च्याहे पार्व्वणाभि-
 धानात् । पार्व्वणं कुरुते यन्तु देवत्वं पितृकारणात् । मातामहानां न
 कुरुते पितृहा घ प्रजायते इति यचनात् । ननु यथा चैत्रजौरसाभ्यां
 पितुः च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यं इतरैरेकोद्दिष्टं, तथा औरसचैत्र-

किञ्च कर्षून्मन्वितं सुक्ता तथाद्यं आह्वयोऽङ्गम् । प्रत्याब्धिकन्तु
 श्रेष्ठेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यत्रापि प्रत्याब्दिकशब्दस्यापि
 प्रत्यब्दशब्दवन्मन्वादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात् इष्टापत्तिरिति चेत्
 न । मन्वादिष्वपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः नचैतत् कस्यापीष्टं
 प्रत्याब्दिकशब्देन आह्वमात्रसंयहे श्रेष्ठ्यदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन
 पर्युदासासम्भवात् । तस्मादौरसेन क्षयाहे मातापित्तोः पार्वणमेव
 कार्यं इतरैर्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव इत्येव व्यवस्था साधीयसीत्यलं
 विस्तरेण ।

आभ्यां दौहित्राभ्यां मातामहस्य क्षयाहे पार्वणमेव कर्त्तव्यं, दत्तकादि-
 भिरेकोद्दिष्टमिति विकल्पेनानुष्ठानार्थं पितृवद्विद्युत्तमित्याह न चेति ।
 किञ्चेति । कर्षून् इति । चतुरङ्गुलपृष्ठीक्षावदन्तराक्षधाधःखाता वित-
 त्यायतालिखः कर्षूः कुर्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिक्रिष्य
 एकैकस्मिन्नाङ्गतित्रयं जुडयात् इति आह्वयविवेकघृतविष्णुसूत्रं, तेन
 कर्षूसमन्वितं अन्वष्टकायाहमिति । एतत्तु हन्देशमप्यं तेषां मातादि-
 चिकथाहनिषेधात् न योषिह्यः एधग्दद्यादवसानदिनाहते इति वच-
 नात् । आह्वयोऽङ्गमिति ।—आह्वयप्रतिमास्यानि आद्यं पाश्चात्तिवे
 तथा । सपिण्डीकरस्यचैव इत्येतत् आह्वयोऽङ्गमित्युक्तम् । 'प्रत्याब्दिकं'
 प्रतिसांवत्सरिकम् । पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यनेन पार्वणमभिष्टि-
 तम् । प्रत्यब्दशब्दवदिति ।—प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव विधिना क्षैत्रजैरसौ
 इत्याद्युक्तम् । पर्युदासासम्भवदिति ।—तदितरस्य आह्वयाभावादित्य-
 त्वंभिप्रायः । उपसंहारसि तस्मादिति ।—क्षैत्रजैरसौ इति क्षैत्रज्याप्युप-
 सङ्गम् । प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव विधिना क्षैत्रजैरसौ इति पूर्वोक्तजा-
 कर्त्तव्यात् । एकोद्दिष्टमेवेति ।—एषा इति शेषः ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते
औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादत्तक इति । तदभावे तु
संवहरः ।

इति श्रीधर्माधिकारिर्विरचितामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डित-

विरचिता दत्तकमीमांसा समाप्ता ।

प्रकरणान्तरमाह अथेति । 'तस्मिन्' तस्मिन्निति । दत्तके इत्यर्थः ।
तस्य संहितायां प्रक्रान्तत्वादनुरूपे । 'तदभावे' औरसाद्यभावे इत्यर्थः ।
औरसाभावे ज्येष्ठजादिसत्त्वेऽपि चतुर्थ्यांशभाक्तस्य शास्त्रीयत्वादिति ।

तदयं प्रकरणसंक्षेपः ।

पिण्डोदकनामसंकीर्तनालोपकतापरिहरादिसर्वकार्यार्थं औरस-
पुत्राभावे दत्तकादयः प्रतिनिधिय कर्तव्याः । तत्रापि कलौ दत्तक-
छन्निमावेव कर्तव्याः, अन्येषां निषेधात् । कदाचित् औरसानुमतौ
प्रतिनिधिपुत्र सिध्यति । दत्तकसत्त्वे प्रतिगृहीतो दत्तकान्तरः
सिध्यत्येव अहृतदारणे मृतपत्नीकेनापि दत्तकः कर्तुं शक्यते एव,
देहाशुक्लवस्त्रायामपि दत्तकग्रहणं शास्त्रीयं नित्यत्वात् निरवकाश-
नैमित्तिकत्वाच्च । दत्तककरणे कालनियमो नास्ति, अपुत्रत्वावधारण
एव गृहीतुं शक्यते । अप्रातश्चवहारेण घालेन अप्रातश्चवहारावा
अजातरजस्त्रायामपि मालया गृहीतुं शक्यते, धर्मकार्यं बाल्यादेर-
प्रतिबन्धकत्वात् बाधकाभावात् पैतृप्रपौत्रवतेऽपि नाधिकारः
प्रयोजनाभावात् । पुत्रसत्त्वेऽपि दैहिकजलोक्तावाप्तार्थं दत्तकादि-
कन्याकरणं शास्त्रीयं श्रौतकवशिष्ठान्यतमेऽक्तविधिपरिगृहीतस्यैव
पुत्रत्वम् । भ्रातृपुत्रेऽपि ग्रहणविधिरवश्यक । ज्येष्ठपुत्रदानग्रहण-
योगाधिकारः एकपुत्रग्रहणनिषेधः, गृहीतः सिद्धएव तत्र दातुमेव
प्रत्यवधानम् ।

एकपुत्रस्य द्यामुष्यायणत्वसिद्धिः । कलौ द्यामुष्यायणे भवितुमर्हति
 तस्य पुत्रान्तरत्वनभ्युपगमेन तदन्तर्गतत्वात् पुत्रिकाकरणे नाधिकारः ।
 दुर्भिक्षाद्यापदं विना पुत्रदाननिषेधः, दाने दातुरेव दीपो यक्षीतुः
 प्रत्यवायो नास्ति । विधवाया नाधिकारः, श्रमकर्त्तृकपुत्रग्रहणस्यैव
 ग्राह्याद्वारा होमः शास्त्रार्थः । जीवति भर्तुरेव पूर्वं तदनुमतायाः
 पश्चाद्विधवाया अपि पुत्रग्रहणाधिकारः । जीवति प्रत्यौ तदनुमतौ
 स्त्रियाः पुत्रदानाधिकारः । प्रीयते प्रीते वा तदनुमतिं विनापि
 पश्चाद्दाः पुत्रपरिग्रहकालः, तत्राकृतजातकर्मोदिर्मुखाः कृतचूडा-
 गौणः कृतचूडस्तु गृहीत उभयसम्बिदं विनापि द्यामुष्यायणः, सम्बिदा
 तु यदाकदापिदगृहीतेद्यामुष्यायणः जनकेन कृतजातकर्मोदिचूडा-
 पथ्यन्तसंस्कारः पुत्रो यक्षीत्रा यथाविधिपरिगृहीतेऽपि तस्य दासः ।
 पश्चाद्दानान्तरं अकृतजातकर्मोदिरपि गृहीतेऽपि दासः, पश्चाद्दा-
 नान्तरं अकृतजातकर्मोदिरपि यक्षीत्रा तत्संस्कारकरणेऽपि दास एव ।
 दासपुत्रस्तु प्रतिग्रहीत्रा विवाहनीये ग्राह्याच्छादनदानैः प्रतिपात-
 नोपपन्नं भवति । विवाहे प्रतिग्रहीतगोत्रोत्प्रेषणमाचारः, कृतचूडग्रहणे
 पुत्रेष्टिविधिरावश्यकः ; अष्टपुत्रग्रहणसम्भवेऽन्यपुत्रग्रहणनिषेधः अक-
 रणे न प्रकृतदानिः यक्षीतुः प्रत्यवायमात्रं ; सर्वेषां सजातीयपुत्रग्राह-
 नेऽपि सन्निहितः सपिण्डो मुख्यः, तदसम्पत्तौ भिन्नगोत्रसपिण्ड व्यासन्नः ।
 सपिण्डः सप्तमपुत्रयावधिकः । तदभावे सकुल्यः सप्त दशम-
 पुरुषावधिकः । तदभावे सोदक व्यासन्नः सप्त चतुर्दशपुरुषानधिकः ।
 तदभावे समीचः सप्तैकविंशतितमपुरुषावधिकः । तदभावे समीच-
 सजातीयः, तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि सजातीयः । सपिण्यादिपुत्रग्रहणे
 यश्चातरि निषेधः सम्भवति तादृशः पुत्रो याद्यः । अप्या भगिनी-
 पुत्रो भगिन्या वा अष्टपुत्रो न याद्यः, गृहीतो नैव विध्यति ।
 क्षत्रियवेष्टयोः पुरोहितगोत्रेणैव समीपवत्त्वं, दत्तज्ञानं यक्षीतुकुणे

पिण्डान्वयरूपं त्रैपुरुषिकं सापिण्डं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रयोजकं,
जनककुलेऽसामान्यावयवान्वयरूपं सापिण्डं न पिण्डान्वयरूपं, यथैति
ददतः स्वधेत्यनेनापवादात् ।

दत्तकादयो द्विविधाः, केचित् नित्यवद्दद्यामुध्यायणाः केचिदनित्य-
वद्दद्यामुध्यायणाः । ये जनकप्रतिग्रहीचोचोरावयोरयं पुत्र इति संप्रति-
पन्नास्ते नित्यवद्दद्यामुध्यायणाः । ये च चूडापर्यन्तसंस्कारैर्जननेन कृता
उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीचा ते अनित्यवद्दद्यामुध्यायणाः । यस्मात्
जातमात्रस्य ग्रहणे उभयगोचरेण संस्काराभावेन ग्रहीतृमात्रपुत्रतया
जनकपुत्रत्वाभावादतेऽनित्याः । सगोत्रपरिग्रहेऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
मात्रं प्रतिग्रहीतृजनकगोत्रसाम्येऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्रमात्रव्यपदेशः
प्राप्तीयः । यत् फलमेतत् यत् तद्गोत्राभावेन जनकपिण्डशानाधिकार
इति । दत्तकेन प्रतिग्रहीतृप्राप्तिर्लक्ष्यं कर्म कर्तव्यम् । शुद्धदत्तकादीनां
प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः
आदौ तेषां देवतात्वं नतु जनन्याः । दद्यामुध्यायणदत्तकादीनान्तु
जनन्याः प्रतिग्रहीत्या अपि पित्रादयो मातामहादयः । अकृतदार-
कृतेकदत्तकादिपुत्रग्रहणे मातामहप्रप्तौ नास्ति । प्रमीतदारेण दत्त-
कादिग्रहणे प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहादयः । प्रति-
ग्रहीतृकुलदेवताकुलधर्माविव दत्तकस्य नतु जनककुलदेवताकुल-
धर्मावपि ।

ज्येष्ठसापत्न्यभातृसत्त्वे कनिष्ठस्य विवाहाभिहोत्रकरणे न तयोः
परिवेत्तुपरिवित्तित्वे । जनककुले ज्येष्ठभातृसत्त्वे वयःकनिष्ठदत्तकस्य
विवाहादौ न तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । देशरेणोत्पादितस्य क्षेत्र-
जस्य देशरस्योत्पत्तपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि कनिष्ठक्षेत्रजस्य विवाहादौ न
तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । प्रतिग्रहीतृकुलआज्जीयद्रव्यं दत्तकाय
प्रतिग्रहीतृजनककुलआज्जीयद्रव्यं दद्यामुध्यायणाय न देयम् । चोरास-

कन्यापचारो पुत्र इव दत्तकादिपुत्रेणापि प्रतिनिधये भवन्ति तत
यद्व्यवस्थापि नित्यत्वात् ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भवं जनने वा जनककुले नाशौचम् ।
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयोर्वा जनने प्रतिगृहीतृतृपितृपितामहादीनां
त्रिरात्रमशौचम् । सगोत्रसपिण्डदत्तकादौ संपूर्णाशौचं, तत्राकाङ्क्षा-
विरहेण सामान्यसपिण्डप्रपुत्रदत्तकाद्याशौचबाधे ह्येवभावात्, तेषां
मरणे सत्पुत्रादीनां जननमरणे वा दत्तकस्य तदेवाशौचम् । प्रति-
यधीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुरुषपर्यन्तानामेकाहः ।
सौदकसगोत्रयोः स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भवं जनने च तदेवा-
शौचं दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदेवाशौचम्, व्यसति बाधके
इति न्यायात् । प्रतियधीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशरात्रं तदकरणे
त्रिरात्रमिति विज्ञेयः ।

साधित्तेजोरसाभ्यां पितुः क्षयाहे पार्वण्यं कर्त्तव्यं, निरग्निना
एकोद्विष्टं, साधिनिरग्निभिर्देतकादिभिरेकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यम् । माता-
महानामपि क्षयाहे पार्वण्यविधिरस्ति, पार्वण्यं कुरुते यस्तु केवलं पितृ-
कारणात् । मातामहानां न कुरुते पितृहा स प्रजायते इति ब्राह्मणात् ।
व्याद्यादिसपिण्डीकरणान्तयेऽङ्गव्याहानि मघानावास्याकर्त्तव्याणि च
सर्वे हेव कर्त्तव्याणि । दत्तकग्रहणान्तरं धौरसे जाते दत्तकचतुर्थभाक्-
भवति धौरसाभावे तु सर्वेष्टर स्यादिति ।

मास्यां व्यास्यापटुत्वं क्षतितमपि वचः सञ्जनारक्षणं यत्

मास्यां विकारतोऽर्थावगतिरधिधियां येन संबोधनं स्यात् ।

मास्यां बाष्पावबोधे चतुरमपि वची येन बाष्पापहः स्यात्

किन्त्वम्यामादौ यत् भवति मतिमतां केवलं नयभावात् ।

विद्वान् रामकिशोर आदिपुरुषस्तदनु सतः शब्दः

पुत्रो रामतनुर्बभूव मतिमान् तस्यान्मर्शोऽपि ततः ।

तत्पुत्रो भरतस्तत छतिरिय या शाकसवत्सरे
 षड्वाश्वद्विविधून्मते विरचिता मूलेन मुद्राङ्किता ।

इति श्रीभरतचन्द्र शिरोमणिहता दत्तकमीमांसाया
 वासविवोधनीनाम टीका समाप्ता ।

দত্তকমীমাংসার তাৎপর্যার্থ ।



ঔবসপুত্রেব অভাবে পিতৃ, তপণ, নামসংকীৰ্ত্তন ও পুস্তান-
নরকনিবৃত্তির জন্ত প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিবে ৩।১।●
কৌবাদি পর্য্যদত্তপুত্রেব পিতৃদানে অধিকার নাই এই নিমিত্ত
তৎসঙ্গেও প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে হইবেক। ঔরগ,
ক্ষেত্রজ, পুত্রিকাপুত্র, পৌনর্ভব, কানীন, গৃহোৎপন্ন, নহোজ্জ,
দত্তক, ক্রীত, কৃত্রিম, অপবিদ্ধ, অগমুপাগত, এই ষাদশপ্রকার
পুত্র শাস্ত্রসিদ্ধ। তন্মধ্যে পশ্চিমপ্রদেশীয়দিগের কলিতে ঔবস
দত্তক ও কৃত্রিম এই তিন প্রকার পুত্র শাস্ত্রানুসারে চলিতেছে
১১।৯ ইতব পুত্র গ্রহণ নিষেধ ২৩।১। এবং ঔরগপুত্রেব
অনুমতিতে প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ কবিত্তে পাবে ৬।৫।
দত্তকসঙ্গেও দত্তকান্তর গ্রহণ কবিলে সিদ্ধ হয় ৮৪।।৮।

অকৃতবিবাহ ব্যক্তি ও বিবাহানন্তর যাহাব স্ত্রীবিয়োগ
হইয়াছে এমন পুরুষও দত্তক গ্রহণ কবিত্তে পাবে ৩৩।১৫।

* ইহার প্রমাণ মূলে ২ পৃষ্ঠায় ৪ প ক্রিতে আছে। এইরূপ সকল
স্থলে অরু দ্বারা প্রমাণাসংকটের প্রমাণী নিধিত হইল।

অকৃতদারের উক্ত দত্তকপুঞ্জের মাতামহ পক্ষই নাই।
 প্রমীতদার ব্যক্তির ঐ মৃতপত্নীর পিতাদি তাহার দত্তকের
 মাতামহাদি হইবে, কারণ পতির গ্রহণেই মৃতপত্নীর গ্রহণ
 সিদ্ধ। যেহেতু দত্তকগ্রহণকার্য্য নিত্যকর্ম্ম এবং নিরবকাশ
 নৈমিত্তিক, একান্ত দেহাশুদ্ধিতেও সম্বৎসরমধ্যে দত্তকগ্রহণ
 করিতে পারে। দত্তকগ্রহণের কালপ্রত্যয় পুঞ্জের
 অবধাবণ মাত্রেই গ্রহণ করিতে পারে ২০৮। ১৮। লিকা
 স্ত্রী এবং নাবালক পুরুষ উভয়েই পুঞ্জ লইতে পার্বে
 বাল্যাদিপ্রতিবন্ধক হয় না। যাহার পুঞ্জ দাতা, কিন্তু পৌত্র
 বা প্রপৌত্র আছে সে প্রতিনিধিপুঞ্জ লইতে পারে না। ৩। ৯।
 যাহার পুঞ্জ আছে কন্যা নাই সে দৌহিত্রদ্বারা স্বর্গলোক-
 প্রাপ্তির জন্য দত্তকাদিকন্যা গ্রহণ করিতে পারে ১০৪। ১৪।
 শৌনক-বশিষ্ঠান্যতনবিদ্যানুগাবে পরিগৃহীত পুঞ্জ শাস্ত্রসিদ্ধ,
 বিধিব্যতিরেকে গৃহীতপুঞ্জ সিদ্ধ নহে ৮২। ৪।



যাহার গ্রহণ সম্ভব এমন ভাড়াপুঞ্জ থাকিলে অথো তাহাকেই
 লইবে তৎসম্ভবে অন্যসপিণ্ডের পুঞ্জ লইতে পারে না। ৪২
 ১। যাহার একমাত্রপুঞ্জ তাহার ঐ পুঞ্জ অন্যে গ্রহণ করিতে
 পারে না ৫৪। ৫। যদি গ্রহণ করে তাহা সিদ্ধ হয় বটে,
 কিন্তু নিষেধের উল্লঙ্ঘনজন্য পুঞ্জদাতার প্রত্যবায় জন্মে।
 দ্ব্যেষ্ঠপুঞ্জ গ্রহণ করিলে কদাচ সিদ্ধ হয় না, কারণ দ্ব্যেষ্ঠমস্তান
 প্রিওসানে মুখ্য হয়, কিন্তু ঐ পুঞ্জ দ্ব্যানুদ্বায়ন হইতে পারে।
 কনিত্তে দ্ব্যানুদ্বায়নপুঞ্জগ্রহণে নিষেধ নাই, কারণ দ্ব্যানুদ্বায়ন

অতিবিক্তপুত্র নহে দ্বাদশপ্রকারপুত্রের অন্তর্গত, কিন্তু পুত্রিকা-
করণ নিষিদ্ধ । ছুর্ভিক্ষাদিআপৎকালেই পুত্র দান কবিত্তে
পাবে তদ্ব্যতিরেকে দান কবিলে এহীতাব পুত্রই সিদ্ধ হইবে
বটে কিন্তু তাহাতে দাতাব বিধিব উল্লজননিমিত্ত প্রত্যাহা
কল্পিবে ৪।৪।

পুত্রগ্রহণে বিধবাস্ত্রীয অধিকার নাই ৭।৫। শূদ্রকর্তৃক
পুত্রগ্রহণে ব্রাহ্মণদ্বাবা হোন কর্তব্য ৯।৮। পতিব অনুমতি
ধাকিলে তাহার মননের পবও দত্তবাদি গ্রহণ করিতে পাবে
৭।৫। পতিব জীবদ্দশায় তদনুমতিতে এবং প্রোষিত ও
মৃতপতিব অনুমতিব্যতিরেকেও ত্রীলোক পুত্রদান কবিত্তে
পাবে ৫৩।১।

১ পুত্রগ্রহণে কাল পাঁচ বৎসব ৫৮।১১। তাহার মধ্যে
অকৃতজাতকর্মাদি পুত্র মুখ্য ৬১।৭ অকৃততুড় তদপেক্ষা
'নুন । কৃততুড়পুত্র যদ্যপি গৃহীত হয় তবে উক্ত পুত্র উভয়ের
সম্বিদ্ব্যতিবেকেও দ্ব্যানুযায়ণ হইবে ৬০।১০। সম্বিদ্ব
ধাকিলে সকল অবস্থাতেই দ্ব্যানুযায়ণ হইতে পাবে । জনক
যাহাব জাতকর্মাদি চূড়াপর্যন্ত সংস্কার কবিয়াছে এমন
পুত্রকে যদি কেহ বিধানমতে গ্রহণ করে, তথাপি সে এহীতার
পুত্র হয় না, দাস হয় ৬২।৪। এবং যাহাব বয়ঃকম পাঁচ
বৎসবের অধিক তাহাকেও যদি এহীতা শাস্ত্রগতে গ্রহণ করে
তথাপি সে পুত্র হয় না, দাস হয় । আর যাহাব পাঁচ বৎসব
উত্তীর্ণ হয় নাই এহীতা যদি তাহার কোন সংস্কার না করে

নেও পুত্র নহে, দান হয় ৫৪ । ৫ । দানপুত্রকে গ্রহীতা ভক্তা-
 ছাদন দিবে এবং তাহার বিবাহ দিবে । বিবাহে গ্রহীতার
 গোত্রের উল্লেখ হইবে । যাহার চূড়া হইয়াছে তাহাকে গ্রহণ
 করিতে হইলে পুত্রোষ্টিয়াগেব আবশ্যকতা হয় । ৫৮ । ১১ ।

ব্রাহ্মণাদি সকলবর্ণ এবং মূর্দ্ধাবগিক্ত অশ্বর্ষপ্রভৃতিজাতীর
 পক্ষে মজ্জাতীয়ের 'পুত্রগ্রহণ শাস্ত্রীয়' এবং ভিন্নজাতীয় পুত্র-
 গ্রহণ নিষিদ্ধ । ৪২ । ১৪ । গপিণ্ডের মধ্যে সমানগোত্র এবং
 আনন্সগপিণ্ড শ্রেষ্ঠ ২৭ । ১ । গপিণ্ড মণ্ডমপুরুষ পর্য্যন্ত ।
 তদভাবে নিকট ভিন্নগোত্র গপিণ্ড । তাহার অভাবে আনন্স
 মকুল্য, মকুল্য দশমপুরুষপর্য্যন্ত । তদভাবে নিকট সোদক,
 সোদক চতুর্দশপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৬ । তদভাবে 'সগোত্র
 একবিংশতিপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৮ । তদভাবে 'সঙ্কীর্ণ
 মগোত্র । তদভাবে ভিন্নগোত্র ও অগপিণ্ড মজ্জাতীয় । ২৮ । ১২ ।
 শূদ্রজাতি দৌহিত্র এবং ভাগিনেয়কে দত্তক করিতে পারে,
 কিন্তু ব্রাহ্মণাদি তিন বর্গে তাহাদিগকে দত্তক করিতে পারে
 না ৪৩ । ১ ।

পুত্রগ্রহণস্থলে যাহার মাতাতে নিয়োগ সম্ভব এমন পুত্র
 গ্রহণ করিতে পারে ৭৩ । ১ । অর্থাৎ যে গপিণ্ডাদিপুত্র
 সম্পর্কে জাতপুত্র হয় তাহাকে লইতে পারে ৭৪ । ১ । জাতা
 ভগিনীপুত্রকে এবং ভগিনী জাতপুত্রকে গ্রহণ করিতে পারে
 না ৩১ । ১২ গ্রহীত হইলে নিক্ত নহে । গোত্র আদিপুরুষ
 ব্রাহ্মণরূপ কৃত্রিমবৈশ্যাদির বন্যপি গ্রহণ গোত্র সম্ভব হয় না

তথাপি তাহাদিগের পুরোহিতেব গোত্রই গোত্র জানিবে ৪৩ ।

১১৥ এইতুকুলে দত্তকেব পিণ্ডদানসম্বন্ধকপ । ত্রৈপুরাণিক
সাপিণ্ড্য, অশৌচ ও অবিবাহ্যত্বের কাবণ হয় । জনককুলে
কেবল অবধবগসম্বন্ধকপ সাপিণ্ড্য । ৯৮ । ৫ ।

। দত্তকাদি প্রতিনিধিপুত্র দুইপ্রকার নিত্যদ্যামুখ্যায়ণ এবং
অনিত্যদ্যামুখ্যায়ণ । ৯৯ । ১০ জনক বাহ্যিক চূড়াপর্য্যন্ত সংস্কার
সকল করিয়াছে প্রতিগ্রহীতা । কেবল উপনয়নাদি সংস্কার
করিয়াছে সে অনিত্যদ্যামুখ্যায়ণ ৯৯ । ১১ । কাবণ প্রতি-
গ্রহীতা জাতকর্ষ ও অন্নপ্রাশন প্রভৃতি সমস্ত সংস্কার করিলে
তদ্ব্যক্ত পুত্র হয় সে দ্যামুখ্যায়ণ পুত্র হয় না একমাত্র অনিত্য বলা
যায় । ‘আমাদিগের উভয়েব এই পুত্র’ এমন প্রতিজ্ঞা উভয়ে
করিলে সে নিত্যদ্যামুখ্যায়ণ হয় ৯৯ । ১০ । কাবণ প্রতিজ্ঞা
ধাকিলে দ্যামুখ্যায়ণত্বের ভঙ্গ নাই একমাত্র তাহাকে নিত্যদ্যা-
মুখ্যায়ণ কহা যায় । সগোত্রপুত্র পিবিগ্রহীত হইলেও পিবিগ্রহী-
তাব গোত্র তাহাব হইবে জনকের গোত্রভাগিতা নাই ।
১০১ । ৪ । গোত্রভাগিতাব ফল এই যে সগোত্রত্বপ্রযুক্ত ঐ
দত্তক গ্রহীতাবই পিণ্ডদানে অধিকারী জনকের গোত্রেব
সাম্যতা থাকিলেও ঐ দত্তকেব জনকপিণ্ডদানে অধিকার
থাকিবে না । দত্তকপুত্র প্রতিগ্রহীতাব বেদোক্ত কৰ্ম্মই করিবে
অর্থাৎ যজুর্বেদী যদি সামবেদীয় পুত্র গ্রহণ কবে সে স্থলে
দত্তকের যজুর্বেদোক্ত বর্ষ করিতে হইবে সামবেদোক্ত কার্য্য
করিবেক না । ১০২ । ৩ । গ্রহীতাদাতার পিতা, পিতামহ ও

প্রাপিতামহশুদ্ধদত্তকেব মাতামহ, প্রমাতামহ ও বৃদ্ধপ্রমাতামহ
হইবে ১০২।৮। এবং জননীর ও প্রতিগ্রহীতীব পিতাদি
দ্যামুখ্যায়ণ পুত্রের মাতামহাদি হইবে।

অবিবাহিত ব্যক্তি যদি পুত্র গ্রহণ করে সে স্থলে ঐ দত্ত-
কেব মাতামহ পক্ষই নাই। কৃতদাব্যক্তি জীবিয়োগ হইলে
যদি দত্তক গ্রহণ কবে তাহা হইলে ঐ দত্তকের মাতামহাদি ঐ
মৃতপত্নীর পিতাদি হইবে ১০২।৮। প্রতিগ্রহীতার কুলদেবতাঃ
ও কুলধর্মই দত্তকের জানিবে ১০৩।৩।

জ্যেষ্ঠবৈশ্বায়েজাতৃসম্বন্ধে-যদি কনিষ্ঠসাপত্যজাতা অগ্রে-
বিবাহ কিংবা অগ্নিহোত্রীয় অগ্নি গ্রহণ কবে সে স্থলে কনিষ্ঠ-
পরিবেত্তা, জ্যেষ্ঠ বা পুণ্ড্রিবিত্তি হয় না। জনককুলে জ্যেষ্ঠজাতা-
ধাকিতে যদি বয়ঃকনিষ্ঠ দত্তক ঐ প্রকার অগ্রে বিবাহাদি
কবে তথাপি পুণ্ড্রিবেদনাদি দোষ হয় না এবং দেবব হইতে-
জাত যে ক্ষেত্রজ পুত্র ঐ দেবরের যদি জ্যেষ্ঠ ঔবসপুত্র থাকে
আর ঐ কনিষ্ঠ ক্ষেত্রজজাতা ঐ উভয়কর্ম কবে তবে উহা-
দেব উক্ত দোষ হয় না ১০৩।১০।

প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধীয় নামগ্নী দত্তককে দিবে না, এবং
জনককুল ও প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধেব স্রব্য ঐ দ্যামুখ্যায়ণকে-
অর্পণ করিবে না ১০৪।১০।

দত্তকাদির মরণে এবং যথাগম্য জননে জনককুলে
অশৌচ হইবে না। ১১৭।৯। দত্তকের মরণে এবং দত্তকের
পুত্র বা পৌত্র জননে প্রতিগ্রহীতার এবং তাহার পিতা পিতা-

ক্ষেত্রপুত্র নাতানহেব স্বতত্ত্বিধিতেও পার্জন করিতে পাবে
১২২।২।

১

ঔবনপুত্র থাকিতে ক্ষেত্রজাদিপুত্রের নাজ্যে অধিকার হয়
না, ঔবনপুত্রের অভাবে ক্ষেত্রজাদি জীতপুত্র পর্যাভ্যন্তরও ক্রমে
নাজ্যে অধিকার হয়, কিন্তু পৌনর্ভব, স্বয়ম্ভব এবং দানপুত্রের
কদাচ নাজ্যে অধিকার হইবে না, সেস্থলে জ্ঞাতিদিগের
নাজ্যে অধিকার হইবে উহারা কেবল ঐগাচ্ছাদনমাত্র ভাগী
থাকিবে ৫৯। ৪। ঔবনপুত্রগণে নিষ্ঠূর্ণদত্তকেব অধিনার
নাই অত্যন্তগুণদত্তকেব অর্দ্ধভাগিতা এবং সামান্তগুণদত্ত-
কেব চতুর্থাংশিত্ব। তদভাবে সকল ধনে অধিকার ৭৯। ৭।

দত্তব্রাহ্মণের পর যদি ঔবনপুত্র জন্মে, তাহা হইলে
দত্তকপুত্র ঔবন হইতে চতুর্থাংশগ্রহণ করিবে ঔবনাদি-না
থাকিলে সকল ধনে অধিকারী হইবে ইতি। ১২৪। ১।

दत्तकचन्द्रिका ।



महामहोपाध्यायकुवेरविरचिता-

गवर्णमेण्ट-संस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृतिशास्त्राध्यापक-

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यकृत-

बालसंशोधनी-टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण

सम्पादितम् पुनर्मुद्रितम् च ।

शकाब्दाः १८०० ।

दत्तकचन्द्रिका ।



वात्सल्यभेदनीटीकासहिता ।



चन्द्रिकानुक्तसञ्ज्ञातसंग्रहध्वान्तचन्द्रिका ।

चन्द्रिकालानुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥

यः कृष्टिस्थितिभङ्गरङ्गवज्रैर्दीप्यत्यजसं जगत्
योऽमूर्त्ता धरणी विभक्तिं शतशो भीनादिमूर्त्तिं दधत् ।
यो वेदान् क्षयया ररक्ष जलधौ समान् क्षतूनां क्षते
सखै स्त्रैष्टविधानसिद्धिनिधये रामाय नित्यं नमः ॥

रामचन्द्रपदहन्दं प्रक्षिपत्य यथाविधि ।

वात्सल्यभेदनीटीका भरतेन वितन्यते ॥

यस्यास्मि प्रारक्षितयन्यसमाप्तिकामगया शिष्टाचारप्राप्तं देवता-
शामोषारण्यं मङ्गलमाचरन् दत्तकचन्द्रिकामुद्दिशति चन्द्रिकेति ।
चन्द्रिकायां तन्नामिकायां यन्यरूपायां अनुज्ञेन अनुज्ञया भावे क्त, यः
संग्रहस्यो ध्यात्मान्यकारस्तस्य चन्द्रिका प्रकाशिका इत्यर्थः । यथा
गुणलिन्युदित्यत्र मुखे जगत्वं यद्गत् तया चन्द्रिकामदगामयौत् दत्तके
चन्द्रवं यद्गत्तमिति । चन्द्रेति चन्द्री विद्यतेऽस्य चन्द्री, कालनात् लयकर-
यात् काल, चन्द्री चासौ कालश्चेति चन्द्रिकासौ मयादेवकल्पानुभावेन

मन्वादिवाक्यविहितेषु विवादमाग-

खटादशस्वपि मया स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः

सर्वः स चात्र विततो विवृतो विशेषात् ॥

तत्राह मनुः । अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।

अत्रिच । अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डो-
दकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः । 'अपुत्रेण' अजातपुत्रेण
मृतपुत्रेण वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति

तन्माहात्म्येनेत्यर्थः । अनेन देवतानामोच्चारणरूपं मङ्गलमविहितम् ।
चन्द्रिकामुप्रभावेणेति पाठे चन्द्रिकायाः स्मृतिचन्द्रिकायाः अनुप्रभावेण
तद्व्यवस्थालोचनाप्रसादमुक्तेन जातया यन्मजनिकया शक्त्या इत्यर्थः ।
अत्रापि यन्मस्थामि देवतारूपत्वात् तन्नामोक्तोक्तैर्न रूपं मङ्गलं जनित-
मिति बोध्यम् । 'दत्तकचन्द्रिका' दत्तकस्य चन्द्रिका, यथा अन्यकार्त्तिकीनां
पदार्थाः अथ्यक्षेण स्ततो न प्रतिभासन्ते चन्द्रिकया प्रत्यक्षीभवन्ति
एवं दत्तकविधयाः पदार्थाः अन्यतो न प्रतिभासन्ते दत्तकचन्द्रिकयैव
प्रत्यक्षी भवन्तीति भावः ।

मन्वादीति । मन्वादिवाक्येन तेषामाद्यमृणादानमित्यादिवाक्येन
विहितेषु विवादमार्गेषु विवादविषयेषु . पञ्चादशसंख्यातेषु पाक्षान्यष्टा-
दशैतानि व्यवहारस्थिताविह इत्यादिप्रतीकाशुक्तेषु स्मृतिचन्द्रिकाया
कल्युक्तदत्तकविधिर्यो न विवेचितः चन्द्रिकाकारेर्विशेषत इति श्रुतः
स सर्वो विधिर्मन्वादिषु विततो विवृत एवास्ति मया विवृतः कथ-
यितुमारब्धः विशेषात् यद्यर्थमोमांसया इत्यर्थः ।

शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
मानवः । पितृणामनृण्यैव स मङ्गास्त्युमर्हतीति मनुवचनावगत-
च्छणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थे पुनः पुत्रकरण-
मावश्यकम् । अथ पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदातृत्ववशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृत-
पुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः । अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहित-
स्यैव पुत्रीकरणमवमन्यते । अपुत्रेनेत्यथ पुंस्त्वैकतयोर्विधेयवि-
शेषणतया विवक्षितत्वम्, तेन दाभ्यां त्रिभिर्व्या नैकः प्रतियाद्या
इति तु न देय्यं दद्यामुष्यायणस्य दाभ्यां परियहस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्त्रियाश्च भर्तुर्ननुभया तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः । न स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिशृङ्गीयादान्यत्रानुमानाद्भर्तुरिति ।

प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रादिरेकादशविधः । यथा मनुः ।

तेनेति । अजातपुत्रमृतपुत्राणां पुत्रपदं प्राच्यस्य प्राच्योयत्वेन
इत्यर्थः । मनुवचनेति ।—तथाच जातमानेयेति स्वरसात् जन्मानकार-
मरणेऽपि तेनैव देवादीनाम्यपरिहारस्य आतत्वादित्यभिप्रायः । तयो-
रपीति । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वेत्यादिवचनात् स्त्रीकान्त्यं दिवः
प्राप्तिरिति वचनाच्चेति भावः । विधेयेति ।—अपुत्रकर्तृदपुत्रप्रतिनिधी
विधेये पुंस्त्वस्य विशेष्यत्वस्यापह्नवभावादित्यर्थः । मनु अपुत्रेव पुतः
कार्यं इत्यथ पुंस्त्वैकतयोर्विवक्षितत्वेन द्योः स्त्रीणाञ्च पुत्रपदस्य गामू-
दित्यत आह अपुत्रेवेत्येति । तदाप्याथ पुंस्त्वैकतयोर्विशेषणतया
विवक्षितत्वमिति भावः । यथा पुंस्त्वैकतयोर्विधेयविशेषणतया
दाभ्यां स्त्रीभिर्व्या पुत्रपदस्य याचनिकमिति भावः ।

चत्रजादीन् सन्ताननिकादग्रययोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः
 क्रियालोपान्मनीपिणः ॥ दृष्टस्थितिः । पुत्रास्तयोदश प्रोक्ता मनुना
 येऽनुपूर्वगतः । सन्तानकारणन्तेपामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं
 िना यथा तैलं सद्भिः - प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रास्त
 पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।
 अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना
 कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति वचनात् । दत्तौरमेतरेषान् पुत्र-
 त्वेन परिग्रह इत्याश्रमिधाय इमान् धर्मात् कलियुगे वर्ज्ज्याना-
 ङ्गर्भनीपिण इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधि-
 र्विवक्ष्यते ॥

तत्र श्रौतकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयहः ।
 तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् । सपिण्डेऽपि
 सामान्यश्रवणात् समानाममानगोत्रेऽप्यित्यर्थः ।

तथाच सपिण्डाभावे अमपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रो-

प्रतिनिधिरिति । अपुत्रेऽप्यैव कर्त्तव्य इत्यत्र इति शेषः । क्रिया-
 लोपादिति ।—प्रतिनिधिरस्य क्रियालोपादित्यर्थः । सन्तानकारण-
 निधि ।—एतेषु पौरुषपुत्रिकयोः प्राशस्त्यार्थमुक्तं चैत्रजादीनामपि
 सन्तानकारणम्यावश्यभावादिति । मनु चैत्रजादय एकादशपुत्रप्रति-
 निधयः सन्ति प्रतिपाद्या तेषां विधिविवेचनं कृत्वा किमिति
 पश्यादशविधिरित्यनेन दत्तकविधिमेव वातुमारभते इत्यत आह
 तत्रापीति ।

सपिण्डाभावे इति । सगोत्रभिन्नगोत्रसपिण्डाभावे इत्यर्थः । औद-

अपि याद्य इत्याह शाकलः । अपिण्डापत्यस्यैव सगोचजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समान-
गोचजाभावे पालयेदन्यगोचजम् । दौहित्रं भागिनेयश्च मादृत्वसृ-
सुतं विना इति । अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः ।
चक्षियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्ज्यते ।

यदाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
मदृशं प्रीतिमं युक्तं न ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ॥ आपदि पुत्रमति-
शुद्धोत्तरपुत्रत्वे । 'मदृशं' सजातीयम् । यत्तु मदृशं न जातितः ।
किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन चक्षियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो
युज्यते इति भेदातिथिस्थाख्यानम् । तत्रायमभिमन्विः श्रीरसा-
मन्वे चक्षियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नाम-
संकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् पर-
न्वन्वोपकारतया यासाच्छादनमाचभागित्वं, यदाह कात्यायनः ।
असवर्णान्तु यासाच्छादनभागिन इति ।

तथा शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो शुद्धोऽपि सुतः
क्षचित् । अंगभाजं न तं युर्व्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥ याज्ञ-
वल्करोऽपि । सजातीयस्य पिण्डदाहत्वांश्चरत्वे विहिते नतु विजा-
तीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् ।

व्यक्तमाह दृढयाज्ञवल्करः । सजातीयः सुतो याज्ञः पिण्डदाता

सांख्ये इति । सजातीयप्राप्त्यभावे इति शेषः । तदभावेऽसजातीय इति
वचनात् । परत्र परवचने मनोरिति शेषः । वचनानु श्रेयसः श्रेयसो-
भावे प्राप्तीयाद्वक्तव्यमर्हति । महवच्छेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्तांश्चभागिन

स रिक्त्यभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमाचक्षरः स्मृतः ।
 यासाप्छादनमाचक्षु स लभेत तद्विधेय इति । वस्तुतस्तु मनुवेचने
 सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता, परच तादृशदत्तकस्य विभाग-
 दर्शनात् असर्वार्थस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति
 दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ।

तथाच शौनकः । चक्षियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि
 वा । वैश्यानां वैश्यजतिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषामेव
 वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेऽसु
 क्रियते सुतः । ब्राह्मणादिव्ये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ।
 गुरुगोत्रसमेऽपि वेति चक्षियाणां प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरु-
 गोत्रनिर्द्देशः पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीतेति सूत्रेण तस्य
 पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः, अन्यथा प्रागुक्तकात्यायन-
 विरोधः स्यात् ।

तच्चापि सन्निहितमपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं
 इत्याह मनुः । सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रशान् भवेत् । सर्वे
 ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मसुरग्रवीत् ।

इति । असर्वार्थस्य चेति ।—विभागासम्भवादिति ।—असर्वार्थान्तु यासा-
 पछादनभागिन इति वचने यासाप्छादनविधानेन भागस्य निषेधा-
 दिति भावः । अन्यथेति ।—असर्वार्थान्तु यासाप्छादनभागिनः इति
 कात्यायनवचनविरोध इत्यर्थः । इदमुपपन्नं सजातीयः सुते यास्य

वृद्धस्पतिः । यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एक-
स्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचनद्वयेऽपि
भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रति-
निधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न चापत्यसुत्पादयितव्यमिति नित्यो-
क्त्यर्थं विधिः स यथाकथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्राति-
देशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीक्षारश्च च सिद्ध्यत्येन
न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
अपुत्रस्य पित्र्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कुर्वीत
आहूयपिण्डोदकक्रियामिति वृद्धत्पराशरस्मारणात् । तस्मिन् सति
तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेना-
लोकतापरीक्षारादिमाधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितग्रंथकरत्वा-
नुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आहूय-
कर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं, अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे चेत्तज्ज-
पुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि य विन्देत्
सदृशात् सुतम् । पैत्री मातामहस्येन दद्यात् पिण्डं धरेद्भुजमिति
वचने दौहित्रेऽपि पैत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्वेऽपि प्रागुक्तदुत्तया
दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ।

पिण्डदाता स रिक्थभाक् तदभावे विजातोऽथो वंशमात्रकरः स्मृतः
इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनविरोधेऽपि द्रष्टव्य इति ।

मनुवृद्धस्पतिवचनद्वयस्य यथाश्रुतार्थमादाय भ्रातृपुत्रस्याकृतत्वेऽपि
पुत्रत्वं भवतीति केयाचिन्मतं तद्वृत्त्यति यत्र वचनद्वयेऽपीति ।

ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे वङ्गी-
नामेकपत्नीनामेव एव विधिः स्मृत इति वृहस्पतिवचने सर्व्वासामेक-
पत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् सर्वांता स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतीस्तेनुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि
तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न, यथा तप्ते पयसि दध्यान्यति
सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रामिच्छार्थं प्रवृत्त-
स्योद्देश्योभूतामिच्छापचारे अमिच्छा पुरुषं प्रवर्त्तयति नतु वाजिनं
अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य
पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः तस्य
पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रो-
पादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं नतु तत्पुत्रा-
नपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात्
तत्रालोकतापरोक्षारोह्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचन-
द्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोपपादकं

सत्यपि भ्रातृपुत्रे इति । यन्मत्पुत्रः प्रमीतस्य क्रीवस्य आधितस्य
वा । स्वधर्मेण निगुक्तायां स पुत्रः 'क्षेत्रजः' स्मृत इति मनुवचनादिति
शेषः । अमिच्छेति ।—अमिच्छा संवृष्टदधिपर्योक्ष्णा, 'वाजिनं' तदव-
शिष्टं जलम् । यथा वेति ।—अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा
पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिरिति वचनात् ।
पितृश्राद्धेति ।—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वच-
नात् । भर्तुरिति । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिग्रहोयादिति शास्त्रे-
त्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः तस्याः प्रवृत्तेरित्यर्थः । यस्या अपुत्रसपत्न्या

भस्त्रवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरसंभवेन तस्यैव 'स्ववंशकर्त्तृ' चेत्ततः समस्तस्यापि पुत्रायोजनस्य संभवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सद्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः ।

ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणवश्याभावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्रैव तदसंभवः । नत्वेक पुत्र दद्यात् प्रतिष्ठस्तीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्ववामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न, एतस्य ह्यामुष्यायणेतरेविषये सावकाशत्वात् ह्यामुष्यायणे च हेतुवन्निगददर्शितर्धन्नतिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा । ततः कदाचिदुर्लभ्यां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेश नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रीं स्वर्ग्यां गतिमवाप्नुवन्ति ।

केन पुत्रो देय इत्याह श्रौतक । नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । वज्रपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयोजत इति । हि-

इत्यर्थः । हेतुवदिति ।—'हेतुवन्निगद' सहेतुक यवनम् । अग्निं यजेत स हि आशुतोषो यथेष्टदत्ता । अथ आशुतोषादित्युक्तमात्रं आशुतोषत्वादिना अग्नेर्देवतात्वं अन्यथा तद्वचनवैयर्थ्यं स्यादित्यस्य सूत्रं प्ररोचनार्थेऽप्युपपत्तेरिति । अयमाशयः स हि आशुतोष इति हेतुवन्निगदः तस्य प्ररोचनार्थत्वेनोपपत्तेः । अग्निगणे भट्टितिप्रवृत्त्यर्थं अग्निं कुर्याति इति ।

तदनुमताविति ।—अर्गुः प्रधानादिति । अनुमतिरिति ।—तथाप्यन्यतमपि पुत्रं मा यहीष्यतीति प्रतिषेधाभावेऽपि अनुमति

पुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रगणे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह वज्रपुत्रे-
 णेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तद-
 नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृही-
 याद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गत्वरिति । अनुमतिश्च अप्रतिपिधेऽपि भवति
 अप्रतिपिधं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात् । निरपेक्षदानमाह
 घाञ्जवत्कयः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 तथा । मातापित्रभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि
 पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।
 'संग्रहं' संग्रहणविधिम् । 'उपोष्य' ग्रहणात् पूर्वदिने हतोपवासः ।
 'उद्भूतोत्तमः' । वाससी फण्डले दत्त्वा उष्णीषश्चाङ्गुलीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शूचीन् ॥ राजो विप्रकृष्टत्वे यामस्यामिनम्, बन्धू-
 नाङ्गुय सर्वान्सु यामस्यामिनमेव चेति स्मरणात् । द्विजानिति
 वज्रत्यं चित्पथ्यवमितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याच-

रविप्रतिपन्नेति सन्यस्ततानाशयः । निरपेक्षदानमिति ।—भर्तुः
 पत्यनुमतिनिरपेक्षं पत्युः अपि भर्तुः अनुमतिनिरपेक्षं दानमित्यर्थः ।
 संग्रहमिति । संग्रह्यते अनेनेति युत्पत्तेरिति भावः । विप्र-
 कृष्टत्वं इति ।—विप्रकर्षो द्विविधः जात्या देशेन च । कपिञ्जलन्याया-
 दिति ।—कपिञ्जलनामलमेतेति श्रुतिः । तत्र कपिञ्जलमन्तं वज्रत्यं
 बोधितं वज्रत्यस्य विधेयविधेयत्वात् अकथितकथनरूपस्य विधेय-
 त्वात् शामान्तरस्य वज्रत्यस्याप्राप्तत्वात् चित्तमारभ्य परार्थमिति चेत्

नाथम् । वहिः कुशमयश्चैव पालाशं चेधममेव च । एतानाञ्चत्य
 बन्धूंश्च ज्ञातीनाञ्च यन्नयः ॥ बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च
 विशेषतः । अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः
 समचं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै
 यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ दद्यादिति शेषः । 'बन्धून्' आत्ममादृषिष-
 बन्धून् । 'ज्ञातोन्' सपिण्डान् । तदाह्वानं दृष्टार्थम् । बन्धूनाहू-
 तान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । चकारात् आहूतान् ज्ञातींश्च
 सम्भोज्येत्यर्थः । तथा दैवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गेत्यर्थं जप्त्वा आपाय मिश्रमुहूर्हनि । वस्त्रादिभिरस्नङ्कृत्य
 पुत्रव्यायावहं सुतम् ॥ 'पुत्रव्याया' पुत्रसादृश्यं निधोगादिना
 स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा—वृत्तगीतैश्च वाद्यैश्च
 स्वस्तिगन्धैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तेनाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥
 यस्त्वाददेत्येषा चैव तुभ्यमग्रेत्यक्षैकया । सोमो दददित्येताभिः
 प्रत्यक्षं पञ्चभिरुच्येति ॥

अगण्यवसायेनाप्रवृत्त्या तद्देवताप्रामाण्यापत्तिरिति सूत्रं कृतम् ।
 अस्यार्थः । तद्देवस्य कपिभक्षणानामेतेत्येतत्सूत्रस्य वेदस्य अप्रा-
 माण्यापत्तिः अगण्यवसायेनाप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । अथ सूत्रा-
 न्तरम् । प्रयमोपस्थितेक्षत्रपादिति । क्षित्वस्य प्रयमोपस्थितत्वात्
 क्षित्वमिति कपिभक्षणानामेतेति वेदबोध्यमिति । 'कपिभक्षो' जल-
 चरपक्षिविशेषः । दाने समर्थ इति ।—दानसामग्ये बहुपुत्रत्वादिना
 इत्यर्थः । दृष्टार्थमिति । तत्र तदाह्वानं विना न व्यवहारोक्तिरि-
 दिति भावः । चकारादिति । माह्वानं च विमोघत इति वचनस्मात्

वृद्धगौतमः । पायसं तत्र साज्यश्च शतसङ्ख्यश्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति ॥

वशिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीयन् बन्धूनाहूय राजानि निवेद्य,
निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वा, श्रद्धूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव
गृहीयात् । सन्देहे चात्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्, विज्ञा-
यते ह्येकेन बहून् स्थायते इति । 'निवेशनं' वृद्धम् । सन्देहे इति-
दूरवस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादि-
सन्देहो भवत्येव । तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत्, तत्र हेतु-
र्येकेनेति । बहून् पित्रादीन् । एतदन्यतरविधिरावश्यकः ।

ततश्च शौनकः । दक्षिणं गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजो-
त्तमः । नृपो राज्यार्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः-
सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् । 'राज्यार्धं' अर्धराज्योत्पन्न-
मेकपर्यायद्रव्यं, प्रदद्यादर्धराज्योत्पन्नमेकवर्षादृतं धनमिति वृद्ध-
गौतमस्मरणेन । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात् ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्येति वृद्धगौतमस्मरणेन ॥
'सर्वस्वं' एकवर्षभृतिमन्थमिति यावत् ।

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह यौधायनः । अथ पुत्रपरि-

धकारादित्यर्थः । एकेन विज्ञातेनेत्यर्थः । बहूनि निति । ज्ञायते
प्रतिग्रहीता इत्यर्थः । ज्ञायत इति कर्तरि कट् वैठ पाठने इत्यस्मा-
ज्ज्ञानेति व्युत्पत्तेः । नाणकानामिति । मुद्राचिह्नितनिष्काणामित्यर्थः ।

यद्विधिं व्याख्यास्यामः । प्रतिग्रहीत्यनुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे
कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यश्च वेदपारगं, कुशमयं वर्हिः पर्ण
मयमिधममिधयं वन्धूनाङ्गुय-निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेश परि-
षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा यद्वेवयजनोल्लेखपभति आप्रणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समचं गत्वा मे पुत्रं-देहीति भिक्षेत । ददानीतीतर आह । तं
परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि
इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुख कृत्वा
पक्ता जुहोति यस्माद्ददाकीविशामन्यमान इति पुरोतुवाक्यमनुद्य
पक्षैवं-सुहृते जातवेद-इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्ज्ज्वा
स्त्रिष्टिहोतृमतिभिर्द्विमाघेनुवरप्रदानदक्षिणं ददाति, एते च वाससी,
एते-कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरोयभागे,
सम्भवतीति, आह स्र बौधायन इति ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिग्रही-
तस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वश्रभागित्वमिति वक्ष्यते ।

तथा मनुः । गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सतः ।
गोचरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति । एतेन दातृधने
दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिणस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोच-

गोचरिक्थ इति । यच्च जनयितुर्गोचरिक्थाप्राप्तत्वेन तत्त्वा-
ज्ञातृत्वेन च प्रतिग्रहीतुर्गोचरिक्थहारिक्थं प्रतीयते । सधेति ।—
सध्या आह सध्या वे पितृयामग्नमिति युते । मनु गोचरिक्थ-
पिण्डानां निश्चया तत्त्वतः संस्कारस्यापि निश्चितरचिता इत्या

निवृत्तिश्च भवतीत्युच्ये । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
 सस्कुर्व्यात् स्वसुताम् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना
 एव दत्तकस्य सस्कारा प्रतिगृहीता कार्या न पुनर्जनकेन कृत
 पूर्वा अपि निवर्त्तनीया । एवमेव शम जाति वीजगर्भसमुद्भव
 मिति । चित् कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि
 तद्वत् स्यात् सस्कारेर्विधिपूर्वकैरिति वचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो
 वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमा
 णाभावात् । अन्यथा अष्टौ सस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
 पिता कुर्व्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्कृमादित्यनेन पुत्रवन
 सीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चाद्युक्त असाम्प्रदायिक
 त्वात् । किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन सस्काराधिकारात् तत्
 पूर्वभाविषु सस्कारेषु प्रतिगृहीतुरनधिकार एवायाति काला-

शङ्काह गोत्रादिनिवृत्तेरेवेति । ग्रहणानन्तरमिति ।—तथाच ग्रह
 णानन्तरं तस्य पुत्रत्वादित्यभिप्रायः । अत्र हेतु प्रदर्शयति एवमेव
 इति ।—एव उक्तप्रकारगर्भाधानादिभिः 'एतं पापं 'वीजगर्भसमुद्भव'
 शुक्रशोणितसम्बन्ध गात्रव्याधिसक्रान्तिनिमित्तं, 'शम नाशं याती
 त्वर्यं । अष्टाविति ।—अष्टौ सस्कारकर्माणि । गर्भाधानमृतौ पुत्र
 सवन स्पन्दनात् पुरा । घटेष्टमे वा सीमन्त प्रसवे जातकर्म च ।
 अहन्त्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रम । घटेष्टमप्राशनं नाम चूड़ा
 कार्या यथाकुलमिति याज्ञवल्क्येऽस्तानि इत्यर्थः । 'तत्क्रमात्'
 सस्कार्यकमात् । तथाच पितृभिर्नेन सस्कारकरणे सस्कार्यपिषा
 दीना मातामहादीनाश्च देवतात्वमिति भावः । तत्पूर्वमिति ।—ग्रहणात्

भावात् । यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृता-
स्तदा वीजगर्भदोषनाशवाद्यकत्वेन क्रमात्पुरोधेन च प्रतिग्रही-
त्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्द-
त्तकपुत्रमिद्विः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति वशिष्ठस्मरणात् ।
एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यं, अन्यथा
मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्-
मिद्विरिति ।

अत्र च जनकप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि पुत्राभिवन्धने सति
दत्तकस्य द्वयामुद्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते ।
यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति “पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वैकृताः । दत्ताद्यान्तनयास्ते

पूर्वभाविन इत्यर्थः । तथाच यदि द्वितीयवर्षादि ग्रहीतव्यात्
जनकेन तस्य जातकर्मादिसंस्कारा न कृतास्तदा ते प्रतिग्रहिना
समाधेया इत्यर्थः । क्रमात्पुरोधेन चेति ।—येषाम्नु न कृता पित्रा
संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिक्षया पैत्र्यकारेण तद्वनादिति
वचनादिद्वयं ।

अत्र चेति । तथाच चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे जनक-
प्रतिग्रहीचोरुभयोरभिसन्धाने दत्तकस्य द्वयामुद्यायणत्वं नान्यचेति
भावः । पितुर्दत्तः ।—पितुर्जनकस्य इत्यर्थः । आचूडान्तं चूडा-
पत्येन्तसंस्कृत इत्यर्थः । स प्रतिग्रहीतुने पुत्र इति तस्य जनकस्य

स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतमस्कारो यदि वातीत
 गैश्व । ग्रहणे पञ्चमादृष्यात् पुत्रेष्टिं प्रथम चरेदिति ॥ तदमूलम् ।
 समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न गृहीतः
 पुत्रत्व गृहीतैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृतचूडो-
 ऽतीतपञ्चवर्षो वा याज्ञो भवति न तदास्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च
 विवृण्वन्ति तत्र । अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युप-
 नयनात् पूर्वं सकलशिशुानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं
 गृहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च ।

किन्त्वय वचनार्थः । जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं

पुत्रतां याति इत्यर्थः । अन्येति ।—तस्य विवरणं यदि स्यादिति ।
 अतीतगैश्व ।—गर्भस्थे सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्तरात् शिशुः ।
 याज्ञ अष्टादश्यादृष्यात् पोगण्डयेति शब्दात् इत्यष्टमाद्वस्य शिशु-
 त्वाभिधानात् तदतिशान्त इत्यर्थः । कृतचूडो जनकेन इत्यर्थः ।
 तथाच अस्तसंस्कारस्यापि सादृशस्य ग्रहणे न पुत्रत्वमिति भावः
 इति व्याख्यातुरभिप्रायः । अनुवादापत्तेरिति ।—तथाच गोत्रेयनेन
 कृतचूडान्तसंस्कृतस्य पुत्रत्वे निषिद्धे यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि
 वातीतगैश्व इत्यनेन कृतचूडान्तसंस्कृतस्य पुत्रत्वनिषेधे अनुवादा-
 पत्तेरित्यर्थः । ‘उपनयनात्’ उपनयनमायकालात् गर्भाष्टमाद्वत्तरात्
 इत्यर्थः । तथाच मातृजनस्य मातृजनद्वयस्यैवैवमित्यन्तं द्वाविदस्य
 मातृजनयाधिकदशमवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य मातृजनयाधिकेकादशवर्षपर्यन्तं
 पुराणदयकाल इति चेदम् । तदानीमिति ।—पञ्चवर्षानन्तरमित्यर्थः ।
 तथाच सादृशपुत्रो जनकस्य दातात् सत्वनामेन पुत्रत्वस्यापाये

निषिद्धा प्रतिपक्षीचा पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसृतम् । ततश्च
 छतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च गृहीचा चूडादिकरणात् पूर्वं
 दासत्वाच्चेपान् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् । अकृतसंस्कार-
 स्थानतीतपञ्चवर्षस्य तु परियहशास्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च विततम् ।
 अथवा जनकेन चूडान्तं संस्तुतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः
 यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरुपदिष्टः । तथा च एकस्य
 पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
 चूडाद्या इत्यतद्गुणसंस्विज्ञानवज्जग्रीहिणा द्विजातीनामुपनयन-
 स्नामः शुद्धस्य तु विवाहादिस्नामः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रये-
 वोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति

प्रतिपक्षीचुरपि पुत्रत्वाभावे अस्मै कस्यापि पुत्रो न स्यात् । नच
 ना भूदिति । पुत्रत्वाभावप्रयोजकपातित्यादिदोषाभावात् अदृष्टा-
 चंत्वापत्तेरेतदभिप्रेत्य अगधिकारापत्तेरिति ।

समते वचनाद्यं प्रदर्शयति किन्त्वयमिति । पुत्रत्वं निषिध्य, मि-
 त्तु-
 गोत्रेण या पुत्रः संस्तुतः प्रयिवीपते । आप्नुजान्तं न पुरः स
 इत्यनेन निषिध्य पुनर्वीक्षणकारः चूडादिकरणे अतद्गुणसंस्विज्ञान-
 वज्जग्रीहिणा उपनयनादिकार्ये इत्यर्थः । तत् पुत्रत्वमित्यर्थः आप्-
 नुजान्तं न पुत्र स इत्यनेन निषिद्धस्य पुरतां याति आद्यत इत्यनेन
 पुनर्विधानात् निषिद्धस्य पुनर्विधानं प्रतिप्रसृतम् । पुत्रत्वं कस्यमिति
 चूडाया इति अन्यथा दास उच्यते इत्यन्तस्य व्याख्या । यदि स्यादिति ।—
 'छतसंस्कार' छनोपनयनसंस्कार इत्यर्थः । 'यतीतस्यैव' अतिज्ञान-
 गभांष्टमाद्यादिकान् इत्यर्थः । दत्तमात्रेण परं यज्ञे सिं कुल्या-

प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् ॥ पञ्चमादयोदिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थिविप्रा-
भिप्रायं, ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति मनुवचने
तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदनर्थिनस्त्वाष्टमाब्दादिति । चत्रियादेर्युपनयनतत्तन्मुख्यकाला-
दरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि
संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् ॥ चूडायां गौणकालादरस्तु वचन-
बलादेव । पुत्रेष्टिमिति वर्णत्रयस्यैवाधिकारात् तेन पुत्रेष्टि-

दित्यत आह ग्रहणे इति । तथाच अष्टमाब्दादिमुख्यकालाभ्यन्तरे
पञ्चमाब्दानन्तरं पुत्रेष्टिपूर्वकं संग्रहणमिति तात्पर्यमिति ग्रन्थकृता-
माशयः । एकस्य पुत्रपदस्येति । न पुत्रस्येति पुत्रपदस्य चकारस्य
पुत्रतां याति चान्यत इति चकारस्य । श्रूयस्य त्विति ।—विवाहमात्रं
संस्कारं श्रूयैऽपि जमतां सदेत्यनेन तस्य विवाहरूपसंस्कारस्य
प्राधान्यादित्यर्थः । श्रूयस्य विवाहकालः षोडशवर्षोपरिविधेयः,
तथाघातविवाहः श्रूयः षोडशवर्षाभ्यन्तरमेव परिग्राह्य इति
बोध्यम् । नच षोडशादितरात् परमित्यत्रानूज्ज्भात्यैवविशेष्यमपि
व्यर्थमिति वाचं तद्विशेष्येन न्यायवर्तिनां श्रूयणां षोडशवर्षोपरि
विवाहकालः कल्प्यते, तथाहि श्रूयणां मासिकं कार्यं वपनं न्याय-
वर्तिनाम् । वैश्यवत् शौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टश्च भोजनं इति
मनुवचनात् न्यायवर्तिश्रूयणां वैश्यवत् शौचकल्पस्यैव चकारात्
वैश्यधर्मातिदेशेन उपनयनप्रसङ्गो तत्स्थाने ब्रह्मपुराणेन विवाहो
विधीयते, यथा विवाहमात्रं संस्कारं श्रूयैऽपि जमतां सदेति तत्रोप-
नयनकालश्च गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं राज्ञामेकादशे
सैके विज्ञानेने गण्यकृत्वमिति शास्त्रयुक्तोक्तः, सैके एकादशाह

पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कार-
माचादेवेति सर्व्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्व्वेषामेव प्राचां कालविशेष-
मनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतः-
सिद्धत्वात् ।

अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्र-
पुत्रत्वं निषिध्य अन्यतद्व पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनक-
प्रतिग्रहीतृसाधारण्यं सूच्यं, उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च
उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसम्भाने सति बोध्यम् । अथमेव
द्वामुध्यायणो नाम द्विपिता द्विगोचरः ।

ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । तथा ह्यारीतः । जीवति
क्षेत्रजमाहुस्तस्मात्तन्त्रग्रन्थे द्वामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात् । जीव-
त्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः । क्रियाभ्युप-
गमाच्चैवं बीजार्यं यत् प्रदीयते । तस्यैव भागिनौ दिष्टौ बीजी

इत्यनुषङ्गात् द्वादश इत्यर्थः अत्र चैतरेतरकालदर्शनात् श्रमस्याभ्युप-
नयनस्यलाभिविहितविधादस्य तथैव युक्तत्वादिति स्मार्ताः । पुत्रेष्टिपूर्व्व-
केति ।—तथाच कृतचूडस्य ग्रहणे पुत्रेष्टिः कार्य्या नास्त्यचूडस्येत्यर्थः ।
उक्तार्थस्येति ।—उपनयनादिमुख्यकालाभ्यन्तरग्रहणस्य । उक्तवच-
नेति ।—उक्तवचनस्य पितुर्गोत्रेणैत्यादिवचनस्य परव्याख्याने अथ वेति
प्रबन्धरूपे इत्यर्थः । अथमेवेति ।—द्विपिता द्विपितृक इत्यर्थः ।

क्षेत्रजस्यैवेति ।—जीवति इति ।—पक्षाविति शेषः । तदनुमत्या
अथ्येनेत्यत्र क्षेत्रजमाहुस्त्वित्यर्थः । अस्मात्तन्त्रादिति ।—क्षेत्रस्य
पतिपारतन्त्रादित्यर्थः । मृते पत्यो द्वामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात्

चेन्निक एव चेति अपुत्रवीजिचेन्निकयोर्मम चतुः तत्र वीजं
 यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः तथा अपुत्रेण पर-
 चेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृश्यो पिण्डदाता च
 धर्मत इति ॥ दत्तकस्य तु तददृष्टव्यं प्रत्युत गोचरिष्ये जनयितु-
 नं हरेद्द्विमः सुत इति प्रायुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहक-
 मेवास्तीति चेन्न, दत्तकादिष्वपि सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदु-
 च्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृता इति बोधाय-
 नदर्शनेन चेन्नजधर्मलाभात् । हे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथ-
 गनूद्दिश्य एकपिण्डे वा दावनुकीर्तयेत् प्रतिगृहीतारं चोत्पाद-
 यितारं आहूतवीयात् । पुरुषादिति साङ्ख्यायनप्रवराध्याये
 सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपिण्डकत्वसिद्धिः ॥ अतएव
 सत्याषाढोऽपि । नित्यानां द्वाप्तुय्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण
 नित्यद्वाप्तुय्यायणानां चेन्नजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा
 दत्तकादीनां द्वाप्तुय्यायणवदिति सूत्रेण तद्धर्ममतिदिशति ॥

यत्प्रभावेनागुप्तचेन्ने वीजक्षेपत्वादित्यर्थः । तस्मैति ।—भगिनौ
 स्वामिनौ विष्टौ महर्षिभिः । 'मृत्पुत्री' दायाद इत्यर्थः । एतत्तु
 उभयोरभिसन्धाने श्रेयम् । 'एकरूपा' प्रतिनिधिमुत्तत्वेन तुल्यरूपा
 इत्यर्थः । हे श्राद्धे इति ।—श्राद्धद्वयं कुर्यादित्यर्थः एकश्राद्धे प्रति-
 यक्षीतुः जनकस्य च नामोक्तिरप्य उभयोरेकैकं पिण्डं दद्यात्, एकपिण्डं
 गृह्णीत्वा उभयोर्नाम कीर्तयेदिति वार्थः, कल्पत्रयमिदं शक्ताप्रस-
 भेदेनेति श्रेयम् । गत्यैविकविकल्पेनानुष्ठानं पूर्ववत्स्वदयस्याननुष्ठान-
 कथनाप्रामाण्यापत्तेः । सामान्यत इति ।—दत्तकाद्यविशेषेणेत्यर्थः ।

विद्युतश्चैतद्भाष्यकारैः । नित्यद्वामुध्यायणप्रसङ्गे नानित्यानाह दत्त-
कादीनामिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्कारः
परिग्रहीतृचेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरवेति ॥ एत-
द्भाष्यार्थस्तु क्षेत्रजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोचभागित्व
अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोचभागित्वं न यही-
दगोचभागित्वं, यहीचा संस्कारकरणे तु उत्तरस्य । यहीतुः
पूर्वत्वात् प्रधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोचमिति ।

तथाच पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः
परपरिग्रहेणर्षेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वामुध्यायणा
भवन्तीति । 'आर्षेण' षष्ठ्युक्तेन 'परिग्रहेण' जमकयहीनोः स्त्रीका-
रेण द्वामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तम् । द्वामुध्यायणका
ये स्फुटदत्तक्रीतादयः सुताः । गोचदयेऽप्यनुदाहः शुद्धशैशिरथो
र्यथेति । नच दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि
तत्र स्वत्वानपायेन माता पिता वा दद्यातामिति दानविध्यनुप-
पत्तेरिति वाच्यम् । सामान्यं सर्वभूतिभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्वानपातापगाहनेरित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशक-
सर्वभूतोद्देशकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनो-
ऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव
दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विस्तरः ।

क्षेत्रजवदित्यादि । न यहीदगोचभागित्वमिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ
इत्युत्तरार्थः । तेनैव प्रधान्येन इत्यर्थः ।

अथ दत्तककर्त्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीत-
त्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । औरसे पुनस्तत्पत्रे तेषु ज्यैष्ठ्यं न
विद्यते । इति देवसेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् । पिण्डदोषशहरथैषां
पूर्वाभावे परः पर इति याज्ञवल्करवचनाच्च । अन्यत्र सर्वचौ-
रभवत् ।

अथाहे तु विशेषो यथा जातृकरणः । औरससेवजौ पुत्रौ
विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ।
दूतरे दशदत्तकादयः । तथा पराशरः । पितुर्गतस्य देवत्वमौर-
सस्य त्रिपौरूपम् सर्व्वचनेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं चयेऽहनीति ।
चनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । औरससेवजयोरपि सामान्योरेव
पार्वणाधिकारः । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति
जावान्नगस्थपुराणैकवाक्यत्वात् । औरससेवजयोरितिरिक्तानाम्नु
साम्निनिरग्निमाधारणानमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् । ज्ञामुय्यायण-
स्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यायनसूत्रम् । पिण्डान् यथाव-
नेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे इति । पितृभेदे
एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कर्त्तव्येदिति श्रेयः ।

अन्यत्रेति ।—मघातावरस्यादिविषयः । द्विगोत्राणां स्वभावतो
द्विगोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । पितृव्येण चैककार्य्यजाता इति ।—
अभिसन्धानाभावेन इति श्रेयः । परिगृहीतुरेव पितृव्यत्वैवेत्यर्थः ।
'एषां' पितृव्याणां, यदि स्यापितृव्याणां भाव्यासु अपत्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रवराध्याये पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति,
अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा स्विद्यं हरेद्युः, पिण्डं
तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्यात्, यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य-
वचनं, द्वे आह्वे धुर्यादेकआह्वे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा
दावनुकीर्त्तयेत्, 'प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं' आह्वतीयात्
पुरुषादिति । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव
क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च द्विपितृकत्वमित्यर्थः । अत्र आह्वभेदा-
भेदयोर्विकल्पः । न चेदं चेन्नजविषयं सत्यापादेन दत्तकादीनां
ह्यामुप्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्वर्ग्योतिदेशात् ।

तथा हारीतः । तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ
द्वा पिण्डौ निर्व्वपेत् एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः
द्वितीये पौत्रः त्रेपितृ स्त्रीन् वाचक्षाण आसन्नमादित्येके इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममर्षेण चेचिणो द्वितीयमिति द्विप-
वरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादे-

ग्रहीतुरिति ।—तस्यैव ग्रहीतुरेवेत्यर्थः । तथाच ग्रहीतुः पुत्रसङ्गावे
क्रियानियमाभावे यस्मै पुत्रं चेन्निकस्यैवेत्यर्थः । उभयो साक्षियेन
कारणत्वम् । क्रियानियमे इति ।—तथाचापत्यसङ्गावे क्रियानियमा-
भावे पुत्रः चेन्निकस्यैव न वीजिन इत्यर्थः । विकल्पो व्यवस्थितः
न त्वैच्छिकः तस्य दुरुत्वात् अज्ञातभेदेन व्यवस्था बोध्या । ग्रहीता
प्रथमं मृतः जनको जीवति इत्यर्थः । यदि जनकः मृत इति श्रद्धा
ग्रहीता जीवति । उभौ मृतौ स्यादौ जनकाय तस्य प्राधान्यादिति
भावः । सगोत्रादिति ।—चेन्निके ग्रहीत्रे प्रथमं मृतयेत्यर्थः । प्रथमं

ककस्त्रिन्नेत्र दौ दावुपल्लवयेदित्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पिता-
महपिण्डे ज्ञामुध्यायणस्य पुत्रः तृतीये प्रपितामहपिण्डे ज्ञामुध्या-
यणस्य पौत्र इति ।

यदि तु गृहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् । अथ यदि
जनकत्वादा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्गृहीत्रे
दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्रादा यो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डं श्राद्धविधानञ्च चेत्त्रिण्ये प्राक् प्रदापयेत् । बीजिने तु
ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् कश्चित् । बीजिने दद्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते ॥ उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ ततो
ददेत् । चेत्त्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते इति । एते-
नैकतरोपरतावपि द्विपिण्डकस्य पार्व्यणं दर्शितम् । तथा तुल्य-
न्यायेन मातृभेदेऽपि ज्ञामुध्यायणदत्तकस्य, पितरौ यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा ध्रुवमित्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितृणां
प्रथमं निर्द्देशस्ततः प्रतिगृहीत्री या माता तत्पितृणाम् ।

मृताय बीजिने जनकाय दद्यात् । क्षेत्री जीवति मृताय बीजिने
दद्युः पश्चात् मृते क्षेत्रिणि तस्मै अपि दद्युरित्यर्थः । उभाविति-
बीजिने जनकाय इत्यर्थः । ततो ददेत् अर्थात् पश्चात् गृहीत्रे दद्यात्
इत्यर्थः । क्षेत्रिणि गृहीतरि प्रथमं न दद्यादित्यर्थः । यदि क्षेत्रिणि
प्यादौ दत्तं स्यात् पश्चात् जनकाय दीयते तदा तत् पिण्डं जनकस्तम्बे
नोपतिष्ठते तत् श्राद्धस्यासिद्ध्या जनकत्वमिदं भवेदित्यर्थः । तथाच प्रति-
गृहीतुर्जनकस्य च क्षयादि यदा यदा ज्ञामुध्यायणेन श्राद्धं कर्तव्यं तदा तदै-
वाभयोः श्राद्धं कर्तव्यमेव, एतत्तु सामेदेव पूर्वोक्तवचनमिति तात्पर्यम् ।

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्रा एव मातुः पित्रादिपिण्डदान-
तस्य तन्मन्त्रास्वधाकरत्वादिति । एवञ्च स हि सन्तानाय पूर्वेषा-
मिति हेतुवन्निगदस्वरमान्नैकं पुत्रं दद्यादिति नियधो ज्ञामु-
ध्यायणातिरिक्तविषय सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सपिण्डम् । जनककुले अवयवान्वयेन प्रतिग्रहीतृकुले
च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुष्यं यदाह कात्याजिनिः । यावन्तः
पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः
स्वकीयैः पितृभिः सह । दाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्राश्चैकेन
तत्समम् । चतुर्थे पुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति । अग्नार्थं,
दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे
दत्तकत्वे ज्ञामुध्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा
तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनं कुर्युः । तत्र प्रतिग्रहीत्रादी-
नामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्वयः दत्तकत्वे तत्प्रति-
ग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्वयः ज्ञामुध्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्तयः
तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्तय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके
पार्ष्वणे येषां देवतात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणे, पि तेषामेव
तथात्वमिति ज्ञापितम् । दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकमपिण्डीकरणं

अवयवान्वयेनेति शुद्धदत्तकस्येत्यर्थः । जनककुले सपिण्डं गान-
पौत्रं जैषभाज इति सामान्यवाक्ये दत्तभावात् । यदाह कात्या-
जिनिरिति । अग्नौ ज्ञान्मानसमन्त्राणां दत्तकमीमांसाटीकायां
ब्रह्मम् ।

तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याश्च सह कुर्युः ।
 एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितृणां
 त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत्
 स्वपितृव्यपिण्डनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत्
 सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे
 विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय
 इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः ।
 तदेवाह तस्मादेवेति । एषा सपिण्डता । तथाच लेपभाजश्चतु-
 र्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तोपां सापिण्ड्य
 साप्तपौरुषमिति मातृपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्य-
 स्थानेन विशेषेण बाध एव ।

अतएव हारीतेन । लेपिनस्त्रीन् वाचक्ष्णः आसप्तमादि-
 त्येके इति पचान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते । तदेव संगृह्यान्वयोक्तम् ।
 दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्य स्यात्त्रिपौरुषम् । जनकस्य
 कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष-
 सापिण्ड्यारम्भधानं तत् ह्यामुद्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन
 सपिण्ड्यारम्भधानात् । शूद्रदत्तकस्य तु गोचरित्वे जनयितुं
 हरेद्दत्तमः सुतः । गोचरित्वयानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति
 मातृक्रममुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल एव सापि-
 ण्ड्यमिति ।

यत्तु बृहद्गोतमीयम् । सगोत्रेषु इता ये शूद्रदत्तक्रीतादयः

सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।
सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्र भजन्ते
परन्तु तेषु सापिण्ड्यं गोत्रपक्षे सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ
परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्तु पुत्रान्तरवत्
साप्तपौत्रसापिण्ड्यप्रशक्तौ निषेधक सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचा-
दिप्रतिषेधक वा ननु सामान्यत सापिण्ड्यनिषेधकं उक्तवचन-
जातात् ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः ।

तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौच नाख्येय
गोत्रापिण्डनिरुद्धा अशौचनिरुत्तेरर्थमिद्वधात् । द्यामुष्यायणस्य तु
समयचैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे । दत्तकस्य स्वयन्दत्त कृत्रिमः
कीर्त एव च । अपविद्धास्य ये पुत्रा भरण्यया सदैव ते । भिन्न-
गोत्राः प्रयकपिण्डाः प्रयवंगकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव
चरहाशौचस्य भागिनः ॥ पराशरः । भिन्नगोत्र सगोत्रौ वा नीत
संस्तुय चक्ष्या । जनने मरणे तस्य चरहाशौच विधीयते । तथा
शौरम वर्ज्यित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । चैत्रजादिषु पक्षेपु जातेषु

दत्तकादीनां जननमरणे त्रिपुत्रयस्य विधानां चरहाशौचमाह
ब्रह्मपुराण इति । यतस्तु चरहाशौच असापिण्डदत्तकस्य जननमर-
णधौर्घ्यं ब्रह्मपुराणे भिन्नगोत्रा एवम्पिण्डा एवम्पिण्डा असा
पिण्डा इत्यनेन तथार्थलाभात् सापिण्ड्यदत्तके तु आकाङ्क्षादुर्येन
आमाश्रसापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचवाच्ये हेतुभावात् । एवमेव वसन्ता

च मृतेषु च । अग्नौ च नु चिरात् स्यात् समानमिति निश्चयः ।
 सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनक-
 गोत्रविच्छिन्तिपूर्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्ताग्रगोत्रदत्तकाविशेषात् अग्रहा-
 ग्नौ च मुक्तं युक्तमेव । तथा दत्तके अकृतोदाहे पश्चाज्जातस्यौरसश्च
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्व विवाह-
 करणेऽपि चेति ।

ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्डविच्छेदस्य दर्शितत्वात्
 तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च ह्यामुष्यायणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः । मैवम् । असपिण्डा च या
 सातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रयस्ता द्विजातीनां दारकर्तृणि
 मैथुने । चकारात् पितुरसपिण्डा च इति मशुवचने ग्रहीतृमात्र-
 गोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितु-
 रिति पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे
 तन्निपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन कार्यते पितृसापिण्ड-

करभट्टा । भिन्नगोत्र इति । अथपि सगोत्रो वेत्यनेन सपिण्डदत्त-
 कस्य दशाहाद्यगोत्राभ्यनुष्ठानात् अन्यथा तत्र सगोत्रो वा इति न
 लिखित्वा सपिण्डो वा इत्येवावदिष्यत् । दत्तकपुत्रस्य जननादौ
 दत्तकसपिण्डानां दशाहाद्यगोत्रमेव येषां दत्तकत्वनिबन्धनं सापिण्डं
 तेषां जननमरणे परस्परं अग्रहाग्नौ च व्यवस्था अन्यथा त्रिपुरुष-
 व्यापकसपिण्डं पृथक् स्थितं स्यात् नहीदृशव्यवहारो दृश्यते । न
 परीति ।—कुलटोन्मत्तघोराश्च परिविन्दन् दूष्यतीति वचनात् ।

सगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् । - यतो विवाहे न तत् साविण्ड्य-
मुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पित्रपत्ने साप्तयोरुप-
मातामहपत्ने, पाश्र्वयोरुपपत्तिरिति न काव्यमुपपत्तिः । - तत्प्रपञ्चस्तु
तत्र तत्र वक्तव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः ।

तत्र वृहस्पतिः । एक एवौरसः पुत्रः, पित्रस्य वसुनः प्रभुः ।
श्रेष्ठाणामानुशंसार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । - श्रेष्ठाणां ये तत्रांश-
भागित्वेन निविद्धास्तेषाम् । 'आनुशंस' दया । 'प्रजीवनं'
भरणम् ।

तथा यमः । पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिरुत्तमदर्शिभिः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । स्वयमुत्पादित
स्विकी द्वितीयः चैत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जाति-
धर्मविदो विदुः । पौनर्भवस्तुर्थास्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः ।
शृष्टे च गूढोत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोद्वय
दत्तः कृत्रिम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यद्योपनयते स्वयम् ।
इत्येते सङ्करोत्पन्नाः षड्दायादवान्धवाः ॥

नारदः । औरसः चैत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानी-
नश्च सहोद्वयः गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः
कृत्रिमाश्च । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः । तेषां
षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । पूर्व्यः पूर्वः स्मृतो जेष्ठो
जघन्यो धो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसी ज्यायसोऽभवे जघन्यो यो य आप्नुयात् ॥ पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरेषां द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरसचेवजपुत्रिकापुत्र-
पौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोदृदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविह्वयतक-
चनोत्पादितानभिधाय विष्णुः । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव
दायहरः स चान्यान् विभ्रयात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेवजगूढज-
कानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृचिमस्वयन्दत्तसहोदृापविह्वानभिधाय
पिण्डोदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्त्यहराः पितुः ।
तथा । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीद्यानृक्यमर्हति । यद्वयश्चेत्तु
सदृशाः सर्वे रिक्त्यस्य भागिनः । सदृशा गुणेन औरसत्वचेवज-
त्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । यवीद्यान् न्यूनः चेवजा-
दिरित्यर्थः । तथा औरसचेवजौ पुत्रौ पितुर्नृक्यस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशः पित्ररिक्त्यांशभागिनः । दश दत्तकादयः ।
हारीतः । स्वयमुत्पादितः चेवजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रि-
कापुत्रो गूढोत्पन्नश्चेति वन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविह्वः
सहोदृः स्वयमुपागतः सहसादृष्टेत्यवन्धुदायादाः ।

मनुः । पुत्रान् द्वादश यानाह वृणां स्वायम्भुवोमनुः । तेषां
पङ्क्त्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । औरसः चेवजश्चैव दत्तः
कृचिम एव च । गूढोत्पन्नीपविह्वः दायदा वान्धवास्तु षट् ।
कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च औरसश्च
षड्दायादवान्धवाः ।

बौधायन । औरस 'पुत्रिकापुत्र' चेन्नज दत्तकचिन्मौ ।
गूढसैवापविद्धश्च रिक्त्यभाज प्रचक्षते ॥ कानीनश्च सहोदश्च
कोत पौनर्भव तथा । तथा । स्वयन्दत्त निषादश्च गोत्रभाज
प्रचक्षते ॥ एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमोरसा
दीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽग्रहरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोददत्तक
क्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परामृष्य
पुनर्वशिष्ठ । यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चिदाद्याद स्यादेते
तस्य भाग हरेयु ॥

औरसपुत्रिकापुत्रचेन्नजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोदपौनर्भ
वदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभिधाय देवज । एते द्वादश
पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजा परजाश्चैव सत्या यादृ-
च्छिकास्तथा ॥ तेषां षड्वन्मुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्यैते
पुत्रा दायजरा स्मृता । औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा धे पुत्रास्तो द्वतीयाशभागिनः । हीनास्तमुपजीवेयु
र्गामाच्छादनसम्भृता ।

कात्यायन । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे द्वतीयाशहरा स्मृता ।
सवर्णा असवर्णास्तु गामाच्छादनभागिनः ॥ चतुर्थाशहरा स्मृता
इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः ॥ वशिष्ठ । तन्मिथेत् प्रति
गृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिपद्यीतपुत्र आभ्युदयिकेषु यश्चादिषु यदि

औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ अत्र नानाविध
 मुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते वृह
 स्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्र-
 कथनञ्च असवणक्षेत्रजदत्तकादिविषयं देवलकात्यायनवचनैकवाक्य-
 त्वात् । नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावि क्षेत्रजदत्तकादीना
 मृक्यग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्विशिष्टीकृतः । दत्तक
 विषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधि
 रत्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो
 यस्य हि दत्तमः ॥ स हरेतैव तद्विक्रयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः इति
 अनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविशेषादौ । समग्रधन-
 भोक्ताभ्यादौरसोऽपि जघन्यजः ॥ त्रिभाग क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं
 पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । क्षेत्रजविषय इत्यन्ये ।
 तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य वन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्व-
 मुक्तम् तत्पुण्यवद्भेदेन समाधेयम् ॥ पितुरिव वन्धूनां सपि-
 ण्डानामपि दायहरत्वाद्धन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अवन्धु-
 दायादत्वं तेषां षड्वन्धुदायादा पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र
 पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनि-
 भेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य
 भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितं गभागित्वमवधेयम् ।

एवं धनिन पुत्रान्तरसत्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तो-
चित्तांशभागित्वं न ददसत्वे सर्वहरत्वमपीति । नच पौत्रस्य स्वपितृ-
योग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे तादृ-
शपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादत्तकपौत्र पितृव्यतुल्यमेवांश
सम्भतामिति वाच्य, पुत्रस्य दत्तकस्य चतुर्थांश, पौत्रस्य तु तृथात्वे
समानांश इति वैयर्थ्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृर्थादंशः
शास्त्रविद्वत्स्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यद्योक्तमेव साधु । एवं रीति
प्रपौत्रेयतुसर्तव्येति ।

ननु चेन्न दत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽभ-
धिकार श्रूयते । यथा चौरस्य चेन्न ज्ञेयं दत्तः कश्चिन् एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्वज्च भागार्द्धसनया इमे ॥ कानीनश्च सहोदरश्च
क्रीत, पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्भिरेव पुत्रपाण्डुलाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं
दासं राज्ये न योजयेत् ॥ तथा न चेन्न जादीं मानयान् राजा राज्ये
ऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसं तनये स्तोति ।
उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघ-

दत्तकस्येति । ग्रहीतुरोरसत्वे इत्यर्थः । स्वसमानेति ।—पुत्र पौत्र
प्रपौत्रा वा दत्तकस्वरूपं चतुर्थभागभागी चौरसवरूपं समंशो भव-
तीति तात्पर्यम् । 'पुत्रपाण्डुला' पुत्राधमा इत्यर्थः । मांशान् पापानि
काति मृशतीति क्षुत्पत्तेः । पुत्रपासना इति इत्यान्तमध्यपाठे तु स
एवार्थः प्रासनशब्देऽधमवाचीतिप्रसिद्धे । नित्यं आदं पितृणां साध-

वात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधक हि पूर्ववाक्यं
प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समयराज्यमेव विषयीकरोति,
परवचनञ्च सत्यौरस्ये चैवजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् अथ
वर्णचैवजदत्तकादिविषय वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्-
स्वीकारेऽपि नानेन वचनेन चैवजदत्तकादीनां सत्यौरस्ये स्वी-
चितांशो निषिध्यते किन्त्वौरसमस्ये तेषामभिषेक निषिध्यौरसस्य
राज्येऽभिषेकी विधीयते । तथा च चैवजदत्तकादय सामान्य-
शास्त्रप्राप्तमश्रुत्वा लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । नचैतदेव वर्चनं

येत् कुल्यदित्यर्थः । शास्त्रान्तरसङ्ग्रह इति ।—शास्त्रान्तराणां अभावे
पूर्वपूर्वध्यामिति । विशेषशास्त्रान्तु न चैवजादींस्तनयानिति । तत्-
स्वीकारेऽपि न चैवजादीनितिविशेषशास्त्रस्याप्यहेऽपि । निषिध्यते
तत्र राजा राज्येऽभिषेचयेदित्यभिषेकश्रवणात् तावन्मात्रस्य निषेध
मत्वंशनिषेध इति सात्पर्यम् । परवचनमिति ।—न चैवजादीनिति
परवचनमित्यर्थः । ननु न चैवजादींस्तनयान् इत्यत्र वचने यौरस
सत्ये दत्तकादीनामभिषेकनिषेधात् कथं समानांशनिषेधक वचनं
अश्रवणादित्याह असर्व्वेति । यदि न्यादन्यजानीये गृहीतेऽपि
सुत क्षत्रिदंशभाजं न तं कुल्योक्तानकस्य मतं हि तदिति वचनात् ।
अन्यथा पराव्याख्याने । वाक्यभेदे इति ।—चैवजादयः सत्यौरस्ये
राज्याश्रयं न प्राप्नुयुस्तदन्यधनस्यांशं प्राप्नुयुदिति वाक्यभेदे इति ।
सामान्यत इति ।—यौरसः, चैवजस्यैव दत्त उत्पन्न एव च । गृही-
तत्वेऽप्यभिषेक भागार्थास्तनया इमे इति सामान्यशास्त्रं तत्रात-
मित्यर्थः । तत्सङ्कोचकाभावादिति ।—नच न चैवजादींस्तनयानिति
वचनं तत्सङ्कोचकमिति वाच्यं तत्र राज्येऽभिषेचयेदिति अश्रवणादंश-

बाधक भिन्नविषयत्वात् । अतएव भागार्हसंनया इमे इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हस्य स्पष्टीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं, राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भावादोनान्तु पूर्वपूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभाव प्रथगभिधानसामर्थ्यादिति ।

एतावता प्रवन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन महविभागप्रकारः स तु शुद्धस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा दास्य दास्यां वा यः शुद्धस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदशमिति धर्मी व्यवस्थित इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्या शुद्धेण काम-

निवेधानयामात् । उच्यमिति ।—पौनर्भवं स्वयदस्य दास राज्ये न योजयेदिति विधानात् । अन्यथा तद्वचने वैयर्थ्यापत्ते न क्षेत्रजादी-
नित्यनेनेव तदर्थत्वाभावात् धोरससत्त्वेऽपि दत्तकादयो यथायोग्य राज्यस्य तदितरस्य वाश कर्तव्य एव राज्यनियोजनन्तु धोरसस्यैव तदभावे क्षेत्रजादिक्रमेण राज्यनियोजनं पुनस्तमान्याभावेऽपि पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभाव एव तत्र संपिच्छादीनां तदेव अन्यधनन्तु समयमेव पौनर्भावादयोऽपि प्राप्तुमशक्येव पुनत्वात् स्वर्गात्मन्य ह्यपुनर्म्येति याज्ञवल्क्यवचनादिति ।

एतावतेति । विभागप्रकारस्तु र्थांशरूप मनु जतीयांशरूप भात-
रस्त्रर्द्धभागिन इत्यनेनास्तत्वात् विधमशियत्वाभावात् । शुद्धस्य न सम्भवति विधमशियत्वादिति श्रियः । तदेव प्रतिपादयति तस्य त्विति । दासदास्यामिति दासोऽज्ञायां दास्यामित्यर्थः । दासिनेऽज्ञा तदासी या चापि दासीत्वमाप्नुयादिति स्मृते । हरेदशमिति ।—यामान्यप्रवयत् सम स्यादशुतत्वादिशेषस्येति न्यायात् समाश एव लभ्यते । अर्द्ध-

तोऽंशद्वयी भवेत् । मृते पितरि कुर्युः स्तं भ्रातरन्वर्द्धभागिनम् ।
 अभातको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्कीयेन च
 दासीपुत्रस्यापौरुषेण समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य
 तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दाडापूजायितं सति पितरि
 चैवजदत्तकादीनामौरुषेण समांशं अमतिं तु तदर्द्धांशः । अन्यथा
 यत्र च 'चैवजदत्तकादीनामौरुषचतुर्थांशित्वं' तत्र तदपेक्षया अ-

भागिनः स्वभागादर्द्धभागिनः तृतीयभागिनमित्यर्थः । दुहितृणां सुता
 दृते इति ।—दौहित्रादित्यर्थः । दुहितृणां सुतादृते इति दुहितु एवम्
 निर्देशात् तस्या अप्यधिकारः सूचितः तदधिकारात् पत्रा अपिकारो
 दण्डापूजायितो कथ्यते । अन्यथा दुहितृणां सुतादृते इति नोक्ता
 दौहित्रादित्येवावदिष्यत् इति बोध्यम् । असतीति ।—तदर्द्धांशः
 तृतीयंश इत्यर्थः । इदमतीवायुक्तं ग्रन्थस्य दास्या जातस्य चैवज
 पुत्रतयाङ्गीकर्तव्यत्वात् न दासीपुत्रतया क्रीताया विवाहिताया जातस्य
 दासीपुत्रत्वाभिधानात् कथं क्रीता तु या नारी न सा पत्रप्रभिधीयते ।
 न सा दैवे न सा पैत्रे न दास्यो तां कथयौ विदुः । क्रीता या रमिता
 मूल्ये सा दासीति निगद्यते । तस्या ये जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु
 स स्मृत इति वचनाभ्यां तथापि तस्योरखेन्तर्भावात् अन्यथा पुत्र
 दादशसत्याविरोधापत्तेः तथाचाप्य चैवजत्वेन सति पितरि पौरुष
 समांशं मृते पितरि तदर्द्धांश उक्तं सदयुक्तिवद् एव, तदभिप्रेत्य श्रद्धि
 तत्त्वे स्मार्तेयकम् । यत्तुतत्तु प्रागुक्तादियपुत्राणवचनात् कथो चैवज-
 पुत्रत्वरमनिषेधात् स च पुत्रो योगितामेव इदानीं व्यवहारोऽपि तथा
 जानोऽपि दास्यां मृत्युस्य कामोऽपि शङ्करो भवेत् । मृते पितरि कुर्युः स्तं
 भ्रातरन्वर्द्धभागिनमिति याज्ञवल्करदर्शनात् ग्रन्थानामेव तथाविधा

त्यन्तविप्रलक्ष्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महदैषम्यं स्यात् ।
एवं सत्सु चेवजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे क्लृप्ता-
धिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां
तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः ।

अतएव दत्तपुत्रे यथा जाते-कदापित्त्वीरसो भवेत् । पितु-
र्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव
घोषनोचम् । तथा शूद्रस्य तु सर्वेष्वपि नान्या भाव्योपदिश्यते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रगत भवेत् ॥ इत्यत्र वचने
शूद्राणां भाव्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्र-
गतमित्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरस
मात्रपरत्वे पूर्वेष्वेतन्नाश्रया पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।

ह्यामुष्यायणदत्तकस्य तु जनकप्रतिपक्षिचोरभयोरपुत्रत्वे सर्व-
रिक्त्यहरत्वं सत्यौरसेऽपि गृहीतस्य तु नांशहरत्वं यदनानन्तर-

यादौ जातेऽपि दत्तकमिति । अतएव प्रागुक्ततद्वपुष्यवचनमप्येतत्-
परम् । अद्यापुष्यवचनान्तु आदाविकाय दत्तायां कुमचित् पुत्रयो-
र्द्वयोः । पितुर्द्वयं चित्वा स्यात् इत्थं तच्च समिष्टिनाम् । यथा
माता द्वयोर्यच्च पितरौ द्वौ च कुमचित् । तयोः स्यात् दत्तकादौष्यं
अतश्चात्र परस्परम् इति ।

अतश्चेति । दत्तपुत्रे यथा जात इति । इदमु दत्तकस्याव्यक्त-
गुणवत्त्वे यथाजात इत्यभिधानात् यथाशब्दस्य गुणे सादृश्ये च प्रति-
बन्धव्यतिरेकमिति वात् । अन्वयात् तददौष्य इति पूर्वप्रत्योविरोधात्
इति बोध्यम् । दामुष्याप्येति । सर्वेति ।—पूर्वभावे पर पर इति

मौरमोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसाङ्गहरत्वं यहीतुरसाधारण
 दत्तकस्य घादृशोऽंशः शास्त्रीयः तदङ्गहरत्वञ्चेति । यदाह प्रवरा
 ध्याय । यद्येषां स्वासु भाव्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं
 हरेयुरिति । तथा नारदः । ह्यासुव्यायणका दद्युर्वाभ्यां पिच्छो
 दके पृथक् । रिक्थादङ्गांशमादद्युर्वीजलेत्रिकयोस्तथेति । बीज
 चेत्रिकपदयोर्जनकप्रतियहीतुभयोपलक्षकत्वं प्रगैवाभिहितम् ।

अथान्धपङ्क्तुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसत्वेन

वधनात् इति शेषः । यद्व्यायणान्तरमिति चौरसेत्यतौ जनकग्रहीतो-
 रभयोरिति । शेषः । जनकधन इति ।—तदौरसाङ्गहरत्वं चौरस-
 तृतीयांशहरत्वमित्यर्थः । यहीतुरिति ।—यादृशोऽंशो गुणवतां तृती-
 यांशरूपं निर्गुणानां चतुर्थींशरूपो वा तदङ्गहरत्वं गुणवत्पक्षे चौरस
 यथांशहरत्वं निर्गुणविषये चौरसाष्टमांशहरत्वमित्यर्थः । युक्तञ्चेत्तत्
 द्यामुव्यायणग्रहणान्तरमौरसेत्यतौ तेनेव यहीतुः सकलाङ्गदेहिक
 क्रियासम्पादनेन द्यामुव्यायणस्य यहीतुर्जनकस्य—यैर्देहिकक्रिया
 नधिकारिण उपकारकत्वाभावात् अङ्गदत्तकस्य यहीतुः आङ्गाद्यैर्दे-
 हिकक्रियाधिकारिणो विप्रकृतत्वेन तस्मादपि पित्रधनन्यूनांश
 ग्रहणम्यौचित्यात् विधमश्लेषत्वाभावात् इति । उत्पन्ने चौरसे पुत्रे
 तृतीयांशहरताः स्मृता इति कात्यायनीयात् चतुर्थींशहरताः स्मृता इति
 कात्यायनीयतृतीयपरम्पराठान्तरेण । प्रमाणात्तदं दर्शयति यदा
 हेति । यदा जनकप्रतियहीतृणां वङ्गवधनानु अस्तिभेदात् रिक्थं
 हरेयुः सर्वमिति शेषः । विशेषाश्रयवादिति भावः । प्रमाणात्तदं
 दर्शयति तथेति । अङ्गांश तृतीयांशमित्यर्थः ।

अथोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तदगृहीतदत्तकपुत्रादिः पिता-
महधनाधिकारः किन्तुभरणमात्रम्, अन्वादिभार्याणां भरण-
विधानेन तद्भरणस्य दण्डापपादितत्वात् । तथाहि अन्धपद्मा-
दीननाधिकारिपुत्रानभिधायाह औरसाः क्षेत्रजाल्लेपां निर्दोषा
भागहारिणः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुदत्तवः ।
सताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात् कृता इति । एवं गृहणा-
नन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीत-
स्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि
नांशभागित्वमित्याह । तस्मिन् जाते सुते दत्ते न ह्यते च विधा-
नके । तत् खै तस्यैव वित्तस्य धः स्वामी पितुरश्रया । तथा

प्रकरणान्तरं दर्शयति अथेति । अथां स्त्रीवादोनामित्यर्थः । स्त्रीवस्य
क्षेत्रजा अन्येषां औरसाः क्षेत्रजाश्च सम्भवन्तीत्यर्थः । औरसक्षेत्रज-
गृहणात् तदगृहीतदत्तकादीनां नाधिकार इति सूचितम् अथां पुत्रिका-
पुत्रस्य तेजनाधिकारो भवत्येव । तस्या औरसतुल्यत्वादिति भाव्यम् ।
प्रभर्त्तव्या इत्यनेनासां चतुर्थान्शदानं नास्तीति प्रतिपादितम् । नांश-
भागित्वमिति ।—पुत्रत्वाभावादिनि शेषः । पुत्रत्वपक्षे औरसभाव-
स्यापि विशेषणत्वादिति भावः । विधानं विनेति ।—शैलकवशि-
ष्टान्यतमेरक्तविधानं विनेत्यर्थः । नांशेति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः ।
विधानस्यापि पुत्रत्वपक्षे हेतुत्वादिति भावः । तस्मिन् इति ।—तस्मिन्
औरसे सति दत्ते सुते जाते इत्यन्यथा, विधानके विधाने न ह्यते दत्ते
इत्यनुप्रसज्यते, विधानं विना परिगृहीते दत्तके इत्यर्थः । तत् समिति ।—
धः पितुर्वित्तस्य अश्रया कृतात् स्वामी पुत्रत्वेन इत्यर्थः औरसः कृत-

मनुः । संविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनमिति । अन्यजातीयदत्तक-
स्यापि नांशभागित्वमित्याह यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि
सुतः कचित् । अश्वभाजं न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत् ।
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तरः ।

रम्येषा चन्द्रिका दत्तपद्धतेर्दशिका लघु ।

मनोरमा सन्निवेशैरङ्गिणां धर्मतारणिः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीकृतेरक्षता दत्तकचन्द्रिका समाप्ता ।

विधानको दत्तकादिषु इति यावत् । तस्यैव सौदस्य कृतविधानक-
दत्तकादेशे तद्धनं स्वः स्वत्वास्पदीभूतं भवतीति शेषः । मनुविरिति ।
विवाहविधिरिति ।—कर्त्ता सधनव्ययेन विवाहनीय इत्यर्थः । वि-
वाहविधिभाजमित्युपलक्षणं यासाच्छादनभाजमपि कुर्यात् सर्वेषा-
मपि तु न्याय्य दातुं शक्या मनीषिणः । यासाच्छादनमत्यन्तं यतितौ-
ह्यदद्भवेदित्यस्य समानन्यायत्वात् । अपरस्य विशेषोऽश्नत्कृतायां
दत्तकमीमांसाटीकायां द्रष्टव्य इति । सुत इत्यनेन तस्य पुत्रत्वमुत्पद्यत
एव किन्तु याज्ञवल्क्यैर्देहिकक्रियाधिकारित्वाभावेनोपकाराभावात्
नांशभागित्वम् उपकारस्य घनाधिकारप्रयोजकत्वादिति भावः । अंश-
भाजमित्यनेन यासाच्छादनदानमस्यैवेति सूचितं पूर्वोक्तवचनाच्चेति ।

रम्येति । यया चन्द्रिका मतस्मृतिरूपा रम्या रमणीया इत्यर्थः ।
रमणीयत्वे हेतुमाह दत्तेति । दत्तपद्धतेर्दत्तकविधानपद्यस्य लघु शीघ्रं
दशिका प्रकाशिका इत्यर्थः । अन्यचन्द्रिका विषयेन दशिका इत्यन्तं
लघु दशिका इति भावः । 'सन्निवेशैः' सम्यगभिनिवेशैः । 'रङ्गिणां'

उत्साहिना । 'मनोरमा' चित्ताकर्षिणी । 'धर्मसारणि' दत्तकविषयक-
धर्मस्य उद्धारिणी इत्यर्थः । श्रीरघुमणिविद्याभूषणछातिरियम् इति
प्रसिद्धिं व्यस्मिन् श्लोके तन्नामोत्कीर्तनप्रसिद्धिश्च । प्रथमपरमप्रथ-
माक्षरद्वितीयशेषाक्षरतृतीयप्रथमचतुर्थशेषाक्षरैः रघुमणिरिति ना-
मोद्धृतश्च इदमस्मभ्यं न रोचते इति । ।

क यस्य सुदुरूहशक्यघटितस्वार्थं गुह्यं सर्वथा

टीका त्वर्थविसंयुक्ता कथनं मे वाक्यप्रलापोपमा ।

सद्भिः कौतुकमुद्भूतं किमिति सा नो दृश्यते सादरं

तेनैवार्थवती छातिर्मम भवेत् प्रार्थ्यं विदां बोध्यम् ॥

इति श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिविरचिता दत्तकचन्द्रिकाया वाच-

संवाधनी नाम टीका समाप्ता ।



সঙ্কীর্ণনের নিমিত্ত বিজ্ঞাতীয় পুত্রও গ্রহণ করিতে পারে কিন্তু ঐ পুত্র গ্রহীতার, ধনাদিকারী ও শ্রাদ্ধাদিকারী হইতে পাবে না কেবল আগ্নীহোত্রে পাইতে পারিবে ৩।১১। ৩।

ব্রাহ্মণের আদিপুরুষকে গোত্র বলে এইনিমিত্ত ক্ষত্রিয়াদির তাহা সম্ভব হয় না বটে তথাপি পুত্রোহিতের গোত্রই তাহা-
দিগের গোত্র ৩।১০। আগ্নয়নপিত্তেও মধো ভাতপুত্রকে অগ্নে
মইবে তৎসম্বন্ধে অশ্রুপুত্রগ্রহণ নিষিদ্ধ, গৃহীত হইলে অনিদ্ধ নহে
বটে কিন্তু তজ্জন্য গ্রহীতা পাপী হয় এবং সেই পুত্রও প্রশস্ত হইবে
না ৩।১৫। অন্য পুত্রগ্রহণের ন্যায় ভাতপুত্র-গ্রহণবিষয়েও
বিধানের আবশ্যক তদ্ব্যতিরেকে পুত্রহসিক্তি হয় না ৩।৭। ৩।
অপুত্রা স্ত্রী নপত্নীপুত্রনশ্বে দত্তকাস্তর গ্রহণ করিতে পাবে না
করিলে, অনিদ্ধ ৯।২। অকৃতদার এবং বিবাহোত্তর
মাহার স্ত্রীবিয়োগ হইয়াছে তাহারাও দত্তকগ্রহণ করিতে পারে
৯।১০। বহুপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে কিন্তু ঐপু-
ত্রক ব্যক্তি ও একপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পাবে না
একপুত্রক ব্যক্তি ঐ পুত্রকে দ্ব্যামুখ্যায়ণ করিতে পারে ৩।১৪।
কিন্তু যে কোন ব্যক্তি হউক, স্তোম্যপুত্র দান করিতে পারে
না দান করিলে তাহা অনিদ্ধ। কারণ স্তোম্যপুত্র শ্রাদ্ধাদি-
করণে মুখ্য হয়। তর্জার অনুমতিতে স্ত্রীলোকও পুত্র দান
করিতে পাবে। পতি দূরস্থ থাকিলে কিংবা পতির মৃত্যুতে
স্বামী বিনা অনুমতিতেও পুত্রদান করিতে পারে ১০।১২।

পুত্রগ্রহণকালে রাজা এবং জাতিবর্গকে ব্যবহারসৌকর্যের
নিমিত্ত জানাইতে হইবে ১০।১৩। রাজা দূরে থাকিলে
অন্ততঃ আমদানীকে জানাইবে। কোন কারণবশতঃ রাজা

এবং জ্ঞাতিকে জানান না হইলেও। পুত্রদ্বৈব অসিদ্ধি হয় না। শূদ্র দৌহিত্র ও ভাগিনেয়কে দত্তক করিতে পারে কিন্তু ভ্রাতৃগাঙ্গি পাবে না ৩৮। যাহার পাতাতে নিয়োগ দ্বারা পুত্রোৎপত্তি করিতে পারে এমন মপিওনস্তানকে নেকুল বর্ণই দত্তক করিতে পারে বিরুদ্ধসম্পর্কীয় সন্তানকে কেহ দত্তক করিতে পারে না ১০। ১১। শৌনকবিশিষ্টাছুক্ত যে কোন বিধানে পুত্রগ্রহণ করিলে পুত্রহসিদ্ধি হয় ১২। ৯। ঐহীতা যদি ভ্রাতৃগ্রহণ হয় তবে আচার্য্যকে বধাশক্তি দক্ষিণা দিবে ১২। ১০। রাজা সমুদয়রাজ্যে একবৎসরের যত কর আদায় হয় তাহার অর্দ্ধেক দক্ষিণা দিবে ১২। ১২। বৈশ্যের মুখ্যকল্প তিনশত সুবর্ণদক্ষিণা, মধ্যমকল্প তিন শত রৌপ্যমুদ্রা দক্ষিণা, ন্যূনকল্প ৩০০ পয়সা দক্ষিণা এবং শূদ্রের একবর্ষের বেতন ১২। ১৭। অসমর্থ হইলে নকলেই শস্ত্যানুগারে দক্ষিণা দিবে। তিস্তিরিশাখিবা বোধায়নোক্তবিধানদ্বারা পুত্র গ্রহণ করিবে ১২। ১৮। উক্ত শাস্ত্রীয় বিধান ব্যতিবেকে গৃহীত পুত্র নিদ্ধ হইবে না কেবল-মাত্র ঐশাঙ্খাদিনভাগী ও বিবাহযোগ্য হইবেক ১৩। ১৪।

ঐহণেব পরকণেই ঐহীতার পুত্রহসিদ্ধি হয় এক্ষণ্ড ঐহণেব পূর্বে জনক যে নকুল সংস্কার করিয়া থাকেন সে নকুল সংস্কার ঐহীতাকে করিতে হইবে না অবশিষ্ট সংস্কারমাত্র করিতে হইবে ১৪। ১৬। সংস্কার শব্দবিশুদ্ধিজনকব্যাপার এক্ষণ্ড যদি জনক পূর্বকর্তব্য সংস্কার সম্পাদন না করিয়া থাকেন ঐহীতা সে নকুল সংস্কার সমাধা করিবেন ১৫। ২।

উপনয়নমাত্র সংস্কারেও পুত্রহসিদ্ধি হয়। শূদ্রের বিবাহ মাত্র সংস্কারেই পুত্রহসিদ্ধি। উপনয়নমাত্র সংস্কারে যে

পুত্রত্ব হয় ১৫। ৩। তাহা ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে
 ১৫। ৫। পুত্র পবিত্রত্ববিষয়ে উপনয়নের, মুখ্য কালই ধৰিতে
 হইবে অর্থাৎ ব্রাহ্মণের গর্ভাষ্টমবর্ষে ক্ষত্রিয়ের গর্ভৈকাদশে
 বৈশ্যের গর্ভদ্বাদশে। ইহার পবে অসংস্কৃত পুত্রগ্রহণ কবিলেও
 পুত্রতা সিদ্ধ নহে। কৃতচুড়পুত্র গ্রহণ বনিত্তে হইলে পুত্রোষ্টির
 আবশ্যকতা অকৃতচুড় গ্রহণে পুত্রোষ্টির আবশ্যকতা নাই।
 পুত্রোষ্টি কেবল ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে বিহিত ১৮। ৭।
 সূতরাং শূদ্রের পক্ষে সংস্কারশাস্ত্রেই পুত্রত্ব সিদ্ধি ১৮। ৮।।
 শূদ্র অকৃতদাব ষোড়শবর্ষীয় বালককেও দত্তক কবিত্তে পারে
 তাহার পবে গ্রহণ কবিত্তে পারে না। ১৭। ১।

কৃতচুড় পুত্র গ্রহণে 'এপুত্র আ'দিগেব উভয়েবই পুত্র হইবে'
 যদি একপ অভিসন্ধি থাকে তবে ঐ পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইবে
 অভিসন্ধি থাকিলেও অকৃতচুড় পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইতে
 পারে না।

দত্তককর্তৃকশ্রাদ্ধনির্ঘ্য।

১৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর ঔবস উৎপন্ন হইলে গ্রহীতার আদ্যাাদি
 নপিত্তীকরণান্ত ষোড়শপ্রকান শ্রাদ্ধে ঐ ঔবসেবই অধিকার
 ভৎসন্তে দত্তকেব অধিকার হয় না ২২। ৩। অন্য সকল
 একাব শ্রাদ্ধে ঔবস ও দত্তক উভয়েবই অধিকার হয়
 ২২। ৬। ক্ষমাহে অর্থাৎ দ্রুততিথিতে গাথিক ঔবস ও ক্ষেত্রজ
 পুত্রই পার্জণ কবিবেক ২২। ৭। অন্যপুত্র একোদ্বিষ্টবিধানে
 শ্রাদ্ধ করিবেক। নিরগ্রিব সর্গদাই একোদ্বিষ্টবিধানে শ্রাদ্ধ
 ব্যবস্থা ২২। ১০। গ্রহীত্ৰীমাতার পিতাদি শুদ্ধ দত্তকের

সাত্তামহাদি হইবে । ২২ । ১৭ । দ্যামুখ্যায়ণেব গ্রহীত্ৰীসাত্তাম
পিজাদি এবং জননীব পিজাদি সাত্তামহাদি হইবে । অক্লান্ত
দার এবং বিবাহানন্তর যাহাব স্ত্রী মবিয়াছে তদ্বাহীত
দত্তকের সাত্তামহ পক্ষ থাকিবে না ।

দত্তক সাপিণ্ড-নির্ণয় ।

জনককূলে অবয়বায়নসাপিণ্ড গ্রহীতৃপক্ষে পিতৃদানস্বত্বে
ত্রৈপুরুষিকসাপিণ্ড অর্থাৎ গ্রহীতাব পিতামহেব পিতামহ
প্রভৃতি পুরুষত্রে সাপিণ্ডানিহিত্তি । ২৫ । ৫ ।

দত্তকের অশৌচনির্ণয় ।

জনককূলের জননমরণে দত্তকেব অশৌচ হয় না ।
২৭ । ১০ । এবং জনকাদিবও তজ্জপ । দ্যামুখ্যায়ণ দত্তকের
উভয়কূলে অশৌচ হইবে ২৭ । ১১ । সুগোত্রসপিণ্ড দত্তকেব
গ্রহীতাব মরণে সামান্ত সাপিণ্ডানিমিত্ত দশরাত্র্যশৌচ হইবে ।
কারণ সপিণ্ডদত্তকে কি অশৌচ হইবে এমন আকাঙ্ক্ষা হয় না
এজন্য সানান্য সাপিণ্ডানিমিত্ত দশবাত্র্যশৌচ না হইবাব
কোন সম্ভাবনা নাই । অন্যত্র ত্রিবাত্র্যশৌচ । দত্তকের
জননমরণে দত্তজননাদিকালভেদে অশৌচভেদ হইবে না ।
২৮ । ২ । দত্তকেব মরণমাত্রেই ত্রিবাত্র্যশৌচ হইবে ।
দত্তকগ্রহণেব পব যদি ষ্ট্রনস্পৃশ্য জন্মে তবে ঐ দ্যোষ্ঠদত্তক
ধাকিতেও যদি বয়ঃকনিষ্ঠ ষ্ট্রবস বিবাহাদি করে তবে দ্যোষ্ঠ
কনিষ্ঠেব পববিবেদনাদিনিমিত্ত দোষ হইবে না ২৮ । ৫ ।
দত্তকের জনক পক্ষে সপ্তপুত্র এবং সাত্তামহপক্ষে পাঁচপুত্র
সপিণ্ড বিবাহবিষয়ে ত্যাজ্য হইবেক ২৯ । ২ ।

দত্তকের ধনবিভাগব্যবস্থা ১২১।৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর যদি ঔরসপুত্র জন্মে তবে গুণবান দত্তক-
 তৃতীয়ভাগ এবং নিগুণ দত্তক চতুর্থভাগ পাইবে ৩২।৭। দত্তক-
 যেমন পিতার ধনে অধিকারী তদ্রূপ পিতামহাদি এবং মাতা-
 মহাদি বন্ধুর ধনেও অধিকারী হয় ৩২।১৮। ইহা দত্তক-
 চন্দ্রিকার মতে বোধ হয় বটে কিন্তু অনেক মুনিবচনে বদ্যাপি
 পূর্বষট্ঠকমধ্যে দত্তকের গণনা করেন নাই তথাপি সকল স্মৃতি
 হইতে অনুস্মৃতির প্রাধান্য নহু পূর্বষট্ঠক মধ্যে দত্তকের গ্রহণ
 করিয়াছেন এবিধায় নিবন্ধুরা এই ব্যবস্থা স্থির করিয়াছেন যে
 দত্তক সগোত্রবন্ধুর ধন পাইতে পারিবেন ভিন্নগোত্রবন্ধু মাতা-
 মহাদির ধনে অধিকারী হইবেন না। তদনুসারে আদালত
 পর্য্যন্তও এই ব্যবস্থা চলিতেছে এবং এক্ষণে মীমাংসায় সকল
 বচনের সমাধাও হইয়া উঠে যে, যে যে মুনি দত্তককে বন্ধুদায়াদ
 বলেন নাই সে বন্ধু অসগোত্রবন্ধু অর্থাৎ মাতামহাদিরূপ বন্ধু
 জানিবে। আর যে যে মুনি বন্ধুদায়াদ রূপে দত্তককোপরি-
 গণিত করিয়াছেন সে সগোত্রবন্ধু পিতামহজ্যেষ্ঠভ্রাতৃ
 জানিবে ইহার প্রমাণ ২১৪ পৃষ্ঠা নহু সংহিতায় ১৫৮ সংখ্যক
 শ্লোকের টীকায় দৃষ্টি করিলে পাইবে। পিতৃধনে হউক বা
 পিতামহাদিধনেই হউক দত্তক পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র আপন
 যোগ্যাংশ অর্থাৎ তৃতীয় বা চতুর্থ অংশ মাত্র পাইবে ৩৩।১৩০।
 ঔরসপুত্র পৌত্র প্রপৌত্রের নমানাধিকারী হইতে পারিবে না
 ৩২।৩১। ঔরসসন্তেও দত্তক রাজ্যের যোগ্যাংশ পাইতে
 পারিবে বটে কিন্তু রাজ্য নিম্নোক্তনে অধিকারী হইতে পারি-

বেক না ৩৩। ৭। তাহাতে কেবল ঔবসেবই অধিকার।
 দত্তকের তৃতীয়াংশ চতুর্থাংশ শাইবার যে ব্যবস্থা সে কেবল
 ব্রাহ্মণাদিবর্ণত্রয়েব পক্ষে জানিবে। শূদ্রের পক্ষে নহে।
 পিতার সঙ্গে শূদ্রের দাসীপুত্র ঔবসপুত্রের তুল্যাংশ পায়
 ৩৫। ৭। পিতার সবগোত্তর দাসীপুত্র ঔবসের তৃতীয়াংশ
 পায় ৩৬। ৬। ঔবসপুত্র না থাকিলে দাসীপুত্র, স্ত্রী, কন্যা
 দৌহিত্রসঙ্গে ক্রমে তাহাদিগের তুল্যাংশী হয় ৩৭। ১।
 এই নিমিত্ত ঔবসসঙ্গে পিতার জীবদ্দশায় দত্তক ঔবসের তুল্যা
 ভাগ পাইবে তদভাবে ঔবসের তৃতীয় ভাগ পাইবেক। যদি
 জনক গ্রহীতাব ঔবস না থাকে তবে দ্ব্যামুখ্যায়ণ দত্তক সন্ত
 ধনে অধিদাসী হয় ৩৭। ১২। ঔবসসঙ্গে গৃহীতদত্তক অধিকারী
 নয় ৩৭। ১৩। গ্রহণের পর উভয়ের ঔবস অগ্নিলে জনকের
 ধনে ঐ দত্তক ঔবসের তৃতীয়াংশভাগী হয় ৩৮। ১। আশ
 গ্রহীতাব ধনে গুণবান্ দত্তকের বষ্ঠাংশভাগিহ নিষ্ঠূর্ণদত্তকের
 অষ্টমাংশভাগিহ ৩৮। ২। অক্ষ, পক্ষ প্রভৃতি অনধিকারী
 পুত্রের ঔবস, ক্ষেত্রজ পুত্রই পিতৃগহাদিন ধনে অধিকারী
 হয়। উহাদিগের গৃহীত দত্তকাদি পুত্র অধিকারী নহে
 ৩৮। ৭। অক্ষাদির ভাৰ্য্যা ভক্তাস্থাদন পাইবে ৩৯। ৫।
 কন্যাবা বিবাহপক্ষ্য গোমাস্থাদন পাইবেক ৪০। ৬। অক্ষ
 প্রভৃতি পর্য্যাস্ত পুত্র থাকিতেও দত্তক পুত্র করিতে পারে।
 কারণ পিতৃগহাদি দান জন্য পুত্রগ্রহণ বনিবার আবশ্যক,
 অক্ষাদিপুত্রের পিতৃগহাদানে অধিকার নাই।

দত্তকগ্রহণপ্রয়োগঃ ।



গ্রহণাৎ পূৰ্ণদিনে কৃতোপবাগঃ পনদিনে কৃতনিত্য-
 ক্রিয়ো যজমানঃ কুশহস্ত আচম্য বিষ্ণুং স্তুত্বা নাবায়ণায়
 গন্ধপুষ্পং দত্তা অস্তিবাচনং কুৰ্ব্বাৎ । ওঁ কর্তব্যোহস্মিন্ পুত্র-
 ঐতিগ্রহবর্ষনি ওঁ পুণ্যাহং ভবন্তো ক্রবন্ত । ওঁ পুণ্যাহং ইতি
 ঐতিবচনং ব্রাহ্মণঃ ত্রিঃ ক্রবাৎ । এবং ঋদিং অস্তিক । ঐতি-
 বচনে তু ঋক্যতাৎ । অস্তীতি ত্রিঃ ক্রবাৎ । শূদ্রস্ত বেবলং অস্তি
 ভবন্তো ক্রবন্ত ইত্যেবং ক্রবাৎ । ব্রাহ্মণঃ অস্তীতি ঐতিবচনং
 বদেৎ । ততঃ নাসবেদী ব্রাহ্মণঃ ওঁ অস্তি সোমোহয়ং সূতঃ
 পিবন্তোহস্মা নরুতঃ উতোন্য বাজোহস্মিনা আদিত্যং বিষ্ণুং
 সূর্য্যং ব্রহ্মাণঞ্চব্রহ্মপতিং ওঁ অস্তি ৩ । যজুর্বেদী তু অস্তি ন
 ইন্দ্রো ব্রহ্মজনা অস্তি নঃ পুত্রা বিশ্বদেবাঃ অস্তি ন ঠার্কোহনিত্যে-
 ননিঃ অস্তি নো ব্রহ্মপতির্দধাতু ওঁ অস্তি ৩ । ইতি পঠিত্বা
 কৃতান্ বিবিরেৎ । ততঃ ব্রতাপ্রলিঃ । ওঁ সূর্য্যঃ সোমো নমঃ
 কালঃ নক্ষত্র ভূতান্যাহকপা পবনোদিবপতির্ভূমিনাকাসাং
 ঋচনানরা ব্রাহ্মা শাননমাহার্য কল্পধনিহ বহ্নিধিৎ ।
 ততঃ এতে গন্ধপুষ্পে ওঁ আদিত্যাদিনবগ্রহেভ্যো নমঃ
 এতং গণেশাদিপঞ্চদেবতা ইন্দ্রাদিদিবপালান্ গুরূং ব্রাহ্মণান্
 পুজয়েৎ । ততঃ নরুতং সূর্য্যাত্ । ত্রিবিম্ববোক্তংসদস্য অনুকে
 নাসি অনুকে পক্ষে অনুকতিণৌ অনুকশোভঃ ত্রিঅনুকদেববর্ষা
 (শূদ্রস্ত) অনুক দাগঃ অপ্রতাহশ্যযুক্তপৈতৃক-ক্ষণাপাক-

পুমানবকজ্ঞাপনং। অগ্নিবশবল্যোত্যর্থঃ। অগ্নিবশবল্যার্থঃ
 মনু ব্রহ্মস্পতি-বশিষ্ঠ-শৌনক-পরাশরাদিঋষিবা ক্যাবুগ্গাবেণ স্ব-
 শাখোক্তবিধিনা পুত্রপ্রতিগ্রহমহং করিষ্যে ইতি মঙ্গল্য
 তৎ সূক্তং পঠেৎ। যথা গামবেদী তু দেবো বো জবিগোদা
 পূর্ণা বিবষ্টানিচৎ উবা সিঞ্চধমুপবা প্রাণুধমাদিধো দেবো
 হতে। যজুর্বেদী তু ওঁ বহাএতো দূবমুদেতি দৈবং তদুশুপ্ত
 তথৈবেতি দ্ববং গমং জ্যোতিবাং জ্যোতিরেকং তন্মে মনঃ
 শিবমকল্পমস্ত। মঙ্গল্যিভার্থাঃ সিদ্ধাঃ মন্ত মনোবথাঃ। যজুর্গাং
 বুদ্ধিনাশায় সিদ্ধানামুদযাগ চ। অগ্ন্যবন্তঃ শুভাগ ভবতু। ততঃ
 সর্গবিশ্ববিঘাতার্থং গণপতিং পাদ্যাদিভিঃ সম্পূজ্য ব্রাহ্মণং
 হোতারং আচার্য্যং সদস্যঞ্চ ব্রহ্মণং।

কর্তা, ওঁ গাধু ভবানাস্তাং। ব্রাহ্মণঃ ওঁ গাধহমানে।
 কর্তা, ওঁ অর্চয়িষ্যামো ভবন্তং, ব্রাহ্মণঃ ওঁ অর্চয়। ততো
 বস্ত্রাণকারাদিভিঃ চুর্কাকঠৈর্ দক্ষিণং জানুং প্রাণুং বিষ্ণুরোং
 তৎসদস্য অমুকে মাসি অমুকে পক্ষে অমুকতিথৌ মৎসক্লিত
 শৌনকাহু্যক্তবিধিনা পুত্রগ্রহণকর্ম্মনি ব্রহ্মকর্ম্মকরণায় অমুক
 গোত্রং অমুকদেবশর্ম্মাণং এতিঃ পাদ্যাদিভিবভার্য্য ভবন্ত-
 মহং ব্রণে। ব্রাহ্মণঃ ওঁ ব্রতোহস্মি (কর্তা) বাধাবিহিতং ব্রহ্মকর্ম্ম
 কুরু। ব্রাহ্মণঃ ওঁ যথাজ্ঞানং কবনাদি। এতং হোতাদিকং
 ববয়েৎ। ততো ততো বেদ্যপনি উপবিশ্ত পঞ্চগব্যং শৌর্য্যেৎ।

তত্র সামবেদী তু। গায়ত্র্যা গোমুতং। গাবশ্চেচুদ্যাগন্তব
 ইতি গোমযৎ। গব্য সুনোহবাগুনোতি দুদৎ। দদিকারু ইতি
 দধি। হতবতীতি হতং। ঘোরাপ ইতি বৃশোদকং।

যজুর্বেদী তু গায়ত্র্যা গোমুতং। ওঁ গাধহমানে চুর্কাকঠাং

নিত্যপুষ্ঠাং কনীষীণীং ঈশ্বরীং সৰ্গভূতানাং তামিহোপ-
 স্রযে শ্রিয়ং । ইতি গোময়ং । ওঁ আপ্যায়ন্তু সমেতু তে বিশ্বতঃ
 সোন বৃষ্ঠং ভবাবাজন্ত নদথে । ইতি দুগ্ধং । ওঁ দধি-
 ক্রাব্রোহকার্ষ্যং জিষ্ণোবশ্বস্ত বাজিনঃ স্রবতিনোমুখাবনং ঐশ-
 তামুংসি তার্ষং । ইতি দধি । ওঁ তেজোগি শুক্রমশ্রামৃতমনি ।
 ধামনামাগি শ্রিয়ং দেবানামনামৃষ্টং দেবযজ্ঞনং । ইতি দ্ব্যতং ।
 ওঁ দেবস্ত ত্বা নবিতুঃ প্রানবেশিনো বর্ষভভ্যাং পুষ্যোঃ হস্তাভ্যা-
 নাদদে ইতি কুশোদকং ।

ইত্যাदिना पक्षगव्यं शोधयित्वा प्रणवेण सर्गमेवीकृत्वा
 वेदीं शोधयेदनेन मन्त्रेण ओँ वेद्यावेदिः नमाप्यातेवर्हिषा-
 वर्हिविन्दिषम् । यूपेन नूप आप्यायते अणीतोहमिवग्निना ।
 ततो वेद्याः उपरि चम्रातपं वधीद्यादनेन मन्त्रेण ओँ उर्ध्वैषण
 उतये तर्छादेवो नः सविता ॥ उर्ध्वोवाजस्त नवितो
 वदेष्टिभिर्वागाभिर्विह्वयामहे ॥ ततो वेद्याः पूर्वे पक्-
 षटानां नोप्य नद्रेनाच्छाद्य मध्यक्ते तुर्ध्वदिश्या घटे स्थापयेत् ॥
 यथा ओँ भुवनि भुनिवस्तोति मन्त्रेण भुनिः । ओँ धाम्नमनीति
 मन्त्रेण धाम्नः । ओँ आक्षिप्रकलसमिति मन्त्रेण कलः । ओँ
 धमनागेति मन्त्रेण पल्लवः । ओँ याः कलिनीविति मन्त्रेण कलः ।
 ओँ सिंहेन विवेति मन्त्रेण सिंहूतः । ओँ वक्रगन्योस्तुतन-
 मनीति इति मन्त्रेण क्रमः । ओँ शिष्टते इति मन्त्रेण पुष्पं
 गर्जतीपोस्तव वानि सर्गमेवनमस्मिन् । इत्यं घटे सप्तराष्ट्र
 तिष्ठ देव गणैः सह ओँ शिरोऽवनीडमश्वोर्ध्वं पृथुर्ध्वं
 नाहर्षन्मृगमश्वमश्वे प्रवीयवाहन । ओँ स्वांश्चीं शिरो-
 ऽव इति शिरीकरणं ॥ ततो वेद्यां स्थाने शक्ति कलसमारोप्य

তত্র পঞ্চবছানি নিঃক্ষিপ্য বস্ত্রযুগ্মেনাচ্ছাদ্য দধ্যাক্তেন ভূষয়িত্বা
 ও বরাণশ্চোত্তমনি বরুণস্ত্র্য ক্ত গর্জনীস্থ বরুণস্ত্র্যত নদ-
 স্ত্রি বরুণস্ত্র্য ক্ত নদন্থনি বরুণস্ত্র্য ক্ত নদনীমামীদ ইতি
 মন্ত্রেণ জলে ন পূরয়েৎ ॥ ততো বেদীমধ্যে পঞ্চবর্ণস্ত্রিওববা মর্ক-
 তোভঙ্গমণ্ডলং অথবাষ্টদলপদ্মং নির্মায তন্মধ্যে শালগ্রামশিলাং
 তত্বেবতাকপস্বর্ণময়ীং প্রতিমায়া সংস্থাপ্য পূজয়েৎ ॥ তত্র
 ক্রমঃ । ১ তত্রাদৌ নামান্ত্যার্যভূতশুদ্ধাদিকং বিধায় পূজয়েৎ ॥
 ততঃ প্রথমঘটে গণেশং ধ্যান্ত্রাবাহ্য দশোপচাৰৈঃ পঞ্চো-
 পচাৰৈববা পূজয়েৎ ॥ দ্বিতীয়ঘটে সূর্য্যং ধ্যান্ত্রাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 তৃতীয়ঘটে বিষ্ণুং ধ্যান্ত্রাবাহ্যপূজয়েৎ ॥ চতুর্থঘটে শিবং ধ্যান্ত্রাবাহ্য
 পূজয়েৎ পঞ্চমঘটে দুর্গাং ধ্যান্ত্রাবাহ্য পূজয়িত্বাত্তৈব আদিত্যা-
 দিনবজ্রহানু ইন্দ্রাদিদশদিকপাশাংশ্চ পৃথকপৃথগাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 ততঃ শাস্তিকলসে বরুণং ধ্যান্ত্রাবাহ্য যথাশক্ত্যুপচাৰৈঃ পূজ-
 য়েৎ । ততো গণপতিং প্রজাপতিং বিষ্ণুং ধর্ম্মঞ্চ বোডশোপচাৰৈঃ
 পূজয়েৎ । তত্রাদৌ গণপতিং পূজয়েৎ । ধ্যানং যথা ও স্বর্গং
 স্থলভূং গজেন্দ্রবদনং লম্বোদবং সুন্দবং প্রানন্দমদগন্ধলুক-
 মধুপব্যালোলগণ্ডস্থলং দস্তাঘাতবিদ্যাবিত্তানিরাধিরৈঃ সিদ্ধল
 শোভাকবং বন্দে শৈলসুতাসুতং গণপতিং সিদ্ধিপ্রদং বাগদবং ॥
 ইতি ধ্যান্ত্রা যশিরসি পুষ্পং দস্তা বিশেষার্থ্যং কৃত্বা পুনর্ধ্যাত্বা
 শালগ্রামে প্রতিমায়াবা পুষ্পং দস্তা ও তুর্ভবঃ স্বর্ভগবন্ গণপতে
 ইহা গচ্ছ ইহাগচ্ছ ইহ তিষ্ঠ ইহ তিষ্ঠ ইহ সগ্নিদেহি ইহ সগ্নিরুদ্ধম
 মম পুষ্পাং গৃহাণ ইত্যাদিনাবাহ্য বোডশোপচাৰৈঃ পূজয়েৎ ॥*

* উপচারাবিগতয়ো দেবতাঃ যথা,—আদনে চন্দ্রবংশে নমঃ এবং
 ক্রমেণ পাদ্যে বরণায় অর্ঘ্যে দিযাবে, আচমনীয়ে বরণায়, মধুপর্কে

চারৈঃ পূজয়েৎ । যথা ওঁ পিতৃভ্যো নমঃ । ৫ । ওঁ কুলদেব-
 তাভ্যো নমঃ । ৬ । ওঁ গুরুভ্যো নমঃ । ৭ । ওঁ অগ্নয়ে নমঃ ।
 ৮ । ওঁ সূর্য্যনাবিভ্র্যো নমঃ । ৯ । ওঁ বায়বে নমঃ । ১০ । ওঁ
 সূর্য্যায় নমঃ । ১১ । ওঁ প্রজাপত্যে নমঃ । ১২ । ওঁ সৌম্যায়
 নমঃ । ১৩ । ওঁ দিবে নমঃ । ১৪ । ওঁ পৃথিব্যৈ নমঃ । ১৫ । ওঁ
 ভূৰ্ণমঃ । ১৬ । ওঁ ভুবৰ্ণমঃ । ১৭ । ওঁ অৰ্ণমঃ । ১৮ । ওঁ ভুভুৰ্ণমঃ
 স্বৰ্ণমঃ । ১৯ । ওঁ অগ্নয়েষ্বিত্তিকৃতে নমঃ । ইতি পূজয়িত্বা
 অগ্ন্যহোক্তবিধিনা কুণ্ডস্থণ্ডিলে বাপি বহ্নিস্থাপনং ক্রমা
 হোমং কুর্য্যাৎ ।

অত্র প্রাদর্শনার্থঃ যজুর্বেদোক্তকৃষ্ণাণ্ডিকা লিখ্যতে ।

তত্র পরিকৃত্তনভূমৌ চতুর্ভুজিতং স্থগিতং কৃৎ। গোন-
যেনোপলিপ্য কুশনহিতাননে উপবিষ্টঃ কৰ্ত্তা উত্তরন্যাং
দিশি অভ্যক্ষণার্থং কুশকুম্বননহিতং জলপাত্রং ভূমৌ নিধায়,
দক্ষিণং জাব্রু ভূমৌ পাতয়িত্ব। দক্ষিণহস্তানানানিকাকুষ্ঠাভ্যাং
কুশপত্রমেকং গজাংকারকাষ্ঠং গৃহীত্ব। বা তন্মুখেন প্রাদেশমাত্র-
প্রাণপ্রাগপ্রবেশাত্রয়ং কৃৎ। অকুষ্ঠানানিকাকুষ্ঠাভ্যাং রেখাস্বংকবং
গৃহীত্ব। ঐশান্য্যং দিশি ও নিবস্তুঃ পদানস্থনিত্তি মস্ত্রেণ
নিক্ষিপেৎ ।

ততঃ পূৰ্ণস্থাপিতজলে নৈখাভ্রাঙ্গণং কুৰ্ব্বা অৰ্হিসন্ধি
কাংশ্ৰপাত্ৰাং নবশরাবস্থং বা অধিমানীয়া তদ্ভাঙ্গলমিচ্ছনং
গৃহীত্বা ৬° বস্যাদমখিং ঐতিগোমি দূতং সমবাজ্যং গচ্ছতু
নিধবাহ উক্তি মন্ত্ৰেণ কল্যাণং, নশিগত্যাং তিনি ঐকিঁণ্য
শমতখি- গৃহীত্বা ৬° ঠৈবায়মিচ্ছনো আতলো দেবেচ্যো চ্যং

পূর্বাভিমুখ, উপবিশ্রা শ্রীতাপাত্রং সবাহুস্তেন দক্ষিণহস্তেন
 কুলৈবাপুর্য্য কুশৈবাচ্ছাচ্ছায়েকত্তবে আস্তবগীষশানাদ্বিভ্র-
 ক্কাণোমুখমবলোক্য স্থাপয়েৎ । ততঃ নকুদাচ্ছিন্নকুশৈবাস্ত-
 বৎ । যথা পূর্ক্সাঃ/আগ্নেয়াদীশানাস্তং দক্ষিণস্থাং ব্রহ্ম-
 ণোহগ্নিপৰ্য্যস্তং পশ্চিমস্থাং নৈঋতাদায়ব্যাস্তং উত্তরস্থাং বায়-
 ব্যাদীশানাস্তং কুশানাস্তীৰ্য্য ত্রৈবাং মূলান্যগ্নেণাচ্ছাদনং তপৈব
 দর্ভত্রয়েণাচ্ছাদয়েৎ । তত আচাৰ্য্যং দশদিশু প্ৰস্তিতানু
 দপ্যৎ । ততোহধেকত্তবতঃ পূর্ক্সক্রমেণ প্রযোজনদ্রব্যাস্থা-
 নাদয়েৎ । তদন্থা পবিত্রচ্ছেদনার্থং কুশপত্রদ্বয়ং সাগ্ৰং
 প্রোকগীপাত্রং আক্যস্থালীচরস্থালীত্রীহিৰ্যবস্তদভাবে তওলাঃ
 বপিলাদ্বন্ধং উদ্বলমূষলে বৈগবস্পৰ্শং শ্রবণং বা জিহ্বাদম্মা-
 র্জুনকুশাঃ নট্ উপযগনকুশাস্ত্রয়োদশপালোশনমিধঃ উভুধব-
 নমিধঃ আজ্যং তিলঘবো নধুশৰ্কৰা অন্যানি হবনীযদ্রব্যানি
 ব্রহ্মদক্ষিণা পূৰ্ণপাত্রং হোতাদিদক্ষিণা কাঞ্চনং বাসোমুগং তদ-
 ভাবে তক্ষ্মল্যং বা । দ্বাদ্ধুষ্ঠবিস্তাবাঐথাদেশপনিগিতোদুধব-
 নির্মিতা দক্ষী নার্কাদ্ধুষ্ঠবিস্তাবাঐথাদেশপনিগিতোদুধব-
 নির্মিতং মেক্ষণং প্রাকং প্রাকং বিনিবোগক্ৰমেণানাদযতি ।
 ততোহগ্নেঃ পশ্চিমভো দক্ষিণভাগে প্রাগ্গানু কুশানাস্তীৰ্য্য
 প্রাকালিতবাক্রণোদুখলমূষলে বৈগবস্পৰ্শক বাক্রণচমসশৃঙ্গলং
 প্রোকগার্থং সংস্থাপ্য যবানু তদভাবে ত্রীতাদীন্ বা স্পৰ্শে
 নিধায় ও গণপত্যয়ে বায়ুঠং গৃহ্মান্তি ইতি নুষ্টিশ্লেষাং গৃহীত্বা
 ও গণপত্যয়ে বায়ুঠং নির্গপাসি ইতি উদ্বলমদ্যো সংস্থাপ্য
 ও গণপত্যয়ে বায়ুঠং প্রোকানি ইতি বাক্রণচমসশৃঙ্গলেনাহু-
 কয়েৎ ইতি । এবং ঐহনির্গপণপ্রোকগতপনংস্থাপ্য তদ্বৎ গৰ্ভক

কার্যঃ । এবং ৩° প্রজাপত্যে, বিষণ্ণে, দক্ষায়, পিতৃভ্যঃ, কুলে
 দেবতাত্যঃ, গুরুভ্যঃ, অগ্নয়ে, সূর্য্যানানিভ্যো, অগ্নয়ে । বাববে,
 সূর্য্যায়, প্রজাপত্যে, সোমায়, অস্তবীকায়, জ্যো, পৃথিব্যে,
 ভূঃ, ভূবঃ, যঃ, ভূভূবঃ, যঃ, অগ্নয়ে ষিটিকৃতে, দ্বিস্তূকীং ।
 ২ ২৮ । ইত্যষ্টোবিংশতিমুষ্টিং নিকপ্য উপহৃতদক্ষিণবাসপাণিত্যাং
 মুবলেনাবাহু স্পর্শেণ প্রক্ষেপেৎ । এবমপববাবহুয়মবহুতা
 প্রক্ষেপেৎ । তথাকর্তব্যং যথা বাবহুয়েন ততুলনিষ্পত্তিৰ্ভবতি ।
 তদশজ্যো নংকাবনাত্ৰাৎ ততুলেধপোয়ং । ততস্ততুলান্ ত্রিঃ
 প্রাকাল্য অঙ্গককৃতোত্তবাত্ৰং পবিত্রং চরুশালাং নিকপ্য তত্র
 ততুলান্ নিধায় বপিলাদুক্ষং নিকপ্য তদভাবেইন্যধেনোবপি ।
 দক্ষ্য প্রাগাদিশদক্ষিণমীষদুর্জমবনউযংস্তথা পঠেৎ সখা দাহ-
 কাঠিন্যাতিশৈথিল্যমগুগালনবহিতোহস্তকল্পণা পক্ষচরুভবতি ।
 ততো পক্ষং জ্যো জলচক্ষুশ্চেন স্থানীমধ্যং দৃষ্ট্বা ও
 তদ্বিষোবিত্তিমজ্জেন যুতেন মিত্ত্বা দক্ষ্য দক্ষিণাবর্তেন
 সংমিশ্রয়েৎ । ততোহগ্নেরুত্তবতোহবতার্য্য পুনকক্ষুশ্চেন
 স্থানীমধ্যং দৃষ্ট্বা পুনর্যুতেনাভিধাবয়েৎ । ততঃ প্রথমতঃ
 পূর্নানাদিতপত্রং গৃহীত্বা ৯° পবিত্রেস্তোবৈষ্যবো ইতি মজ্জেন
 অনথং ছিত্বা ও বিষোর্মনসাপুতে স্ব ইতি জলে ন সংপ্রোক্ষ্য
 প্রোক্ষণীপাত্রে স্থাপয়েৎ । ততঃ প্রোক্ষণীপাত্রে প্রণীতাজলং
 নিধায় পবিত্রোহয়ং দক্ষিণহস্তানামিকাদুষ্ঠাত্যাং মূলে চ
 বামহস্তানামিকাদুষ্ঠাত্যাং গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাধো-
 মুখবাস্তপাণিঃ পবিত্রমধ্যো ন তজ্জলস্য লিখিতুতোলনকপমুৎ-
 পন্নং কৃত্বা পবিত্রং দক্ষিণচক্রে নিধায় বামহস্ততলে প্রোক্ষণী-
 পাত্রে বিন্যস্ত নপবিত্রদক্ষিণহাস্তন প্রোক্ষণীপাত্রস্বজলং

কিঞ্চিদুত্তোলা পুনস্তথৈব প্রক্ষিপ্য আগ্নবামে ভূমৌ
 প্রোক্ষণীপাত্রং স্থাপয়িত্ব। কতিপয়প্রোক্ষণীকলেন হবনীয়-
 দ্রব্যানি সংপ্রোক্ষ্য প্রণীতাদক্ষিণা দক্ষিণভাগে প্রোক্ষণীপাত্রং
 স্থাপয়েৎ। ততো পবিত্রং প্রণীতামধ্যে স্থাপয়েৎ। তত
 আজ্ঞাস্থালী আত্মনম্মুগমবতীয়া তস্ত্রামাজ্যং নিকৃপ্য অগ্নাবধি-
 ক্রান্ত্য জলদগ্নিং গৃহীত্বা দৈশামাদানভ্য দক্ষিণাবর্তেন আজ্য-
 স্থালীং ত্রিঃ পবিবেষ্ট্য তদগ্নিং তত্রৈবাত্মো ক্ষিপেৎ। ততঃ ক্রবৎ
 গৃহীত্বা অধোমুখমধৌ প্রতাপ্য সম্মার্জনকুশেন মূলদগ্ন্যং
 পুনরগ্নান্মূলং যাবৎ সম্মার্জ্য তৎকুশং পবিত্রাক্ষা পুনঃ ক্রবৎ
 প্রতাপ্য প্রণীতাকলেনাভুক্য প্রোক্ষণ্যুত্তবে স্থাপয়েৎ।
 ইণমেব বাবদ্রয়ং কুর্য্যাৎ। এবং অগাপি সংস্থায়। ততঃ
 প্রোক্ষণীপাত্রস্থং পবিত্রমাদায় তস্ত্রাণ্যং দক্ষিণহস্তানা-
 নিকাদুষ্ঠাভ্যাম্ গৃহীত্বা মূলে চ বামহস্তানানিকাদুষ্ঠাভ্যাম্
 গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবিভাবেনাদোমুখো ব্যস্তপাবিঃ পবিত্র-
 মধৌ নাক্ষাস্ত্র কিঞ্চিদুত্তোলনকপমুৎপবনং কৃৎস্না আজ্যমবেক্ষ্য
 প্রোক্ষণীকলং দত্বা পবিত্রং পূৰ্ণবৎ গৃহীত্বা ওঁ নবিতুর্জঃ প্রণব
 উৎপূণ্যন্যজিহ্বেণ পবিত্রেণ বমোঃ স্মৃণ্যন্য বশ্মিতিঃ শাশা
 ইত্যানেনোৎপূষ্য পবিত্রং তথৈব স্থাপয়েৎ। ততো বামহস্তেন
 উপদমনকুশানাদায় পূৰ্ণীগামিত্তগনিদমুত্তিষ্ঠন্নধৌ প্রক্ষিপ্য
 উপনিশ্য প্রোক্ষণীকলেন ওঁ দেবসবিতুঃ প্রাসূবয়জঃ প্রাসুব-
 যজপতিং তংগায় দিব্যোগচ্ছত্বেতপুঃ নেতমঃ পুনাতু বাচ-
 স্পতির্দীচমঃ সদতু ইতি দত্তেণ দক্ষিণাবর্তেনাদিৎ পদক্ষেপঃ।
 ততস্ত্বৎপবিত্রং প্রণীতাম্যং নিদায় প্রোক্ষণীপাত্রং সংস্রব
 গংগাদং অহীরত্তবে স্থাপয়েৎ। ততো দক্ষিণোহঙ্গাংগপৃষ্ঠকং

ঋতং গ্রহীত্বা আধাবাজ্যভাগৌ জুহুবাৎ । তত্রাধাবা, প্রজ্ঞা-
পত্তিং ননমা ধ্যায়ন্ ওঁ প্রজ্ঞাপত্যে অহা, ইদং প্রজ্ঞা-
পত্যে । অনেন বাবুকোণাদাবভ্যাক্ষিকোণপর্যন্তং যুতধাবাং
দদ্যাৎ । সংস্রবার্ধং তথা তত্র হবিশেষং প্রোক্ষণীপাত্রে
স্থাপয়েদিত্তি । তথৈবাজ্যধাবৌ ভাগৌ বণা ওঁ অথবে অহা,
ইদমথয়ে । অনেনাশ্বের্দক্ষিণতঃ পশ্চিমাস্তাং পূর্কাস্তং ধাবৎ
যুতধাবাং দদ্যাৎ । ওঁ ইন্দ্রায় অহা ইদমিন্দ্রায় । অনেন
নিখতিকোণাদাবভ্যাক্ষিকোণপর্যন্তং যুতধাবাং দদ্যাৎ ।
ওঁ সোমায় অহা ইদংসোমায় । অনেনাশ্বেকন্তবতঃ পশ্চিমা-
স্তাং পূর্কাস্তং যাবৎ যুতধাবাং দদ্যাৎ ।

ততঃ পুত্রপ্রতিষেহং কুর্যাৎ ।

ততোগ্রহীতা দাতুঃ সক্ষমঃ আচার্য্যাদিত্র্যাক্ষণৈঃ সঃ
গহা - স্বয়ং ওঁ পুত্রং দেহীতি তিক্কেৎ । ততো দাতা
আচন্য বিষ্ণুং স্বস্ত্রা নাবাগণগুণকগণেশনবগহান্ গন্ধপুষ্পাত্যাং
সংপূজ্য স্বস্তিবাচনং কুর্যাৎ । ততুলানাদায় ওঁ কর্তনোহ-
স্মিন্ পুত্রদানকর্ম্মণি ওঁ পুণ্যাহং ভবন্তো ঋতবঃ ওঁ
পুণ্যাহমিতি বারদ্রবং ক্রমাৎ । এবং ঋক্ষিং স্বস্তিঞ্চ ক্রমাৎ ।
ওঁ স্বস্তি নঃ ইন্দ্রোব্রহ্মস্রবা স্বস্তি নঃ পুত্রা বিশ্বদেবাঃ স্বস্তি
নস্তাক্ষোহবিষ্টেনেমিঃ স্বস্তিনোব্রহ্মপতির্দমাতু ইতি পঠিত্বা
অবতান্ বিকীর্য কৃতান্তলিঃ ওঁ সূর্য্যঃ সোমোবসঃকালঃ
নক্ষোভুতান্যহঃ ক্ষণা পবনোদিবপতি ভূমিসাকশং ৭৮রা-
নবা ত্র্যক্ষং শ্যামনমাস্থায় কল্লকমিহ সপ্রিদিং ইতি পঠিত্বা
নাবাগণং গন্ধপুষ্পাত্যাং সংপূজ্য সক্ষমং কুর্যাৎ । তান্নাদি-
ণামং তপশুর্গং ব্রহ্ম তত্র কুশতিফলান্নাদায় শ্রীবিষ্ণুরোঃ তৎ-

শব্দঃ শব্দো ওঁ হিবগ্যকপমবনে হনুধঃ । ওঁ বদ্রাহদা কৌবিশা-
 নন্যমানো মর্ত্যায়ং মর্ত্যায়ো যো হবীমি জাতবেদো যথোহস্মা-
 স্মধেহি প্রজ্ঞাভিবয়েবম্নতত্বমগ্যাং । ওঁ তুভ্যমগে পর্য্যবহত্
 সূর্য্যাং বহতু না মহ । পুনঃ পতিভ্যো জায়াদা অগ্রে প্রজয়া
 মহ । ওঁ অস্তিনোমিগিতামশ্বিনীভ্যাং অস্তি তে ব্যাদি-
 তিবনর্কণঃ অস্তিপূষা অবো দধাতু নঃ অস্তি দ্যাভা পৃথিবী
 সূচেতনা স্তম্ভয়ে যাবুশুপশ্রবা মহীনোমঃ অস্তি ভুবনস্যম্পতি
 স্বাহা । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যো । পুনরবদায় । ওঁ গোমো
 দদসিত্যাদিঞ্চবৃপঞ্চকম্য সূর্য্যাগাবিত্রিঞ্চবিঃ সূর্য্যাগাবিত্রী
 দেবতা দেহমুষ্ট্রপ্ তিঙ্গগতী চতুর্থী ত্রিষ্ট্রপ্ পঞ্চম্যমুষ্ট্রপ্ ছন্দঃ
 পুঙ্কপ্রতিগ্রহাদহোনে বিনিয়োগঃ । ওঁ গোমোহদদন্ গঙ্করায়
 গঙ্ককৌহদদনম্বে যথিঞ্চ পুজান্ চাদাদগ্নের্মহীষমথো ইদং
 স্বাহা । ইতি সূর্য্যাগাবিত্র্যো । ১ । ওঁ ইহৈব স্ব্যাবিয়োগ্যং
 বিশ্বমাবুবন্ত তং ক্রীডন্তৌ পুত্রৈঃ নপুত্রিঃ সোদমানৌ দীয়ে
 গৃহে স্বাহা । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যো । ২ । ওঁ আজ্ঞনঃ প্রজাঃ
 জনযতু প্রজাপতিবাজেবগা যা যগানা অর্বমা আজুর্মজগীঃ
 পতিলোকমাশিশ সন্মো ভব দ্বিপদেশং চতুশ্পদে স্বাহা । ৩ ইদং
 সূর্য্যাগাবিত্র্যো । ৩ । ওঁ যথোবচক্ষুবপতিঙ্কমুদিশিবা পশুভ্যঃ
 স্তম্নাস্তবর্জঃ স্বীবস্মর্দেবকাসা সোনা শন্মো ভব দ্বিপদেশং
 চতুশ্পদে স্বাহা । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৪ । ওঁ ইমাং
 ত্রিমিত্রমীতবঃ স্পুজান্ স্তভগান্ কৃণু দশম্যাং পুজানধেহি
 পতিমেকাদশাং ক্ষুদি স্বাহা । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যো । ৫ । ইতি
 পঞ্চতির্গতিঃ প্রত্যেকং পঠিত্বা স্বাহান্তেন পঞ্চবারান্ হু
 দশতির্গতির্হোমং সূর্য্যাং । বখা—ওঁ বদ্রাহদেভ্য

পূৰ্ণবৎ । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ১ । ও বৈশ্বাং স্বকৃতে
 জুগুতে জাতবেদ ও লোকনগ্নে জুগবগোমনং । অশ্বিনং
 অশ্বজিৎ বীৰ্য্যন্তং গোমন্তং বযিং নাম্নাত স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ২ । ও ত্বং ভ্রামন্তে পথাবহং সূৰ্য্যাং বহতু না
 গন্তেত্যাदि । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৩ । ও নোমোহদদদ্
 গজ্জর্জায় ইত্যাদি । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৪ । ও ইহৈহব ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৫ । ও আশ্বনঃ প্রজাং জনয়তু ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৬ । ও যথোবচক্ষুরপতি ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৭ । ও ইমা ভূমিভ্রমীচবঃ ইত্যাদি । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৮ । ও সম্রাজি স্বশ্বরে ভব সম্রাজি স্বশ্ব-
 বানু ভব । ননন্দবি সম্রাজি ভব অধিদেবসু স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ৯ । ও সমজন্তু বিশ্বদেবাঃ সমাপৌ জদয়া-
 নিলৌ । বস্মাতরিখা নক্ষাতা নন্দেজী দধাতু নো স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টো । ১০ । ইত্যাদি দশাভিঃ স্তৈঃ প্রত্যেকং চর-
 হোমনং কৃত্বা প্রজাপতিহোমনং কুর্য্যাৎ । পুনরবদায় । ও প্রজা-
 পতে নন্দদেভাননৌ বিশ্বজাতানি পনিতা বভূব । যৎকামান্তে
 জুহমস্বমোহন্ত বগং স্যাম পত্যো বযীণাং স্বাহা । ইদং
 প্রজাপত্যে । ১ । পুনরবদায় । ও অল্পন ইন্দ্রকুণ্ডলং চিত্রং
 ঙ্গাভং সংগৃভায় মহাহন্তী দক্ষিণেন স্বাহা ইদং গণপত্যে ।
 ২ । পুনরবদায় । ও তথিকোঃ পরমং পদং সদা পশ্যতি
 পুনর্যঃ দিবীং চক্ষুরাততম্ স্বাহা । ইদং বিকাবে । ৩ ।
 পুনরবদায় । ও শর্দায় স্বাহা ইদং শর্দায় । ৪ । ও পিতৃভ্যঃ
 স্বাহা ইদং পিতৃভ্যঃ । ৫ । ও বৃনদেবতাভ্যঃ স্বাহা ইদং
 বৃনদেবতাভ্যঃ । ৬ । ও গুরুভ্যঃ স্বাহা ইদং গুরুভ্যঃ । ৭ ।

ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা ইদং অগ্নয়ে । ৮ । ওঁ সূর্য্যাসাবিত্র্যে স্বাহা
ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যে । ৯ । ওঁ অধ্বয়ে স্বাহা ইদমধ্বয়ে । ১০ ।
ওঁ বায়বে স্বাহা ইদং বায়বে । ১১ । ওঁ সূর্য্যায় স্বাহা ইদং
সূর্য্যায় । ১২ । ওঁ প্রজাপত্যে স্বাহা ইদং প্রজাপত্যে । ১৩ ।
ওঁ সোমায় স্বাহা ইদং সোমায় । ১৪ । ওঁ দৌঃ স্বাহা
ইদং দৌঃ । ১৫ । ওঁ পৃথিব্যে স্বাহা । ইদং পৃথিব্যে । ১৬ ।
ওঁ ভু স্বাহা ইদমধ্বয়ে । ১৭ । ওঁ ভুবঃ স্বাহা ইদং বায়বে ।
১৮ । ওঁ অঃ স্বাহা ইদং সূর্য্যায় । ১৯ । ওঁ ভুভুবঃ অঃ স্বাহা
ইদং অম্বিবাষুসুর্যোভঃ । ২০ । ওঁ অগ্নয়েষিষ্টিকৃতে স্বাহা
ইদমগ্নয়ে ষিষ্টিকৃতে । ২১ । এবং চরুহোমং নম্রাপ্য মেক-
নম্রৌ নিক্শিপ্যাক্ষ্যহোমং কুর্ধ্যাৎ । তদ্যথা । ওঁ অহুন
ইশ্রকুনতঃ চিত্রং ঐভং গংগুভায় মহাহস্তৌ দক্ষিণেন ইতি
নজ্জেন উভুধবসমিষ্টির্গণেশস্য সন্নয়নপূর্ব্বকং অষ্টোত্তবশত-
হোমঃ কার্য্যঃ । এবং প্রজাপত্যাধীনামপি । ততঃ ওঁ প্রজা-
পতে নবদেতানন্যো বিখাজাতানি পবিত্রাবভুব । যৎ-
কামান্তে জুতমম্ব্রমোস্তবং শ্রামপত্যোবরীণামিতি নজ্জেন
পলাশসমিষ্টিঃ প্রজাপতেবষ্টোত্তবশতহোমঃ কার্য্যঃ । ততঃ
ওঁ তষিকোবিত্তি নজ্জেন উভুধবসমিষ্টিঃ বিফোরষ্টোত্তব-
শতহোমঃ । ততঃ ওঁ ধর্ম্মায় স্বাহা ইতি নজ্জেন । উভু-
ধবসমিষ্টিঃ ধর্ম্মগ্যাষ্টোত্তবশতহোমঃ । ততঃ পিত্রাদি-
দেবতানাং যথাশক্তিঃ সমিচ্ছোমঃ কার্য্যঃ । ততো নবগ্রহানাং
দিক্পাশানাং প্রত্যেকদেবতাকং কেবলাজ্যেন প্রত্যেকমেকৈ-
কান্তি জুহুয়াৎ । তত্রাদৌ নবগ্রহহোমঃ কার্য্যঃ । তদ্য-
ওঁ আ হুকেন রজসা বর্জমানো নিবেশয়নমৃতং মর্ত্যকং হি

স্নেন সবিতা নথেনা দেবো যান্তি ভুবনানি পশ্চান্ অগ্নিঃ । ইদং
 সূর্যায় । ১ । ৩° আপ্যায়ন মমেতু তে বিশ্বতঃ সোমবিষ্ণুঃ
 ভবাবাবন্য সঙ্গতে স্বাহা ইদং সোমায় । ২ । ৩° অগ্নিমূর্কাদিবঃ
 ককুৎপতিঃ পৃথিব্যা অযমপাং রেতাংসি জিহ্বতি স্বাহা । ইদং
 মদলায় । ৩ । ৩° অগ্নির্বিবস্বদুশসশ্চিহ্নঃ বাধোনর্ভা
 আদাস্থম্বেজাতবেদো বহতু মাদ্যাদেবর্ষির্বুধঃ স্বাহা ইদং
 বুধায় । ৪ । ৩° ব্রহ্মপতে পবিদেয়া নথেন নক্ষোহামিজা
 অপবোধমানঃ প্রত্যঙ্গংসেনা প্রমণোমুধা বজ্রম্ভাকামধা-
 বিতা বধানাং স্বাহা । ইদং ব্রহ্মপত্যে । ৫ । ৩° শুক্রস্তেহস্ত-
 দ্যজস্তেহস্তদ্বিস্বকপেহহনী ঘৌবিনাগে বিশ্বাহি মাধা অবনিব-
 ধাবনু ভদ্রা তে পুষ্ম্নিহবাতিবস্ত স্বাহা । ইদং শুক্রায় ।
 ৬ । ৩° শন্নো দেবীবতিষ্ঠয়ে আপো ভবন্ত পীতয়ে ।
 শংযোবতিষ্কবন্ত নঃ স্বাহা । ইদং শনৈশ্চবায় । ৭ । ৩°
 কমানশ্চিহ্ন আভুবদুতী মদারুধঃ নখাবন্য নহিষ্টয়া ব্রতা স্বাহা ।
 ইদং বাহবে । ৮ । ৩° কেতুং কুর নেতবে পেশোমর্ঘ্যা অপেশনে
 মনুসন্নিবজায়থাঃ স্বাহা । ইদং কেতুভ্যঃ । ৯ । ততো দিক্-
 পাদহোমঃ । ৩° ত্রাতাবমিহ্ন সবিতাপশ্চিহ্নঃ হধে হবে স্নহবং
 শুবমিহ্নঃ কয়ানি শক্রং পুরুঙ্কতমিহ্নঃ অস্তিনো মঘবা ধাত্বিহ্ন
 স্বাহা । ইদশিহ্নায় । ১ । ৩° বৈশ্বানবোন উভয়ং অশ্রাজাতু
 পরাসতঃ অগ্নিস্বেন্নেব বাহসা উপযাম গৃহীতোহনি বৈশ্বানবান
 বৈষতেযোনি বিশ্বানবায় জ্ঞা অগ্নিঃ । ইদমময়ে । ২ । ৩° অগ্নি
 যতোহস্তাদিত্যোহর্করনি ত্রিতোক্তেহেন ব্রতেন অগ্নিনোহেন
 বিশ্বক আভুস্তে ত্রীনি দিবিস্থানি অগ্নিঃ । ইদং বসায় । ৩ ।
 যন্তেদেবী নিধতি বাববরুপাশং ধীবাদিবনিহ্নত্যাং

তন্ত্বেবিশায়াযুধোনমধ্যাদৈতৎ পিতৃগন্ধিশ্রুতং নমো ভূতৈ
 যেদং চকার বাহা । ইদং নিশ্চিত্যে । ৪ । বরুণোস্তোতন্তনমসি
 বরুণস্ত ঋতঃ সর্জনীশ্চো বরুণস্ত ঋতে সদম্যসি বরুণস্ত ঋতে
 সদনমসি বরুণস্ত ঋতে সদনীমানীদ বাহা । ইদং বরুণায় ।
 ৫ । ওঁ বাতো বামনো বা গন্ধর্বাঃ গণ্ডবিংশতি স্তেগেহধন-
 যুক্তংস্তেহশ্বিন যবনাদধুঃ বাহা । ইদং বায়বে । ৬ । ওঁ
 কুবিরং গবযমস্তো যবকিদ্ধ্যা দন্ধে নুপুর্নং বিপুয় ইহেহৈষাং
 ব্রহ্ম হি ভোজমানিষেবা ইমোনম উক্তিংন জগুঃ বাহা ।
 ইদং দুবেবায় । ৭ । ওঁ তন্নীশানং জগৎপতি স্তুব্ধাতিদিরং
 দিনমবনে ইহমে বয়ং পুৰাণো যথা দেবনাগনধূমে বক্তিভাবো
 পাবুনদন্তাঃ স্বস্ত্যে বাহা ইদগীশানায় । ৮ । ওঁ আত্রঙ্গণঃ
 অক্ষণো ব্রহ্মবর্জনী জায়তা মাভাস্ত্রে রাজন্যঃ স্তুব ইহ ব্যোতী
 মহাবধো জায়তাং বাহা ইদং ব্রহ্মণে । ৯ । ওঁ নমোহস্ত
 নর্পেভ্যো যে কে চ পৃথিবীমমু যেহস্তবীক্ষে যে দিবি তেভ্যঃ
 নর্পেভ্যঃ বাহা, ইদমনস্তায় । ১০ । ততঃ প্রত্যক্ষদেবতাঃ
 কার্য্যঃ । ওঁ বাস্তদেবতাভ্যঃ বাহা, ইদং বাস্তদেবতাভ্যঃ । ওঁ
 ঐন্দ্রদেবতাভ্যঃ বাহা ইদং ঐন্দ্রদেবতাভ্যঃ । ওঁ গন্ধাদিন
 দীভ্যঃ বাহা ইদং গন্ধাদিনদীভ্যঃ । ওঁ লোহিতাদিনদেভ্যঃ
 বাহা ইদং লোহিতাদিনদেভ্যঃ । ওঁ সমুদ্রেভ্যঃ বাহা ইদং
 সমুদ্রেভ্যঃ । ওঁ সর্কেভ্যো দেবেভ্যঃ বাহা ইদং সর্কেভ্যঃ
 দেবেভ্যঃ । ওঁ সর্কাভ্যো দেবীভ্যঃ বাহা ইদং সর্কাভ্যো
 দেবীভ্যঃ । ততো বাস্তগমস্তমহাব্যাহতিহোমঃ । ওঁ
 বাহা ইদমগ্নয়ে । ওঁ ভুবঃ বাহা ইদং বায়বে । ওঁ
 বাহা ইদং সূর্য্যায় । ওঁ ভূর্ভবঃ বাহা ইদং

বায়ুস্বর্ঘ্যোভ্যঃ । ততঃ প্রায়শ্চিত্তহোমঃ কুর্য্যাৎ । আদ্যো
 নংকল্পঃ কুর্য্যাৎ । অদ্যোভ্যাদি ত্রীঅনুকগোত্রঃ ত্রীঅনুকদেব-
 শর্মা-অনুকগোত্রস্য ত্রীঅনুক দেবশর্মাণঃ নকল্পিত-পুত্রপ্রতি-
 গ্রহাঙ্গহোমকর্মণি যদৈগুণ্যং জাতং তদ্যোষপ্রশমনায় ও
 তন্নো অগ্নে ইত্যাদি পঞ্চাভি মর্জিঃ-প্রায়শ্চিত্তহোমকর্ম্মাহং
 কবিষ্যামি ইতি নকল্প্য তৎস্মৃক্তং পঠিত্বা অগ্নে ত্বং বিধুনা-
 নানীতি নাম কৃত্বা ধাত্বাবাহ্য সংপূজ্য হবিনৈবেদ্যং
 দত্ত্বা জুহুয়াৎ । ত্বং নো অগ্নে ইত্যস্য বাগদেবশ্বিতরুষ্টপ্-
 ছন্দোহগ্নীবরুণৌ দেবতে আজ্যহোমেনে বিনিয়োগঃ । ও
 ত্বং হো অগ্নে বরুণস্তা বিধান দেবস্য হেলো অবযাসি
 নীষ্ঠা যজিষ্ঠো বহ্নিতমঃ শোণ্ডচানো বিশ্বাদেবাংনি প্রমু-
 দ্যস্মৎ স্বাহা । ইদমগ্নীবরুণাভ্যাং । ১ । ও ন ত্বং নো
 অগ্নেহবনো ভবোতী নেদিষ্ঠা অন্য উষসো বুঝো । অব-
 যষণো বরুণোরবাণে বীহিমুলীকং সুহবো ন । এমি স্বাহা ।
 ঈদমগ্নীবরুণাভ্যাং । ২ । অযাশ্চাধেঈতস্য প্রজাপতিশ্বি
 পংক্তিচ্ছন্দো অগ্নিদেবতা আজ্যহোমেনে বিনিয়োগঃ । ও
 অযাশ্চাধেষ্টনভিঃ শপ্তিপশ্চগত্যমি ত্বময়া অনি অয়ানো যজ্ঞং
 ইত্যস্তদা নো ধেচি ভেষজং স্বাহা । ইদমগ্নয়ে । য়ে'তে শত-
 মভাস্তা শুনঃ সেকশ্বিঃ পংক্তিচ্ছন্দোহগ্নীবরুণাদয়ো দেবতা
 আজ্যহোমেনে বিনিয়োগঃ । ও য়ে'তে শতং বরুণ দে নহস্তং
 জিহ্বাঃ পাশা বিততা মহাত্তঃ তেভির্মোহদ্য নবিতো তং
 বিষ্ণুর্বিষ্ণে মুকুস্ত নরুতঃ শর্কীঃ স্বাহা । ঈদং বরুণায় । গদিত্রে
 শর্কবে বিষ্ণুভ্যা দেবেভ্যঃ মরুভ্যঃ শর্কভ্যঃ । উচুত্যা-
 ঈদমগ্ন্য শুনঃ সেকশ্বিঃপাশপাশ্চন্দো বরুণো দেবতা

আক্সাহোমে বিনিবোগঃ । ওঁ উচ্চুতমং বকণপাশনশ্রদবোধনং
 বিনদ্যামং শ্রমায অধাবযমাদিত্য ত্রতে তবানাগগো অদিত্য
 গ্যামঃ স্বাহা । ইদং বরুণায় । ৫ । ততঃ স্রবং প্রাশ্য আচম্য
 পবিত্রেণ প্রোক্ষণীকলেণ শিবঃপ্রাকৃতিকার্জনং । সৃষ্টিজ্ঞানাপ
 ওষধয়ঃ সন্ত ইতি শিবসি ওঁ দুর্শিহ্রানাপ ওষধয়ঃ সন্ত ইত্যধঃ ।
 ওঁ যোহস্বান্ - ধৃষ্টি যক বয়ং দ্বিষ ইতি মন্ত্রেণ প্রোক্ষণীপাত্রং
 মুক্কীকুর্যাৎ । ততঃপবনক্রমেণ বহিঃকথাপ্য ওঁ দেবাগাতু
 বিদোগাতু মিত্রাগাতু মিতবনশ্রতে ইদং বেদজজ্ঞং স্বাহা ।
 বাতেধা স্বাহা ইতি মন্ত্রেণ যুতেনাভিহিত্যর্ঘ্যৌ জুহুয়াৎ । ততঃ
 পূর্ণহোমং কুর্যাৎ । অগ্নে ত্বং যুডনামাগীতি নাম ব্রহ্মা
 ধ্যাৎস্বাহা গন্ধপুষ্পাদিভিঃ সংপূজ্য ফলতাম্বুলাদিমহিতং
 যুতপুৰিতপাত্রং এহীত্বা যজমানমহিতং উখায় ওঁ নৃক্ষানন্দিবো
 নতিং পৃথিৱ্যা বৈশ্বানবযুড আয়াতমর্ষং কবিং মজ্জাজ-
 নতিবিং জনানামাগমপাত্রং জনযন্ত দেবাঃ স্বাহা । ইদমগ্নয়ে ।
 ততো ব্রহ্মদক্ষিণাং পূর্ণপাত্রং তদভাবে পূর্ণপাত্রানুকল্পভোজ্যং
 ব্রহ্মণে দদ্যাৎ । যথা অদ্যোত্যাদি অমুকগোত্রঃ শ্রীঅমুব-
 দেবশর্মা অমুকগোত্রস্য শ্রীঅমুকদেবশর্মাণঃ সঙ্কলিতপুত্র-
 ঞ্চতিএহাদহোমকর্ম্মণি ব্রহ্মকর্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং পূর্ণপাত্রং পূর্ণপাত্রা-
 নুকল্পভোজ্যং শ্রীবিষ্ণুদেবতং অমুকগোত্রায় শ্রীঅমুকায় ব্রহ্মণে
 তুভ্যমহং সম্প্রদদামি । ব্রহ্মণে দক্ষিণাং দত্ত্বা অগ্নে ত্বং সমুদ্রং
 গচ্ছ । পৃথী ত্বং শীতলা ভব ইত্যগ্নিং বিষ্ণুজ্য অবলমভন্তন
 তিলকং দদ্যাৎ । ওঁ কশ্যপন্য জায়ুষং ইতি ললাটে, ওঁ যদে
 বানাং জায়ুষং ইতি কণ্ঠে । ও তত্তেহস্ত জায়ুষং ইতি হৃদি
 ওঁ তস্মৈহস্ত জায়ুষং ইতি বাহুভ্যাং । ততো দক্ষিণাং দদ্য

যথা । অদেভ্যাংসি মৎসংকল্পিত-পুত্র-প্রতিগ্রহাৎকহোমকর্ম্মণি
 হোত্রাদিকর্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং ইমাং সবজ্রাং ধেনুং স্তবর্ণং তন্মূল্যং বা
 ত্রিবিম্বদৈবতং অনুকগোত্রায় ঐঅনুকদেবশর্ম্মণে হোত্রে
 ভূভানহং সম্প্রদদে ইভ্রাংসৃজ্য দদ্যাং । দক্ষিণায়াং বিশেষঃ ।
 ব্রাহ্মণো যথাশক্তি । রাজা তু অর্জবাক্যোৎপন্নমেকবর্ষীগ-
 জ্রব্যং, বৈশ্যঃ স্তবর্ণবজ্রততাত্রাদীনাং ত্রিংশৎনামব-পবি-
 মিতাংশং । শূদ্রস্ত একবর্ষীয়ভূতিলক্ষণং । অশক্তাশ্চেৎ
 নর্কেহপি যথাশক্তি দদু্যঃ । ততঃ ব্রাহ্মণে, আচার্য্যায়, সন-
 ন্যায় চ দক্ষিণাং দদ্যাং । ততো মূলদক্ষিণাং স্তবর্ণং তন্মূল্যং
 বা দদ্যাং । ততোহচ্ছিদ্রাবদাবণং কুর্যাং । ততো
 বৈশ্বণ্যনমাদানার্থং বিম্বং-স্মবেৎ । ততঃ শাস্ত্যাশীর্কাদং
 কৃৎবা নৃত্যগীতবাদ্যাদিতিকংসবং কৃৎবা গৃহং প্রবিশেৎ । ততো
 ব্রাহ্মণান্ বন্ধুন্ জাতীন্ ভোজয়েৎ । ইতি বৌধায়নোক্ত-
 পুত্র-প্রতিগ্রহ-প্রয়োগবিধিঃ সমাপ্তঃ ।

